પ્રાક્કથન

પ્રસ્તુત 'જૈન ચિત્રકળા' વિષયક પુસ્તકમાં 'જૈન લેખનકળા'ને લગતો વિસ્તૃત નિબંધ જોઇ સૌકોઇને એમ લાગ્યા સિવાય નહિ જ રહે કે આવા 'ચિત્રકળા' વિષયક ગ્રંથમા 'લેખનકળા' વિષે આવડું વિસ્તૃત લખાણ શામાટે હોવુ જોઇએ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા અમે ટૂકમાં એટલુ જ કહીશું કે પ્રસ્તુત્ જૈન ચિત્રકળા વિષયક પુસ્તકમા આપેલા ચિત્રો મુખ્યત્વે કરીને હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવતા જ ચિત્રો છે. એ ચિત્રોની ચિત્રકળાનો વિકાસ જૈન લેખનકળાના વિકાસ સાથે સકળાએલો હોઈ 'જૈન ચિત્રકળા' વિષયક આ પુસ્તકમા 'જૈન લેખનકળા' વિષયક વિસ્તૃત નિબધને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે.

જૈન લેખનકળા વિષયક અમારા આ નિબધમા અમે જૈન લેખનકળાનો અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતાં દરેક અંગોનો જેટલો બને તેટલો ટૂક છતાં વિશદ પરિચય આપ્યો છે. એ પરિચય આપવામા અમે મુખ્યતયા જૈન ધર્માનુયાયી શ્વેતાંબર અને દિગંબર સપ્રદાય પૈકી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના વિસ્તૃત અવલોકન અને અભ્યાસને જ ધ્યાનમા રાખ્યાં છે. શ્વેતાબર સપ્રદાય મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી એમ બે વિભાગમા વહેચાએલો હોવા છતા અમારો આ લેખ અમે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સપ્રદાયના જ્ઞાનભડારોને લક્ષમાં રાખીને જ લખેલો છે કારણકે સ્થાનકવાસી સપ્રદાય અતિ અર્વાચીન હોઈ તેમજ ફક્ત જૈન બત્રીસ આગમ મૂળમાત્રને જ માનનો હોઈ તેમના અર્વાચીન જ્ઞાનભંડારોમા ભારતીય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કે લેખનકળાની દૃષ્ટિએ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સપ્રદાયના જ્ઞાનભડારોના જેવો ખાસ કશો યે પ્રાચીન વારસો નથી, તેમ નથી એ જ્ઞાનભંડારોમા ખાસ નોધવા લાયક કશી વિશેષતા. એ જ કારણથી અમે અમારા આ નિબધમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, રાજપૂતાના, પજાબ આદિ દેશોમાંના વિદ્યમાન સ્થાનકવાસી સપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

પ્રસ્તુત નિબધમાં જોકે અમે દિગબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભડારોને લક્ષીને જૈન લેખનકળા વિષે ખાસ કશુ કહેવા પ્રયત્ન સેવ્યો નથી. તેમ છતા પ્રસગોપાત્ દિગબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના સંબંધમાં અમારે અહી સંક્ષેપમા માત્ર એટલું જ કહેવાનુ છે કે દિગબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારો મુખ્યતયા મુબાઈ, ઇડર, નાગોર, જયપુર, સહરાનપુર, આરા તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે છે આ ભડારોનો દૂર બેઠા જે પરિચય મળ્યો છે એ ઉપરથી તેમાની એક વસ્તુ આપણને સહેજે ખટકે તેવી છે. એ જ્ઞાનભડારોના સગ્રહમા શ્વેતાબર સપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોની જેમ સાંપ્રદાયિકતાને કિનારે ન મૂકતા તેને આગળ જ ધરવામા આવી છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ તેમજ તેમના અનુયાયી વર્ગે સાહિત્યના સર્જનમા તેમજ તેના સંગ્રહણમા સાપ્રદાયિકતાને સદંતર એક બાજુએ રાખી છે, જ્યારે દિગબર જૈનાચાર્યોએ અને તેમના અનુયાયી વર્ગે સાપ્રદાયિકતાને મોખરે રાખી છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ સાહિત્યના સર્જનમા દિગબર સપ્રદાયના તેમજ જૈનેતર સંપ્રદાયના સખ્યાબધ ગ્રથોને

છૂટથી અપનાવ્યા છે, સંખ્યાબંધ દિગંબરીય તેમજ જૈનેતર ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી છે અને અતિ વિપુલ પ્રમાણમા એ સંપ્રદાયોના સાહિત્યનો સગ્રહ પોતાના પુસ્તકાલયોમાં કર્યો છે, જ્યારે દિગબર આચાર્યોએ જૈનેતર સાહિત્ય વગેરે ઉપર ટીકાદિ રચવા, તેનો ઉદારતાથી સાહિત્યસર્જનમાં ઉપયોગ કરવો તેમજ પોતાના ગ્રંથાલયોમા એ સાહિત્યનો છૂટથી સંગ્રહ કરવો વગેરે તો દૂર રહ્યું પરતુ સ્વસમાન શ્વેતાંબરીય સંપ્રદાયના સાહિત્યને અપનાવવું, તેના ઉપર ટીકા વગેરેનુ સર્જન કરવું, પોતાને ત્યા એ ગ્રંથોનો અધ્યયન–અધ્યાપન વગેરેમાં ઉપયોગ કરવો કે છેવટે અનેક દષ્ટિએ એ સાહિત્યનો સચય કરવો એ આદિ પણ અતિ અલ્પ પ્રમાણમા અથવા નહિ જેવું જ કર્યુ છે. શ્વેતાબર જૈનાચાર્યોએ પોતાના સાહિત્યમાં ગુણગ્રાહી તેમજ તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિએ જેટલા વિપુલ પ્રમાણમા દિગબર સાહિત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે તેના શતાંશ જેટલો યે દિગંબરાચાર્યોએ પોતાના સાહિત્યમાં શ્વેતાંબરીય સાહિત્યનો ગુણગ્રાહી તેમજ તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિએ ઉપયોગ કર્યો નથી, એટલુ જ નહિ પણ અધ્યયન–અધ્યાપનની નજરે શ્વેતાંબરીય સાહિત્યને પોતાના જ્ઞાનભડારોમા સ્થાન સુદ્ધાં પણ આપ્યુ નથી. એ જ કારણ છે કે આજના શ્વેતાંબરીય જ્ઞાનભડારોમા સંખ્યાબંધ દિગબરીય પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે, જ્યારે દિગંબરીય જ્ઞાનભડારોમાં શ્વેતાબરીય પુસ્તકો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. અસ્તુ. આટલુ કહ્યા પછી અહી એક વાત ઉમેરી દઇએ કે લેખનકળાના વિષયમા દિગંબર જૈનાચાર્યો અને દિગંબર પ્રજાનો ફાળો ગમે તેટલો વિશાળ હોય તેમ છતા ગૂજરાત વગેરેમા તેમનો ફાળો લગભગ નથી એમ કહેવામાં જરા યે અણઘટતુ કે વધારેપડતું નથી.

ભારતીય સમગ્ર સાહિત્યના સગ્રહની દષ્ટિએ તેમજ લેખનકળાના વિધાનની દષ્ટિએ શ્વેતાબર મૂર્તિપૂજક જૈનોના જ્ઞાનભંડારોમા જે અને જેટલી વિવિધતા તેમજ અપૂર્વતા પરાપૂર્વથી ચાલી આવી છે એની જોડ આજના પાશ્ચાત્ય પ્રજાના પુસ્તક સંગ્રહાલયોને બાદ કરી લઇએ તો બીજે કયા યે નથી અને પ્રાચીન કાળમા ક્યાં યે ન હતી, એનો ખ્યાલ આજે પણ જૈન પ્રજા પાસે પુસ્તક–લેખનકળા, પુસ્તક–સંશોધનકળા તથા પુસ્તકો–જ્ઞાનભંડારો–ના સંરક્ષણની કળાનો અને એ દરેકને લગતા વિવિધ પ્રકારનાં ઉપકરણો તેમજ સાધનોનો જે પ્રાચીન મહત્ત્વનો વારસો છે,—જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અમારા 'જૈન લેખનકળા' વિષયક આ નિબંધમા આપ્યો છે,— એ ઉપરથી સહેજે આવી શકશે.

પ્રસ્તુત નિબધમા અમે અમારા અલ્પ સ્વલ્પ અવલોકનને પરિણામે જૈન લેખનકળા અને તેના સાધન વગેરેના સબધમાં જે કાંઈ લખ્યુ છે એ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પ્રાચીન કાળમા જૈન પ્રજા પાસે લેખનકળા અને તેનાં સાધન આદિના સંબધમા જે કળા અને વિજ્ઞાનનો આદર્શ હતો એ ભારતીય લેખનકળામાં અતિ મહત્ત્વનુ અને બેનમૂન સ્થાન ભોગવનાર હતો.

આજના મુદ્રણયુગમાં ઓસરતી જતી લેખનકળાના જમાનામા પણ શ્વેતાબર જૈન પ્રજાનો એ કળા તેમજ સાહિત્ય તરફ કેટલો આદર—પ્રેમ છે એ જાણવા માટે માત્ર એટલો જ નિર્દેપ પૂરતો છે કે ચાલુ છેલ્લી સદીમા જૈન મુનિઓ, જૈન યતિઓ અને જૈન શ્રીસંઘે મળી લગભગ બે લાખની સખ્યામા પુસ્તકો લખ્યા-લખાવ્યા છે અને હજુ પણ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાયે જાય છે. એ જ

કારણને લીધે આજની જૈન પ્રજા, ખાસ કરી જૈન શ્રમણો લેખનકળા અને તેના દરેકે દરેક સાધનના વિષયમાં વધારેમાં વધારે પરિચિત છે.

પ્રસ્તુત નિબંધ લખવામા અમે કેવળ સાપ્રદાયિક દૃષ્ટિ ન રાખતા, અનેક દૃષ્ટિઓ અમારી નજર સામે રાખી છે, અને એ દૃષ્ટિએ લખાએલા અમારા આ નિબધમાં અમે પ્રસગવશાત્ અનેકાનેક વસ્તુઓ ચર્ચી છે.

આ નિબધ લખવામાં અમને અમારા પૂજ્ય વૃદ્ધ ગુરુદેવ પ્રવર્તક શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીકાતિવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજ તેમજ અન્ય મિત્રો અને સ્નેહીઓ તરફથી મદદ મળવા ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનોના ગ્રથોનો પણ અમે ઉપયોગ કર્યો છે જેનો નિર્દેશ અમે તે તે સ્થળે કર્યો છે. એ સૌનો અહી આભાર માનવાનુ અમે વીસરી શકતા નથી.

આ બધાયના કરતા, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જૈન ચેરના અગ્રગણ્ય પ્રોફેસર શ્રીયુત સુખલાલજીના નામને અમે ખાસ કરી વીસરી શકતા નથી, કે જેમણે સન્મતિતર્કની પાડિત્યપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખતી વેળા પ્રસંગોપાત જૈન લેખનકળાને લગતી એક વિસ્તૃત પ્રશ્નમાળા અમારા ઉપર મોકલી હતી, જેને અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબધને છેડે પરિશિષ્ટ રૂપે આપી છે. એ પ્રશ્નમાળાએ અમને પ્રસ્તુત નિબંધને વિભાગશ. તેમજ વિસ્તૃત સ્વરૂપમા લખવા માટે ખૂબ જ સરળતા કરી આપી છે.

ભાઈ સારાભાઈ નવાબ, જેમની સ્નેહભરી પ્રેરણાથી અમે પ્રસ્તુત નિબધ તૈયાર કર્યો છે તેમજ જેમણે પ્રસ્તુત નિબંધને લગતા ચિત્ર વગેરે સાધનો માટે ખર્ચનો હિસાબ ગણ્યો નથી તેમને અને રા રા. શ્રીયુત બચુભાઈ જેમણે પ્રસ્તુત નિબધને ભાષાસરણી વગેરેમા સંસ્કારયુક્ત કરી શોભાવ્યો છે તેમને અમારો હાર્દિક ધન્યવાદ છે.

અતમા, અમે આશા રાખીએ છીએ કે આજના જૈન શ્રમણોમા પ્રાચીન લિપિનું અજ્ઞાન, લિખિત પુસ્તક વાચવા પ્રત્યે કટાળો, પુસ્તકરક્ષા માટેની બેદરકારી વગેરે દિનપ્રતિદિન જે વધતા જાય છે તે સદતર દૂર થવા ઉપરાત પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ લૂખી સાપ્રદાયિકતાના વાડામા પુરાઈ ન રહેતાં વિશ્વના મેદાનમા ઊભા રહી ભારતીય કલા, સસ્કૃતિ અને સ્થાપત્યના પ્રત્યેક અંગોમાં વ્યાપકદૃષ્ટિએ વિકાસ અને પવિત્રતાના રગો પૂરવા માટે જે પ્રકારની સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો ઉપયોગ કર્યો છે તે પ્રકારની સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો ઉપયોગ આજનો જૈન સઘ પ્રત્યેક કાર્યમાં કરો, એટલુ ઇચ્છી અમે વિરમીએ છીએ.

મુનિ પુણ્યવિજય

વિષયાનુક્રમણિકા

અવાંતર વિષયોની અનુક્રમણિકા

આવશ્યક સુધારો

પૃષ્ઠ ૭ પક્તિ ૧૮મા 'અમારી પા વત'ને બદલે 'અમારી પાસે સંવત' વાચવું.

પૃષ્ઠ ૧૪ ટિપ્પણી ૧૪મા निन्दीचूर्णीને બદલે नन्दीचूर्णी વાચવું.

પૃષ્ઠ ૨૭ પ. ૭ મા 'કાસ્યપાત્ર'ને બદલે 'કાસ્યપત્ર' વાચવું.

પૃષ્ઠ ૪૭ પ. ૧૪મા 'વાપરવામ'ને બદલે 'વાપરવામા' વાચવું.

પૃષ્ઠ ૫૪ પ. ૩૧મા 'દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ સ્વોપજ્ઞ ટીકા'ને બદલે 'દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ સ્વોપજ્ઞ ટબ્બા' વાચવુ.

પૃષ્ઠ ૯૨ ટિપ્પણી ૧૦૧ અ મા 'ચિત્ર ન. ૧૦૨'ને બદલે 'ચિત્ર ન ૧૦૫' વાંચવુ.

પૃષ્ઠ ૧૦૭ ટિપ્પણી ૧૨૨ (क) નીચે भगवतीवृत्ति अभयदेवीया છે તેને બદલે श्रेयासनाथ-चरित्र प्राकृत વાચવુ.

પૃષ્ઠ ૧૦૮ ટિપ્પણી ૧૨૮ (क) નીચે भगवतीवृत्तिः अभयदेवीया એટલુ ઉમેરવું.

॥ जयति वीर वर्धमानस्य प्रवचनम् ॥

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને તેનો વિકાસ

વિશ્વતોમુખી જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિના સાર્વભૌમ વિકાસમા કેવો અને કેટલો વિશાળ ફાળો આપ્યો છે, એની વિવેચના કરવાનું આ સ્થાન નથી; તેમ છતાં પ્રસગોપાત એટલુ જણાવવું ઉચિત મનાશે કે જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ ઇતર સંસ્કૃતિઓ કરતા સદાને માટે ટૂકા પ્રમાણમા રહેવા સરજાએલી જૈન સંસ્કૃતિએ જગત સમક્ષ પોતાનુ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખ્યું છે એ એના સર્વદેશીય વિકાસને આભારી છે.

ત્યાગમાર્ગના પવિત્ર આદર્શની ઉપાસના કરનાર જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ એક કાળે સમગ્ર ભારતમા પોતાનો પસારો કર્યો હતો, અને ત્યારે, કહેવામા આવે છે કે, એની જનસંખ્યા ચાલીસ કરોડની આસપાસ પહોચી હતી. અમને લાગે છે કે આ માન્યતામા એક મીંડું વધી ગયુ છે. જો અમારૂ આ કથન સગત હોય તો, જૈન ધર્મના વિસ્તાર માટે મહારાજા [1]શ્રીસંપ્રતિરાજ અને

---

१ 'कप्पइ निग्गथाण वा निग्गंथीण वा पुरत्थिमेण जाव अंग-मगहाओ एत्तए, दक्खिणेणं जाव कोसबीओ, पच्चत्थिमेण जाव थूणाविसयाओ, उत्तरेणं जाव कुणालाविसयाओ एत्तए । एताव ताव कप्पइ । एताव ताव आरिए खेत्ते । णो से कप्पइ एत्तो बाहिं । तेण परं जत्थ नाण-दंसण-चरित्ताइं उस्सप्पति–त्ति बेमि ५०॥'

ઉપરોક્ત वृहत्कल्पसूत्रના ઉદ્દેશ ૧માના ૫૦ મા સૂત્રમા જૈન નિર્ગ્રંથ નિર્ગ્રંથીઓના વિહારયોગ્ય આર્યક્ષેત્રનો વિભાગ દર્શાવવામા આવ્યો છે, એ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સમયને લક્ષીને છે તે પછી અર્થાત્ મહારાજા શ્રીસંપ્રતિના જમાના પછી એ વ્યવસ્થા બદલાઈ છે અને 'બદલાઇ શકે' એ દર્શાવવા માટે સૂત્રકારે तेण परं० ઇત્યાદિ સૂત્રાશ ઉમેર્યો છે, જેની વ્યાખ્યામા ટીકાકારે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યુ છે

'ततः पर' बहिर्देशेष्वपि सम्प्रतिनृपतिकालादारभ्य यत्र ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि 'उत्सर्पन्ति' स्फातिमामादयन्ति तत्र विहर्त्तव्यम् । અર્થાત્–ભગવાન મહાવીરે જે આર્યક્ષેત્રની વ્યવસ્થા કરી છે તેથી બહારના દેશોમા પણ, સંપ્રતિરાજથી લઈ, જ્યા જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રમા વધારો થાય છે ત્યા પણ વિહરી શકાય" વિભાગ ૩ પત્ર ૯૦૭

આ સૂત્રાંશને ધ્યાનમા રાખી ભાષ્યકારે—

'आणादिणो य दोसा, विराहणा खदएण दिट्ठतो ।
एतेण कारणेण, पडुच्च काल तु पण्णवणा ॥ ३२७१ ॥

वृत्ति'—आज्ञादयश्च दोषा' । विराधना चात्मसयमविषया । तत्र च स्कन्दकाचार्येण दृष्टान्त कर्त्तव्य. । अत एतेन कारणेन बहिर्न गन्तव्यम् । एतद् भगवद्वर्द्धमानस्वामिकाल प्रतीत्योक्तम् । इदानी तु सम्प्रतिनृपतिकालं

તે જમાનાના સમર્થ ધર્મપ્રચારક જૈન શ્રમણોના સાર્વત્રિક પ્રયત્નોને અંતે તેની જનસંખ્યા ચાર કરોડ સુધી પહોંચી હશે એમાં આશ્ચર્ય કે અતિશયોક્તિ જેવું કશું જ નથી. કેવળ ત્યાગમાર્ગ ઉપર પોતાની સંસ્કૃતિની ઈમારત ખડી કરનાર જૈન સંસ્કૃતિની આટલી વિશાળ જનસંખ્યા, એ ખરે જ આપણને એના પ્રભાવશાળી ધર્મપ્રણેતાઓ અને એના પ્રચારકોના નિર્મળ આંતરત્યાગ તથા તપની ઝાંખી કરાવે છે.

પરંતુ સમયના વહેવા સાથે જનતાના માનસમાંથી ઉપર જણાવેલા આંતરત્યાગ અને તપના માન ઓછા થવા ઉપરાંત દાર્શનિક, ધાર્મિક અને સામાજિક સ્પર્ધા તેમ જ સંઘર્ષણ વધી પડતાં, જૈન સંસ્કૃતિને પોતાની અસ્મિતા તથા ગૌરવને કાયમી ટકાવી રાખવા માટે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલવું પડયું અને ત્યાગમાર્ગની ઉપાસના સાથે વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા વગેરે જુદાજુદાં ક્ષેત્રોનો આશ્રય લેવો પડયો. એ આશ્રય લીધા પછી જૈન સંસ્કૃતિએ અતિ ટૂંક સમયમાં તેના પ્રત્યેક અંગમાં કેવી કેટલી અને કઈ રીતે પ્રગતિ સાધી એને લગતી નોંધ કે વર્ણન ન આપતાં, અહીં માત્ર સાધારણ જેવી જણાતી 'લેખનકળા'ના વિષયમાં જ કાંઈક લખવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે; જે ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકશે કે એક મામૂલી જેવી લાગતી લેખનકળાના વિષયમાં પણ જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ આટલો ઊંડો અને ઝીણવટભર્યો વિકાસ સાધ્યો છે તો એ સંસ્કૃતિએ ઇતર મહત્ત્વનાં વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિના ક્ષેત્રોમાં કેટલો પ્રચુર અને આશ્ચર્યજનક વિકાસ સાધ્યો હશે. જે ક્ષેત્રો આજ સુધી બહુ જ ઓછાં ખેડાયાં છે અને જે ખેડાયાં છે તેમાં તેને વાસ્તવિક ન્યાય મળ્યો જ નથી, જેની સાબિતી પ્રસ્તુત ગ્રંથ પૂરી પાડશે.

प्रतीत्य प्रज्ञापना क्रियते—यत्र यत्र ज्ञानदर्शनचारित्राणि उत्सर्पन्ति तत्र तत्र विहर्त्तव्यम् ॥' વિભાગ ૩ પત્ર ૯૧૫.

અર્થાત્—"આર્યક્ષેત્રની બહાર વિહાર કરવામાં સંયમધર્મને હાનિ પહોંચે છે માટે બહાર ન જવું આ નિયમ ભગવાન વર્ધમાનસ્વામિના જમાનાને લક્ષીને છે સંપ્રતિરાજના જમાનાથી આર્યક્ષેત્રની બહાર જ્યાં જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યાં વિહરી શકાય છે"

—એમ જણાવી સંપ્રતિરાજનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે—

"અવન્તીપતિ રાજા સંપ્રતિએ પોતાના સીમાડાના રાજાઓને બોલાવી તેમના દ્વારા તેમજ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર ધર્મપ્રિય સેવકો દ્વારા દેશવિદેશમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, જેને પ્રતાપે જૈન સાધુઓ કોઈપણ જાતની હરકત સિવાય વૈદિક સંસ્કૃતિ-પ્રધાન આંધ્ર અને દ્રવિડ જેવા દૂર દેશોમાં ફરી શકયા અને જૈન ધર્મનો સવિશેષ પ્રચાર કરી શકયા"

सो रायाऽवंतिवती, समणाण सावतो सुविहियाण । पच्चंतियरायाणो, सव्वे सद्दाविया तेणं ॥ ३२८३ ॥
कहिओ य तेसि धम्मो, वित्थरतो गाहिता य सम्मत्तं । अप्पाहिता य बहुसो, समणाण भद्दगा होह ॥ ३२८४ ॥
वीसज्जिया य तेण, गमण घोसावण सरज्जेसु । साहूण सुहविहारा, जाता पच्चंतिया देसा ॥ ३२८७ ॥
समणभडभाविएसुं, तेसू रज्जेसु एसणादीसु । साहू सुहं विहरिया, तेण चिय भद्दगा ते उ ॥ ३२८८ ॥

उदिण्णजोहाउलसिद्धसेणो, स पत्थिवो णिज्जियसत्तुसेणो ।
समंततो साहुसुहप्पयारे, अकासि अंधे दमिले य घोरे ॥ ३२८९ ॥

મુદ્રિત વિભાગ ૩ પત્ર ૯૧૯-૨૦-૨૧

ઉદ્દેશ

આજે અમે 'લેખનકળા'ના વિષયમા કાંઇક લખવાનો નિરધાર કર્યો છે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે આજે સૈકાઓ થયા ચાલુ પતનને અંતે ભારતવર્ષે પોતાના પુનરુત્થાનનો આરંભ કર્યો છે. એ આરંભ કોઇ અમુક એક અંગ કે દિશાને લક્ષીને છે એમ નથી, પરંતુ એનુ એ પુનરુત્થાન રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિ પ્રત્યેક વિભાગને લક્ષમા રાખીને થઇ રહ્યુ છે. સેંકડો વર્ષથી ભારતવર્ષમા પ્રવર્તી રહેલ ભીષણ રાજકીય વિપ્લવ આદિને પરિણામે નાશ પામેલ પ્રત્યેક વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા વગેરેને જીવંત કરવા માટે જેમ અનેકાનેક પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે એ જ રીતે વર્તમાન મુદ્રણયુગને લીધે અદશ્ય થતી આપણી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી વિશિષ્ટ 'લેખનકળા, તેના સાધનો અને કલાધર લેખકો' એ સૌનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પણ એક જમાનો આવવાનો છે એમા જરા પણ શંકા નથી. તેવે સમયે આવી નિબંધરૂપે સંગ્રહ કરાએલી સાધન વગેરેને લગતી નોંધો કાર્યસાધક બને એ મુખ્ય ઉદ્દેશને ધ્યાનમા રાખીને અમે 'લેખનકળા'ના સબંધમા કાઇક લખવા પ્રેરાયા છીએ.

નામ અને વિષય

ભારતવર્ષની ત્રણ મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ: જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ, બૌદ્ધ શ્રમણસંસ્કૃતિ અને વૈદિક સંસ્કૃતિ. આ ત્રણે મહાન સસ્કૃતિઓએ આર્ય પ્રજાના આંતર અને બાહ્ય જીવનના વિકાસ માટે જેમ સતત અનેકવિધ પ્રયત્નો સેવ્યા છે એ જ પ્રમાણે પ્રસ્તુત લેખનકળાના વિકાસ માટે ભારતની ત્રણે સંસ્કૃતિઓએ સયુક્ત પ્રયત્ન કરેલા હોવા છતા જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ એ કળા તેમજ તેનાં સાધન આદિના વિકાસ અને સગ્રહમા કેવી અનોખી ભાત પાડી છે એ વિષયને દર્શાવતો પ્રસ્તુત નિબંધ હોઈ એનું નામ અમે 'ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા' એવુ આપ્યુ છે.

ભારતીય લેખનકળા[2]

ભારતીય લિપિઓની ઉત્પત્તિ

પ્રસ્તુત નિબધમાં 'જૈન લેખનકળા'ના સંબંધમા કાઇક લખવા પહેલાં 'ભારતીય લિપિ અને લેખનકળા'ની ઉત્પત્તિના વિષયમાં થોડું લખવું યોગ્ય છે. ભારતીય પ્રજાની લિપિ–વર્ણમાલા ક્યારે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, એ સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અનેક મતો હોવા છતા રાયબહાદુર શ્રીયુક્ત ગૌરીશંકર હીરાચદ ઓઝાજીએ પોતાના 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા' નામના પુસ્તકમા એમ નક્કી કર્યું છે કે ભારતીય આર્ય સભ્યતા અતિ પ્રાચીન હોઈ એની લિપિ અત્યંત પ્રાચીન તેમજ સ્વતત્ર છે. એની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શામાથી થઈ એ કહેવું શકય નથી, તેમ છતા ચાલુ ઐતિહાસિક પદ્ધતિ મુખ્યત્વે કરીને દષ્ટ પ્રમાણો ઉપર આધાર રાખતી હોઈ, ઉપલબ્ધ થતા પ્રમાણોને

---

૨ આ વિભાગ લગભગ અક્ષરશ भारतीय प्राचीन लिपिमालाમાથી ફકરાઓ લઈને જ લખવામા આવ્યો છે જેઓ ભારતીય પ્રાચીન–અર્વાચીન લિપિઓ, તેની ઉત્પત્તિ, આદિનો વિસ્તૃત અને વિશિષ્ટ પરિચય તેમ જ અભ્યાસ કરવા ઈચ્છતા હોય તેમણે ભા૦ પ્રા૦ લિ૦ પુસ્તક જ જોવુ જોઇએ

આધારે એટલુ નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય છે કે[3] ઈ. સ. પૂર્વે પાચ સૈકા પહેલાં ભારતીય લિપિ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી. ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ભારતીય લિપિમાત્રને 'સેમેટિક'[4] લિપિમાથી ઉત્પન્ન થયાનું મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એ વાતને તેઓએ સચોટ દલીલો દ્વારા અસત્ય પુરવાર કરી છે.

ચાઈનીઝ ભાષામા રચાએલા 'ફ્રા યુઅન્ ચુ લિન્' નામના બૌદ્ધ વિશ્વકોશમાં બ્રાહ્મી, ખરોષ્ઠી આદિ લિપિઓની ઉત્પત્તિ વિષે લખતા તેમાં બૌદ્ધ ગ્રંથ 'લલિતવિસ્તર' પ્રમાણે ૬૪ લિપિ[5]-ઓનાં નામ આપ્યા છે, જેમા પહેલુ બ્રાહ્મી અને બીજું ખરોષ્ઠી (કિઅ-લુ-સે-ટો=ક-લુ-સે-ટો=ખરો-સ-ટ=ખરોષ્ઠ) છે. 'ખરોષ્ઠ'ના વિવરણમા લખ્યુ છે કે 'લખવાની કળાની શોધ ત્રણ દૈવી શક્તિવાળા આચાર્યોએ કરી છે. તેમા સૌથી પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મા[6] છે, જેમની લિપિ (બ્રાહ્મી) ડાબી

---

૩ અત્યાર સુધીમા અશોકથી પહેલાના માત્ર બે નાનાનાના શિલાલેખો મળ્યા છે જેમાનો એક અજમેર જિલ્લાના 'વડલી' ગામથી શ્રીયુક્ત ગૌ હી ઓઝાજીને મળ્યો છે અને બીજો નેપાલમાના 'પિપ્રાવા' નામના સ્થાનમા આવેલ એક સ્તૂપની અદરથી મળેલ પાત્ર ઉપર ખોદાએલો છે, જેમા બુદ્ધદેવના અસ્થિ છે આમાનો પહેલો એક થાભલા ઉપર ખોદાએલા લેખનો ટુકડો છે, જેની પહેલી પંક્તિમા 'वीर[ा]य भगव[त]' અને બીજી પક્તિમા 'चतुरासितिव[स]' ખોદાએલ છે આ લેખનુ ચોરાસીમું વર્ષ જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર વીર (મહાવીર)ના નિર્વાણ સવતનુ છે. એટલે આ લેખ ઈ સ. પૂર્વે ૪૪૩નો છે બીજો પિપ્રાવાના સ્તૂપમાનો લેખ બુદ્ધના નિર્વાણસમય અર્થાત્ ઈસ પૂર્વે ૪૮૭થી કાઇક પછીનો હોવો જોઇએ પહેલો શિલાલેખ અજમેરના 'રાજપૂતાના મ્યુઝીઅમ'મા છે અને બીજો કલકત્તાના 'ઇન્ડિયન મ્યુઝીઅમ'મા છે ભા પ્રા લિ પૃ ૨-૩.

૪ અરબી, ઈથિઓપિક્, અરમઈક્, સીરીઅક્, ફિનિશીઅન, હિબ્રુ આદિ પશ્ચિમી એશિયા અને આફ્રિકા ખડની ભાષાઓ તથા તેમની લિપિઓને 'સેમેટિક' અર્થાત્ બાઈબલપ્રસિદ્ધ નૂહના પુત્ર શેમના સતાનોની ભાષા અને લિપિઓ કહે છે.

૫ ब्राह्मी, खरोष्ठी, पुष्करसारी, अगलिपि, वंगलिपि, मगधलिपि, मागल्यलिपि, मनुष्यलिपि, अगुलीयलिपि, शकारिलिपि, ब्रह्मवल्लीलिपि, द्राविडलिपि, कनारिलिपि, दक्षिणलिपि, उग्रलिपि, संख्यालिपि, अनुलोमलिपि, ऊर्ध्वधनुर्लिपि, दरदलिपि, खास्यलिपि, चीनलिपि, हूणलिपि, मध्याक्षरविस्तरलिपि, पुष्पलिपि, देवलिपि, नागलिपि, यक्षलिपि, गन्धर्वलिपि, किन्नरलिपि, महोरगलिपि, असुरलिपि, गरुडलिपि, मृगचक्रलिपि, चक्रलिपि, वायुमरुलिपि, भौमदेवलिपि, अतरिक्षदेवलिपि, उत्तरकुरुद्वीपलिपि, अपरगौडादिलिपि, पूर्वविदेहलिपि, उत्क्षेपलिपि, निक्षेपलिपि, विक्षेपलिपि, प्रक्षेपलिपि, सागरलिपि, वज्रलिपि, लेखप्रतिलेखलिपि, अनुद्रुतलिपि, शास्त्रावर्त्तलिपि, गणावर्त्तलिपि, उत्क्षेपावर्त्तलिपि, विक्षेपावर्त्तलिपि, पादलिखितलिपि, द्विरुत्तरपदसन्धिलिखितलिपि, दशोत्तरपदसन्धिलिखितलिपि, अध्याहारिणीलिपि, सर्वरुतसग्रहणीलिपि, विद्यानुलोमलिपि, विमिश्रितलिपि, ऋषितपस्तप्तलिपि, धरणीप्रेक्षणालिपि, सर्वौषधनिष्यदलिपि, सर्वसारसग्रहणीलिपि અને सर्वभूतरुदग्रहणीलिपि

—ललितविस्तर अध्याय १०

ભા૦ પ્રા૦ લિ૦ પૃ ૧૭ ટિ ૩મા ઉપરોક્ત નામો આપીને છેવટે ઉમેરવામા આવ્યુ છે કે 'આમાના ઘણાંખરા નામો કલ્પિત છે'

૬ બ્રાહ્મીલિપિની ઉત્પત્તિના સબધમા જૈન માન્યતા આ પ્રમાણે છે

(क) ભગવાન ઋષભદેવે પોતાની પુત્રી બ્રાહ્મીને સૌ પહેલા લિપિ લખવાનુ જ્ઞાન આપ્યુ હતું તેથી એનુ નામ 'બ્રાહ્મી લિપિ કહેવામાં આવે છે लेहं लिवीविहाण, जिणेण बंभीइ दाहिणकरेणं । (आवश्यकनिर्युक्ति—भाष्य गाथा १३)

બાજુથી જમણી બાજુ લખી વાચી શકાય છે. તેના પછી કિઅ-લુ (કિઅ-લુ-સે-ટો=ખરોષ્ઠનુ ટૂંકુ રૂપ) છે, જેની લિપિ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ વાચી શકાય છે. સૌથી ઓછા મહત્ત્વનો ત્સ-કી છે, જેની લિપિ (ચીની) ઉપરથી નીચે અર્થાત્ ઊભી વાચી શકાય છે. બ્રહ્મા અને ખરોષ્ઠ ભારતવર્ષમા થયા છે અને ત્સં-કી ચીનમા થએલા છે. બ્રહ્મા અને ખરોષ્ઠે તેમની લિપિઓ દેવલોકમાથી મેળવી છે અને ત્સં-કીએ પક્ષી વગેરેના પગલાના ચિહ્ન ઉપરથી તૈયાર કરી છે.'

ભારતીય લિપિઓ

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમા મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મી[૭] અને ખરોષ્ઠી એ બે લિપિઓ જ પ્રચલિત

(ख) समवायांगसूत्रनी टीकामा આચાર્ય શ્રીઅભયદેવે નીચે મુજબ જણાવ્યુ છે

'तथा 'बंभि' त्ति ब्राह्मी-आदिदेवस्य भगवतो दुहिता ब्राह्मी वा-संस्कृतादिभेदा वाणी तामाश्रित्य तेनैव या दर्शिता अक्षरलेखनप्रक्रिया सा ब्राह्मी लिपि. ।' पत्र ३६ ।

આ ઉલ્લેખમા એક વાત એ ઉમેરવામા આવી છે કે 'બ્રાહ્મી એટલે સંસ્કૃત આદિ ભારતીય ભાષાઓને લખવા માટે અનુકૂળ લિપિ તે બ્રાહ્મી લિપિ'

(ग) भगवतीसूत्रના 'नमो बंभीए लिवीए'સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતા આચાર્ય શ્રીઅભયદેવે જણાવ્યુ છે કે

'लिपि -पुस्तकादावक्षरविन्यास , सा चाष्टादशप्रकाराऽपि श्रीमन्नाभेयजिनेन स्वसुताया ब्राह्मीनामिकाया दर्शिता ततो ब्राह्मीत्यमिधीयते। आह च—'लेहं लिवीविहाणं, जिणेण बंभीइ दाहिणकरेणं ।।' इति, अतो ब्राह्मीति स्वरूपविशेषण लिपेरिति ।' पत्र ५ ।

આમા આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે 'અહી "બ્રાહ્મી" એ નામમા બ્રાહ્મી આદિ અઢારે લિપિઓનો સમાવેશ કરવાનો છે સ્વતત્ર બ્રાહ્મી લિપિ તરીકે આ નમસ્કાર નથી'

[અહીં પ્રસગોપાત જણાવવુ જોઇએ કે ભારતવર્ષમા પ્રાચીન લિપિઓના વાચનનુ વિસ્મરણ આચાર્ય શ્રીમાન અભયદેવ પહેલા અર્થાત વિક્રમની અગીઆરમી સદી પૂર્વે થઇ ચૂકયુ હતુ જો તે સમયે પ્રાચીન લિપિઓના વાચકો કે જાણકાર હોત તો શ્રીમાન અભયદેવસૂરિને समवायांगसूत्रની ટીકામા અઢાર લિપિઓનું વ્યાખ્યાન કરતા 'एतत्स्वरूप न दृष्टमिति न दर्शितम् । અર્થાત્ આ લિપિઓનુ સ્વરૂપ કયાય જોયુ જાણ્યું નથી માટે બતાવ્યુ નથી' એમ લખવુ ન પડત આ જ કારણથી કેવળ શાબ્દિક અર્થઘટના ખાતર કરેલી ટીકામાથી નીકળતા આશયો ઉપર ખાસ કશુ જ ધોરણ રાખી ન શકાય, એટલે અમે માનીએ છીએ કે આચાર્ય શ્રીઅભયદેવ આદિ વ્યાખ્યાકારોએ બ્રાહ્મી, યવનાની, દોષાપુરિકા, ખરોષ્ઠી આદિ લિપિઓને બ્રાહ્મી લિપિના ભેદ તરીકે જણાવી છે, પરતુ વસ્તુત તેમ ન હોતા ફક્ત સૂત્રકારના સમયમા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મીપ્રધાન અઢાર લિપિઓના નામોનો અથવા પ્રકારોનો જ એ સગ્રહ છે અલબત્ત એ ખરૂ છે કે આ અઢાર નામોમા બ્રાહ્મીલિપિના કેટલાક ભેદોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે

भगवतीसूत्रના આરભમા नमो बभीए लिवीए એમ મૂકવામા આવ્યુ છે એ, જન આગમોનુ લેખન બ્રાહ્મીલિપિમા થએલુ હોઈ એની યાદગીરી તરીકે બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કરવામા આવ્યો છે, નહિ કે માત્ર સામાન્ય લિપિ તરીકે]

૭ મહારાજા અશોક પહેલાના જૈન समवायागसूत्रમા અને તે પછી રચાએલા ललितविस्तरમા બ્રાહ્મી ને ખરોષ્ઠી સિવાયની બીજી ઘણી લિપિઓના નામ મળે છે, પરતુ તે લિપિઓના કોઇ શિલાલેખો અત્યાર સુધી મળ્યા નથી. આનુ કારણ એમ માનવામા આવે છે કે એ બધી યે લિપિઓ પ્રાચીન સમયથી જ લુપ્ત થઇ ગઈ હશે અને એ બધીનુ સ્થાન બ્રાહ્મી લિપિએ લીધુ હશે. અને એ જ કારણે લિપિઓની નામાવલિમા બ્રાહ્મીલિપિને પ્રથમ સ્થાન આપવામા આવ્યુ હોવુ જોઇએ.

હતી. બ્રાહ્મી લિપિ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ લખાતી અને ખરોષ્ઠી લિપિ ઉર્દૂ, અરબી, ફારસી આદિ લિપિઓની જેમ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લખાતી હતી. ખરોષ્ઠી લિપિ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લખાતી હોઈ 'સેમેટિક' વર્ગની છે. એનો પ્રચાર ઈ.સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી સુધી પંજાબમા હતો. તે પછી એ લિપિ ભારતવર્ષમાંથી સદાને માટે અદશ્ય થઇ ગઈ અને તેનુ સ્થાન બ્રાહ્મી

(क) લલિતવિસ્તરનો ઉલ્લેખ અમે ટિ૦ ૫ મા આપી ચૂકયા છીએ, સમવાયાંગસૂત્રનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે

बंभीए ण लिवीए अट्ठारसविहे लेखविहाणे पं० त०---बंभी, जवणालिया (जवणाणिया), दोसाउरिआ, खरोट्ठिआ, पुक्खरसारिया, पहाराइया (पहराइया), उच्चत्तरिया, अक्खरपुट्ठिया, भोगवयता, वेणतिया, णिण्हइया, अंकलिवी, गणिअलिवी, गधव्वलिवी—भूयलिवी, आदसलिवी, माहेसरीलिवी, दामिलीलिवी, पोलिंदिलिवी ।

—समवायांग १८ समवाये ॥

पन्नवणासूत्रની જુદીજુદી પ્રતોમા उच्चत्तरियाને બદલે अतक्खरिया, उयअंतरिक्खिया અને उयतरकरिया એવા નામો પણ મળે છે અને आदसलिवीને બદલે आयासलिवी એવુ નામ પણ મળે છે.

(ख) विशेषावश्यक ગા૦ ૪૬૪ની ટીકામા અઢાર લિપિના નામ નીચે પ્રમાણે છે

"अष्टादश लिपय —

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
हसलिवी भूअलिवी, जक्खी तह रक्खसी य बोधव्वा । उड्डी जवणि तुरुक्की, कीरी दविडी य सिंधविया ॥
११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
मालविणी नडि नागरि, लाडलिवी पारसी य बोधव्वा । तह अनिमित्ती य लिवी, चाणक्की मूलदेवी य ॥"

(ग)સમવાયાગસૂત્રમા અને વિશેષાવશ્યકટીકામાં આવતા અઢાર લિપિઓનાં નામોમા મોટો ફરક છે સમવાયાગસૂત્રમા બ્રાહ્મી ને ખરોષ્ઠી લિપિના નામ છે જ્યારે વિશેષાવશ્યકટીકામા તે બીલકુલ છે જ નહિ વિશેષાવશ્યકટીકામા આવતા નામોમા એશિયાઈ અને ભારતીય પ્રદેશોના તેમજ ચાણક્ય, મૂલદેવ જેવા ભારતીય વિદ્વાનોના નામોની ઝાંખી વધારે થાય છે જ્યારે સમવાયાગસૂત્રમા આવતા નામો માટે તેમ નથી

સમવાયાગસૂત્ર, લલિતવિસ્તર અને વિશેષાવશ્યકટીકામા દર્શાવેલ લિપિઓ બધી યે કોઇ સ્વતંત્ર સંકેતજનિત લિપિઓ જ હશે એમ માનવાને કશુ જ કારણ નથી કેટલીક લિપિઓ અમુક વસ્તુને ગુપ્ત રાખવા ખાતર કે ટુંકાવવા ખાતર વૈદ, જોષી, મન્ત્રવાદી આદિએ કરેલા એક જ લિપિના માત્ર વર્ણપરિવર્તનરૂપ ફેરફારમાથી પણ જન્મી છે ઉ ત. વિશેષાવશ્યકટીકામાનાં અઢાર લિપિઓના નામોમા આવતી 'ચાણક્યી' લિપિ અને 'મૂલદેવી' લિપિ એ 'નાગરી' લિપિના વર્ણપરિવર્તન માત્રથી ઉત્પન્ન થઇ છે આ જાતની લિપિઓને વાત્સ્યાયનીય कामसूत्रમા ૬૪ કલાઓમા म्लेच्छितविकल्पाः અર્થાત્ 'મ્લેચ્છિત' લિપિઓના ભેદ તરીકે ઓળખાવેલી છે આ 'કલા'વાકયની જયમંગલા ટીકામા ટીકાકારે—

'म्लेच्छितविकल्पा.' इति, यत् साधुशब्दोपनिबद्धमप्यक्षरव्यत्यासादस्पष्टार्थं तद् म्लेच्छितं गूढवस्तुमन्त्रार्थम् ।

અર્થાત્—જે શુદ્ધ શબ્દરચનાવાળુ હોવા છતા અક્ષરોનો ફેરફાર કરવાથી–ફરીને લખવા-બોલવાથી અસ્પષ્ટ અર્થવાળુ હોય તે મ્લેચ્છિત એનો ઉપયોગ સંતાડવા લાયક વાત કે મન્ત્રાદિમાટે થાય છે"

—એમ જણાવી 'કૌટિલીય=ચાણક્યી' અને 'મૂલદેવી' લિપિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે

'तद्यथा कौटिलीयम्—

दादेः क्षान्तस्य कादेश्च, स्वरयोर्ह्रस्व-दीर्घयोः ।
बिन्दूष्मणोर्विपर्यासाद्, दुर्बोधमिति सञ्ज्ञितम् ॥

લિપિએ લીધું, તેમ છતાં હિંદુકુશ પર્વતના ઉત્તરના દેશોમાં તેમજ ચાઇનીઝ તુર્કસ્તાન આદિ દેશોમાં, જ્યાં બૌદ્ધ ધર્મ અને ભારતીય સભ્યતા પોતાનો પગ જમાવી રહી હતી ત્યાં, કેટલીયે સદીઓ સુધી તે ચાલુ હતી.

अ-कौ ख-गौ घ ङौ चैव, च-टौ त पौ य-शौ तथा ।
एते व्यस्ता स्थिराः शेषा., मूलदेवीयमुच्यते ॥ '

—अधि० १ अध्या० ३ सूत्र १६.

પ્રસ્તુત कामसूत्रની 'નિર્ણયસાગરીય' અને 'ચૌખમ્બા સીરીઝ'ની આવૃત્તિમાં પાઠભેદો ઘણા છે, તેમ છતાં એ પાઠભેદોને જતા કરી જે પાઠો ગ્રાહ્ય અને પ્રામાણિક લાગ્યા તે જ અહીં અમારા પ્રમાણમાં સ્વીકાર્યા છે

'क' થી 'थ' સુધીના અને 'द' થી 'क्ष' સુધીના વ્યંજનો, હૃસ્વ અને દીર્ઘ સ્વરો, અનુસ્વાર અને વિસર્ગ, આ બધાને ઉલટાવીને લખવાથી 'કૌટિલીય=ચાણક્યી' લિપિ બને છે આનો કોઠો આ પ્રમાણેનો હોવો જોઇએ—

क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ
द	ध	न	प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह	क्ष

अ	इ	उ	ऋ	लृ	ए	ओ
आ	ई	ऊ	ॠ	ॡ	ऐ	औ

· (अं
(अ.)

'મૂલદેવી' લિપિમાં અ આ ઇત્યાદિ સ્વરોને બદલે ક કા ઇત્યાદિ અને ક કા ઇત્યાદિને બદલે અ આ ઇત્યાદિ લખવા ખ અને ગ, ઘ અને ઙ, ચ વર્ગ અને ટ વર્ગ, ત વર્ગ અને પ વર્ગ, ય વર્ગ અને શ વર્ગ એ એકબીજાને બદલે લખવા. વ્યંજન સાથે મળેલા સ્વરો જેમના તેમ કાયમ રહે છે.

અમારી પા દત ૧૬૬૩માં લખાએલું એક પાનું છે જેમાં કેટલાક 'મ્લેચ્છિત' લિપિના અને અક્ષરમુષ્ટિકા'ના પ્રકારો આપેલા છે, તેમાં મૂલદેવી લિપિ કોઠા અને ઉદાહરણ સાથે આપેલી છે તે અહીં ઉતારવામાં આવે છે

अ	ख	घ	च	छ	ज	झ	ञ	त	थ	द	ध	न	य	र	ल	व
क	ग	ङ	ट	ठ	ड	ढ	ण	प	फ	ब	भ	म	श	ष	स	ह

आदय. कादयो ज्ञेया', ख-गौ घ-ङौ परस्परम् ।
शेषवर्गेषु वर्गेषु, मूलदेवेन भाषितम् ॥ १ ॥
स्वर स एव कथ्यते ॥ इति मूलदेवी लिपि ॥ ष्रिरिलोनडीएम सिरिप ॥ श्रीरस्तु ॥

અંતમાં ष्रिरिलोनडीएम सिरिपं લખ્યું છે તેનો આશય એ છે કે-મૂલદેવી લિપિમાં ऋषिसोमजीकेन लिखित એમ લખવું હોય તો ष्रिरिलोनडीएम सिरिपं એમ લખાય છે

ચાણક્ય અને મૂલદેવ એ બન્નેય વિ.ાન રાજમાન્ય પુરુષો ઈ.સ. પૂર્વે થઇ ગએલા હોઈ ચાણક્યી અને મૂલદેવી લિપિઓ અતિ પ્રાચીન છે

સમવાયાંગસૂત્રમાં આવતી 'અંકલિપિ' અંકોથી લખાતી હોવી જોઇએ ઉપરોક્ત પાનામાં અંકલિપિ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે

अ क-च-ट-त-प-य शवर्गा. । अआइईउऊएऐओऔअं अः । कखगघङ । चछजझञ । टठडढण । तथदधन । पफबभम । यरलव । शषसह । प्रथम वर्गो गण्यते । पश्चात् वर्गस्य अक्षरो

ભારતવર્ષમાં ખરોષ્ઠી લિપિનો પ્રવેશ

ઇતિહાસવેત્તાઓની એ માન્યતા છે કે ઇરાનવાસીઓ સાથે હિંદુસ્તાનના વ્યાપારિક સંબધને લીધે તેમજ તેમના રાજત્વકાળમાં તેમની સત્તા નીચે રહેલ હિંદુસ્તાનના ઇલાકાઓમા તેમની રાજકીય લિપિ 'અરમઈક'નો પ્રવેશ થયો હશે અને તેમાંથી ખરોષ્ટી લિપિની ઉત્પત્તિ થઈ હોવી જોઇએ. દાખલા તરીકે જેમ મુસલમાનોના રાજ્ય દરમિયાન તેમની ફારસી લિપિ આ દેશમા દાખલ થઈ અને તેમા કેટલાક અક્ષરો ઉમેરાઈ ઉર્દૂ લિપિ બની.

'અરમઈક' લિપિમાં ફક્ત ૨૨ અક્ષરો હોઈ તેમાં સ્વરોની અપૂર્ણતા અને હ્રસ્વદીર્ઘના ભેદનો અભાવ તેમજ સ્વરોની માત્રાઓનો સદંતર અભાવ હોવાથી એ લિપિ ભારતવર્ષની ભાષાને માટે યોગ્ય ન હતી. તેથી ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીની આસપાસ તેમાં અક્ષરોની સંખ્યા વધારીને તેમજ કેટલાક અક્ષરોને આવશ્યકતા પ્રમાણે બદલીને અને સ્વરોની માત્રાઓની યોજના કરીને તેના ઉપરથી 'ખરોષ્ટી' લિપિ તૈયાર કરી હોય. સંભવ છે કે આ લિપિને વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર

गण्यते । पश्चात् मात्रा गण्यते । अङ्को लिख्यते ॥ इति अङ्कपल्लवी ॥

७२३ । ८२३ । ८३९ । ६५ । ३३४ । ७३३ । ८२२ । ५१-११ ॥ श्रीः ॥

અહીં અંકમા જણાવ્યુ છે કે रिषिसोमजीलिखित

અંકલિપિ પછી 'શૂન્યલિપિ' અને 'રેખાલિપિ' આપવામા આવી છે

अनेन प्रकारेण शून्यपल्लवी शून्यानि कार्याणि । रेखापल्लवी रेखाः कार्याः ॥

જૈન છેદ આગમોમા ચૂર્ણિકારોએ પ્રાયશ્ચિત્તોના પ્રસગમા જે અંકલિપિ અને શૂન્યલિપિનો ઉપયોગ કર્યો છે એનો પરિચય આગળ ઉપર અંકોના પરિચય પ્રસગે આપીશુ

આ સિવાય આ પાનામા ઔષધલિપિ, દાતાસીલિપિ અને સહદેવીલિપિ પણ આપવામા આવી છે, જેનો ઉતારો અહી આપવામા આવે છે

औषधपल्लवी यथा—अगर १ कपूर २ चेलूर ३ टकण ४ तगर ५ पींपरि ६ यावित्री ७ सूंठि ८ । जे वर्गनो अक्षर ते औषधनाम । जे वर्गनु जेतमु अक्षर तेतलां टाक । जेतमु स्वर तेतला वाल ॥ इति औषधपल्लवी ॥ श्रीरस्तु. ॥

दाता धण कोस भाव, वाला महं खगं घटा ।

आशा पीठ जढे षडे, चय रिच्छं थन झफा ॥ १ ॥ इति दातासी ॥

अ प । फ व । भ म । क च । ख छ । ग ज । घ झ । ङ ञ । ट त । ठ थ । ड द । ढ ध । ण न । ह य । श व । र स । ल प ॥ इति सहदेवी ॥

ભાઈ સારાભાઈ નવાબ પાસેના "१८९७ रा का । सु । १२॥" ના લખેલ પાનામા 'દાતાસી' અને 'સહદેવી' લિપિ આ પ્રમાણે આપવામા આવી છે—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

'दा-ता ध-न को-स भा-वो, वा-ल म-हि-ष गो घ-टा।

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२

आ-इ पू-छ ज-डा थ-ढा, ङ-च-री-य ठ-ण झ-फू ॥१॥'

કરનાર, 'ચાઈનીઝ બૌદ્ધ વિશ્વકોશ'મા લખ્યા મુજબ, 'ખરોષ્ઠ' નામનો આચાર્ય (બ્રાહ્મણ) હોય, જેના નામથી લિપિનુ નામ 'ખરોષ્ઠી' પડ્યુ હોય. તેમજ એ પણ સંભવ છે કે તક્ષશિલા જેવા ગાંધારના કોઇ પ્રાચીન વિદ્યાપીઠમા આ લિપિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય.

બ્રાહ્મી લિપિ

ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦થી લઈ ઈ.સ. ૩૫૦ સુધીની ભારતવર્ષની તમામ લિપિઓની સંજ્ઞા 'બ્રાહ્મી' છે. તે પછી તેની લેખનપ્રણાલી બે વિભાગમા વહેચાયછે, જેને 'ઉત્તરી' અને 'દક્ષિણી' નામથી ઓળખવામા

અહીં 'સહદેવી' લિપિમા લખ્યુ છે કે

"ओ-दी-सै-रैं पै-हि-लौ नै-मुं, अनुक्रमे अक्षर अंक ।
क मिंडुं ० ख चोकडी +, गगें विवणो वंक ℓ ॥१॥
चचिं आधो चंदलो ◡, ततें लीह तराल ≡ ।
जजें साथीओ जाणीइं 卐, ववि मिंडुं वाड ⊙ ॥२॥
छछें दो लीटी खडी ॥, टटें उभी च्यार ॥॥ ।
भभें मिंडुं आंकडो 8, ढढें त्रिखुण विचार △ ॥३॥

एता अक्षर एणें रूपें करवा। तेहना काना मात्र जे अक्षरना बोलता होय ते करवा। बीजा अक्षर बाकी रह्या ते अक्षर करवा। इति सहदेवी जाणनी ॥

छि।+।≡।पं।णे।≡ी।चं।२॥

पा:४:३:ए।:थ:ठे:ए।.ए:३ैं:, ३:व:३ैं:०:॥॥:ए्री:॥॥:卐।:१:।
ए:ए:३ु:धें.३े:०।:०:४ें:,≡।:घ:४ें.७:॥ी ३ु:हा:१: ॥१॥"

लिखत प० मोतीचंद ॥

पारसनाथके नामसे, सब सकट मीट जाअ ।
मनसुधे सेवा करे, ता घरे लछी सुहाअ ॥१॥

ભાઈ સારાભાઈ પાસેના પાનામાની 'સહદેવીલિપિ' બાબતના દુહાઓ અને તેની ભાષા જોતાં એ લિપિ કોઇ યતિએ બનાવેલી હોય તેમ લાગે છે સભવ છે કે તેના લેખક પં૦ મોતીચદજી યતિની જ એ બનાવેલી હોય.

ઉપર્યુક્ત અમારી પાસેના પાનાના અતમા સવત્ ૧૬૬૩ વર્ષે। મુ૦ સોમજીલિપીકૃત એવો ઉલ્લેખ છે

આવે છે. ઉત્તરી શૈલીનો પ્રચાર વિંધ્યાચલથી ઉત્તરના દેશોમા અને દક્ષિણી શૈલીનો પ્રચાર દક્ષિણ તરફના દેશોમાં રહ્યો છે, તેમ છતા ઉત્તરના દેશોમાં દક્ષિણી શૈલીના અને દક્ષિણના દેશોમા ઉત્તરી શૈલીના શિલાલેખો કોઇ કોઇ ઠેકાણે મળી આવે છે. ઉત્તરી શૈલીની લિપિઓમા ગુપ્તલિપિ, કુટિલલિપિ, નાગરી, શારદા, બંગલાલિપિનો સમાવેશ થાય છે અને દક્ષિણી શૈલીની લિપિઓમાં પશ્ચિમી, મધ્યપ્રદેશી, તેલુગુ, કનડી, ગ્રંથલિપિ, કલિંગલિપિ, તામિલલિપિ, અને વટ્ટેળુત્તુલિપિઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમને પ્રાચીન લિપિઓનો પરિચય નહિ હોય તેઓ તો એકાએક માનશે પણ નહિ કે આપણા દેશની ચાલુ નાગરી, શારદા (કાશ્મીરી), ગુરુમુખી (પજાબી), બગલા, ઉડિયા, તેલુગુ, કનડી, ગ્રંથ, તામિલ આદિ દરેક લિપિ એક જ મૂળ લિપિ બ્રાહ્મીમાંથી નીકળી છે, તેમ છતા એ વાત તદ્દન જ સાચી છે કે અત્યારની પ્રચલિત તમામ ભારતીય લિપિઓનો જન્મ 'બ્રાહ્મી' લિપિમાંથી થયો છે.

ભારતની મુખ્ય લિપિ

ઉપર જણાવવામા આવ્યું એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ભારતવર્ષમાં ખરોષ્ઠી લિપિનો પ્રચાર ઇરાનવાસીઓના સહવાસથી જ થયો છે. ખરૂ જોતાં ભારતવાસીઓની પોતાની લિપિ તો બ્રાહ્મી જ છે. બ્રાહ્મી લિપિ ભારતવર્ષની સ્વતંત્ર તેમજ સાર્વદૈશિક લિપિ હોવાથી જૈન સંસ્કૃતિ અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાના ગ્રંથો પણ એમાં લખ્યા છે અને લિપિઓની નામાવલિમા એનું નામ પણ[૮] પહેલુ મૂક્યું છે.

ભારતીય લિપિની વિશિષ્ટતા

ભારતીય આર્ય પ્રજાએ બુદ્ધિમત્તાભર્યાં અને સૌથી મહત્ત્વનાં બે કાર્યો કર્યા છે. એક બ્રાહ્મી લિપિની રચના અને બીજું ચાલુ પદ્ધતિના અંકોની કલ્પના. દુનિયાભરની પ્રગતિશીલ જાતિઓની લિપિઓ તરફ નજર કરતા તેમા ભારતીય આર્ય લિપિના વિકાસની ગંધ સરખી નથી દેખાતી. ક્યાક તો ધ્વનિ અને ચિહ્ન—અક્ષરોમા સામ્યતા ન હોવાને લીધે એક જ ચિહ્ન—અક્ષરમાંથી એક કરતાં અનેક ધ્વનિઓ પ્રગટ થાય છે અને કેટલાએક ધ્વનિઓ માટે એક કરતા અધિક ચિહ્નો વાપરવાં પડે છે, એટલુ જ નહિ પણ એ વર્ણમાલામા કોઇ વાસ્તવિક શાસ્ત્રીય ક્રમ જ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. કોઇક ઠેકાણે લિપિ વર્ણાત્મક ન હોતાં ચિત્રાત્મક છે. આ બધીએ લિપિઓ માનવજાતિના જ્ઞાનની પ્રારંભિક દશાની નિર્માણસ્થિતિમાંથી આજસુધીમાં જરા પણ આગળ વધી શકી નથી; જ્યારે ભારતીય આર્ય પ્રજાની બ્રાહ્મી લિપિ હજારો વર્ષ પૂર્વે જ એટલી ઉચ્ચ હદે પહોચી ગઇ હતી કે એની સરસાઈ જગતભરની લિપિઓમાંની કોઇ પણ લિપિ આજ સુધી કરી શકી નથી. આ લિપિમાં ધ્વનિ અને અક્ષરનો સંબંધ બરાબર ફોનોગ્રાફના ધ્વનિ અને તેની ચૂડીઓ ઉપરનાં ચિહ્નો જેવો છે. આમાં પ્રત્યેક આર્ય ધ્વનિને માટે જુદાંજુદા ચિહ્નો હોવાને લીધે જેવું બોલવામા આવે છે તેવું જ લખાય છે અને જેવું લખવામાં આવે છે તેવું જ બોલાય છે, તેમજ વર્ણમાલા—અક્ષરોનો ક્રમ પણ બરાબર

---

૮ જુઓ ટિપ્પણ ન ૫ અને ૭ (क).

જૈન આગમ ભગવતીસૂત્રમા 'नमो वसीए लिवीए' એ પ્રમાણે બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ગોઠવાએલો છે. આ વિશિષ્ટતા બીજી કોઈ લિપિમા નથી.

આ જ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમા સમગ્ર સસારની અંકવિદ્યા પણ પ્રારંભિક દશામા હતી. ક્યાંક તો અક્ષરોને જ ભિન્નભિન્ન અકો માટે કામમા લેતા તો ક્યાક એકમ, દશક, સો, હજાર ઇત્યાદિ માટે ૧ થી ૯ સુધીના અકો માટે જુદાંજુદાં ચિહ્નો કરવામાં આવતા; એટલુ જ નહિ પણ એ ચિહ્નો દ્વારા ફક્ત લાખ નીચેની જ સંખ્યા જણાવી શકાતી. પ્રાચીન ભારતમા પણ અંકો માટે આ જ જાતનો ક્રમ હતો, પરતુ આ ગૂંચવણભર્યા અકોથી ગણિતવિદ્યામા વિશેષ વિકાસ થવાનો સભવ ન લાગવાથી ભારતવાસીઓએ વર્તમાન અકક્રમ શોધી કાઢ્યો, જેમાં ૧ થી ૯ સુધીના નવ અંકો અને ખાલી સ્થાનસૂચક શૂન્ય (૦) આ દશ ચિહ્નોથી અંકવિદ્યાનો સપૂર્ણ વ્યવહાર ચાલી શકે છે. આ અકોનો ક્રમ જગતે ભારતવર્ષ પાસેથી જ જાણ્યો છે અને વર્તમાન સમયમા ગણિત તથા એનાથી સબધ ધરાવનાર બીજા શાસ્ત્રોમાં પ્રગતિ થઇ છે એ આ અંકોની શોધને આભારી છે.

આ બે બાબતો ઉપરથી પ્રાચીન ભારતીય આર્ય પ્રજાની બુદ્ધિ અને વિદ્યા સંબંધીની ઉન્નત દશાનું અનુમાન થાય છે

ભારતીય સભ્યતા અને લેખનકળા

ભારતવર્ષના આદ્ય લેખકો અને સાહિત્યકારો સામે જે જે વસ્તુઓ હતી તેમા વૃક્ષો મુખ્ય હતાં. તેઓએ લખવાની પ્રેરણા થતા વૃક્ષોના પાંદડાનો ઉપયોગ કર્યો હતો જેના ઉપર લખાતુ તે સાધનના અર્થમાં 'પર્ણ' કે 'પત્ર' શબ્દનો ઉપયોગ કરાતો હતો, જે આજસુધી 'પાનુ' કે 'પત્તુ' શબ્દમા જળવાએલો છે. એ પર્ણ કે પત્ર શબ્દ જ સૂચવે છે કે આપણે ત્યા પ્રાચીન સમયમા એના વાચ્યાર્થનો જ લખવાના વાહન તરીકે ઉપયોગ થતો હતો તદુપરાંત લેખ્ય અંશોના જુદાજુદા વિભાગો જણાવવા માટે તે તે અશોને સ્કધ, કાંડ, શાખા, વલ્લી, સૂત્ર વગેરે નામો આપ્યા, જે વૃક્ષના અંશવિશેષોને ઓળખાવવા માટે પહેલેથી પ્રસિદ્ધ હતા. આ રીતે 'એક યુગમાં ભારતીય વનનિવાસસભ્યતા અને લેખનકળા વચ્ચે ગાઢ સગાઈ જામી હતી' એ વાત ભૂલી શકાય તેમ નથી.

ભારતીય લેખનસામગ્રી

પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષના જેટલી લેખનસામગ્રી કોઇપણ દેશમાં ન હતી કુદરતે અહી તાડપત્ર અને ભોજપત્ર વિપુલ પ્રમાણમા ઉત્પન્ન કર્યાં છે. મિસરના 'પેપાયરસ'ની[૯] જેમ તેમને ઉગાડવા

---

૯ 'પેપાયરસ' એક જાતના છોડનુ નામ છે તેનો પાક 'મિસર'મા ઘણા પ્રાચીન કાળથી થતો હતો આ છોડ ચાર હાથ ઊંચો અને એના થડીઆની સરાખડીનો ભાગ ત્રિકોણ આકૃતિનો થતો હતો, જેમાથી ૪॥ ઇંચથી લઈ ૯॥ ઇંચ સુધીની લંબાઇના ટુકડાઓ કાપવામા આવતા હતા એની છાલની બહુ જ સાકડી ચીપો નીકળતી હતી, જેને ચોખાની લાહી આદિથી એકબીજી સાથે ચોટાડીને પાના બનાવવામા આવતા હતા આ પાનાઓને દબાવીને સૂકવના હતા જ્યારે એ તદ્દન સુકાઇ જતા ત્યારે તેમને હાથીદાત અથવા શખ આદિથી ઘૂટીને સુવાળા અને સરખા બનાવતા હતા તે પછી એ લખવા લાયક બનતા હતા આ રીતે તૈયાર કરેલા પાનાઓને યુરોપવાસીઓ 'પેપાયરસ' કહે છે આના ઉપર જ તેઓ પુસ્તક, ચિઠ્ઠી વગેરે લખતા હતા, કેમકે તે જમાનામા કાગળ તરીકે આ જ કામ આવતા હતા. આ રીતે તૈયાર થએલા પેપાયરસો અત્યંત ટૂકા થતા હોઈ તેના કેટલા યે પાનાને એકબીજા સાથે ચોટાડીને લાબા લાબા પેપાયરસો પણ બનાવતા હતા, જે મિસરની પ્રાચીન [illegible]

પડતાં ન હતાં. ભારતવાસીઓ રૂમાંથી કાગળ બનાવવાનું ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા સૈકાથી જાણી ગયા હતા. પુરાણોમાં પુસ્તકો લખાવીને દાન કરવાનુ મોટું પુણ્ય માનવામા આવ્યુ છે. ચીની યાત્રી હ્યુએન્ત્સંગ અહીથી ચીન પાછો ફરતી વખતે વીસ ઘોડાઓ ઉપર પુસ્તકો લાદીને પોતાની સાથે લઇ ગયો હતો, જેમા ૬૫૭ જુદાજુદા ગ્રંથો હતા. મધ્યભારતનો શ્રમણ પુણ્યોપાય ઈસ. ૬૫૫માં પંદરસો કરતાં વધારે પુસ્તકો લઈ ચીન ગયો હતો. આ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ યુરોપ કે અમેરિકાના લક્ષ્મીપતિઓ ન હતા કે રૂપીઆની થેલીઓ ખોલીને પુસ્તકો ખરીદે. એ બધાં પુસ્તકો તેમને ગૃહસ્થો, ભિક્ષુઓ, મઠો અથવા રાજાઓ તરફથી દાન જ મળ્યા હશે. જ્યારે માત્ર દાનમાં ને દાનમાં જ આટલા પુસ્તકો આપવામા આવ્યા તો સહેજે અનુમાન કરી શકાય છે કે લિખિત પુસ્તકો અને વિવિધ પ્રકારની લેખનસામગ્રીની ભારતવર્ષમા કેટલી પ્રચુરતા હશે!

જૈન લેખનકળા

પ્રસગોપાત ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી લેખનકળાનો સક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યા પછી હવે 'જૈન લેખનકળા'ના મુખ્ય વિષય તરફ આપણે આવીએ. પરતુ એને અંગે અમારૂં વક્તવ્ય રજુ કરતાં પહેલા જૈન શ્રમણસસ્કૃતિએ લેખનકળા ક્યારે અને શા માટે સ્વીકારી અને એનો સ્વીકાર કર્યા અગાઉ જૈન શ્રમણોની પોતાના પઠનપાઠનને અંગે શી વ્યવસ્થા હતી એ આપણે જોઇએ.

લેખનકળાના સ્વીકાર પહેલાં જૈન શ્રમણોનું પઠન-પાઠન

ત્યાગધર્મની ઉચ્ચ કક્ષાને સાધનાર જૈન શ્રમણો પરિગ્રહભીરુ હોઈ જેમ બને તેમ ઓછામા ઓછા વસ્તુના પરિગ્રહથી અથવા સાધનોથી પોતાનો નિર્વાહ કરી લેતા હતા, તેમજ તે જમાનામા પ્રત્યેક વિષયને મુખપાઠ રાખવાની ને મુખપાઠ ભણવા-ભણાવવાની પદ્ધતિ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં હોવા ઉપરાત જૈનશ્રમણોની પરિગ્રહને લગતી વ્યાખ્યા પણ અતિ ઝીણવટભરી હતી કે અધ્યયન-અધ્યાપન માટેનાં પુસ્તકાદિ જેવા સાધનો લેવા એ પણ અસંયમરૂપ અર્થાત્ ત્યાગધર્મને હાનિ પહોચાડનાર તેમજ પાપરૂપ[૧૦] મનાતું. કારણ એ હતું કે જૈન શ્રમણો બુદ્ધિસપન્ન તેમજ અદ્ભુત સ્મરણશક્તિવાળા

આવે છે આ પેપાયરસો કા તો લાકડાની પેટીમા સુરક્ષિત રીતે રાખેલા મૃતકોના હાથમા રાખેલા હોય છે અથવા તેમના શરીર ઉપર લપેટેલા હોય છે મિસરમાં ઈસ પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ લગલગના એવા પેપાયરસો મળે છે લખવાની કુદરતી સામગ્રી સુલભ ન હોવાને કારણે યુરોપવાસીઓ ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક ઉપરોક્ત છોડની છાલને ચોટાડીચોટાડીને પાના બનાવતા હતા ભા પ્રા લિ પૃ ૧૬ ટિ ૧

૧૦ (क) निशीथभाष्य તથા कल्पभाष्यમા જણાવ્યું છે કે

'पोत्थग जिण दिट्ठतो, वग्गुर लेवे य जाल चक्के य।'

અર્થાત્—"શિકારીઓના ફાસલામા સપડાએલુ હરણ, તેલ વગેરેમા પડેલી માખ, જાળમા પકડાએલા માછલા વગેરે તેમાથી છટકી જઈ બચી શકે છે, પણ પુસ્તકના વચમા ફસાઇ ગએલા જીવો બચી શકતા નથી તેથી પુસ્તક રાખનાર શ્રમણોના સયમને હાનિ પહોચે છે"

આ પછી આગળ ચાલતા કેવળ મોહને ખાતર પુસ્તકનો સગ્રહ કરનાર, લખનાર, પુસ્તકોની બાધછોડ કરનાર

હોઈ તેમને પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કરવાનુ કશુ જ કારણ નહોતું. અને જો આ દશામાં તેઓ પુસ્તકાદિનો સગ્રહ કરે તો તેમને માટે કેવળ મમત્વ સિવાય બીજુ કશું જ કારણ કલ્પી ન શકાય. અહી એમ પૂછવામા આવે કે 'શુ તે જમાનામાં બધા યે જૈન શ્રમણો એકસરખા બુદ્ધિશાળી તેમજ યાદશક્તિવાળા હતા?' તો અમે કહીશુ કે 'નહિ'; પરતુ તે માટે તે જમાનામા જૈન શ્રમણસસ્કૃતિના સૂત્રધાર સ્થવિરોએ જૈન શ્રમણસઘનુ બંધારણ કુલ-ગણ-સંઘને[૧૧] લગતી વિશાળ યોજનારૂપે વ્યવસ્થિત કરેલુ હોઈ તેના આશ્રય નીચે અલ્પ-મધ્યમ બુદ્ધિવાળા શ્રમણોનાં પઠન-પાઠનને લગતી વ્યવસ્થા, પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કર્યા સિવાય પણ, અખડ રીતે ચાલતી હતી. આ સિવાય જૈન સ્થવિરોએ 'ભિક્ષુસંઘાટક'ની અર્થાત્ 'ભિક્ષુયુગલ'ની અથવા 'ભિક્ષુસમૂહ'ની વ્યવસ્થાને પણ સ્થાન આપ્યુ હતું, એટલેકે અલ્પબુદ્ધિવાળા શ્રમણને મળતાવડા સ્વભાવવાળા શાત બુદ્ધિમાન ભિક્ષુને સોપી દેતા. દરેકને યુગલરૂપે વહેચવામા આવતા એમ જ ન હતુ. પ્રસંગ જોઈ યોગ્યતાનુસાર વધારે પણ સોપવામાં આવતા અને ત્યારે એ 'સાધુસંઘાટક'મા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર વગેરે જેવા જોખમદાર પદવીધરોની યોજના કરવામાં આવતી હતી. સામાન્ય રીતે 'ભિક્ષુસંઘાટક'ની[૧૨] વ્યવસ્થા એવી રીતની રહેતી કે જ્યારે કોઇ પણ ભિક્ષુને કાંઇ પણ કામ કરવું હોય,—અર્થાત્ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, પઠન-પાઠન, બહાર જવું-આવવુ, આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સ્થવિર આદિના હુકમને પહોચી વળવું ઇત્યાદિ પૈકી કાંઇ પણ કરવું હોય,—ત્યારે તેણે ઓછામાં ઓછા યુગલરૂપે રહીને કરવુ જોઇએ, જેથી એક-

---

જૈન શ્રમણ માટે પ્રાયશ્ચિતો કહેલા છે

'जत्तियगेत्ता वारा, मुचति बंधति व जत्तिया वारा ।
जति अक्खराणि लिहति व, तति लहुगा ज च आवज्जे ॥ '

(ख) दशवैकालिकचूर्णीमा જણાવ્યુ છે કે 'પુસ્તકો રાખવાથી અસંયમ થાય છે.'

'पोत्थएसु घेप्पतएसु असंजमो भवइ ।'—पत्र २१

૧૧ જૈન શ્રમણસસ્થાનુ સૂત્ર વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે તેમા કુલ, ગણ અને સઘને લગતી વ્યવસ્થા હતી અને સઘાટકની યોજના પણ ઘડવામા આવી હતી. સઘાટકની યોજના યુગલરૂપે પણ હતી અને સમુદાયરૂપે પણ હતી સમુદાયરૂપ 'સાધુ-સઘાટક'ને 'ગચ્છ' એ નામથી ઓળખતા પરસ્પર સબધ ધરાવતા ગચ્છો, કુલો અને ગણોને અનુક્રમે કુલ, ગણ અને સઘ એ નામથી ઓળખતા એ ગચ્છો, કુલો અને ગણો ઉપર કાબુ રાખવા માટે એક એક સ્થવિર શ્રમણની નીમણુક થતી, જેમને અનુક્રમે કુલાચાર્ય, ગણાચાર્ય અને સંઘાચાર્ય તરીકે માનવામા આવતા સમગ્ર શ્રમણસસ્થા ઉપર છેવટની સત્તા ધરાવનાર સમર્થ મહાપુરુષ 'સઘાચાર્ય' છે એમની સત્તા અને આજ્ઞા સમસ્ત શ્રમણસસ્થા ઉપર પ્રવર્તતાં અને મહત્ત્વનાં કાર્યોના અતિમ નિર્ણયો તેમના હાથમા રહેતા, એટલુ જ નહિ પણ એમના એ નિર્ણયો સર્વમાન્ય કરવામા આવતા.

૧૨ (क) 'नेपालवत्तणीए य भद्दबाहुसामी अच्छति चोद्दसपुव्वी, तेसि संघेण पत्थवितो सघाडओ 'दिट्ठिवाद वाएहि त्ति । × × × × × पडिनियत्तेहि संघस्स अक्खात । तेहिं अण्णो वि सघाडओ विसज्जितो ।'

—आवश्यकचूर्णि भाग २ पत्र १८७

(ख) 'तत्थ एगो सघाडगो भद्दाए सिट्ठिभज्जाए घर भिक्खतो अतिगतो ॥'

आवश्यकचूर्णी भाग २ पत्र १५७

બીજાને કાર્ય કરવામાં સરળતા રહે અને તે સાથે કોઇનામાં કોઈ પણ જાતની શિથિલતા પ્રવેશવા પામે નહિ.

જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ દ્વારા લેખનકળાનો સ્વીકાર

જ્યાંસુધી જૈન શ્રમણો બુદ્ધિશાળી અને યાદશક્તિવાળા હતા તેમજ તેમનામા ઉપર ટૂંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની સંઘ અને સંઘાટકની વ્યવસ્થા વ્યવસ્થિતપણે ચાલુ હતી ત્યાંસુધી તેમને પુસ્તકોનો પરિગ્રહ કરવાની કે લેખનકળા તરફ નજર દોડાવવાની લેશ પણ જરૂરીઆત જણાઈ નહોતી, પરંતુ એક પછી એક ઉપસ્થિત થતા બારબાર વર્ષી ભયંકર દુકાળોને લીધે[13] જૈન શ્રમણોને ભિક્ષા વગેરે મળવા અશક્ય થયા અને પરિણામે તેમનામાં સ્વાધ્યાય, પઠન-પાઠન આદિ વિષયક શિથિલતા દાખલ થતા તેઓ જૈન આગમોને ભૂલવા લાગ્યા. આ સ્થિતિમા પણ જૈન શ્રમણોએ સંઘસમવાય—સંઘના મેળાવડાઓ કરી ભૂલાઇ જતાં જૈન આગમોને વાચના દ્વારા કેટલી યે વાર પૂર્ણ કરી લીધાં અથવા સાંધી લીધાં. તેમ છતાં કાળના પ્રભાવે જૈન શ્રમણોની યાદદાસ્તી મોટા પાયા પર ઘસાતી ચાલી, એટલુ જ નહિ પણ તે સાથે દૈવની પ્રતિકૂલતાને લઈ તે યુગમા એક પછી એક એમ અનેક શ્રુતધર સ્થવિર આચાર્યો એકીસાથે પરલોકવાસી[14] થતા ચાલ્યા, ત્યારે વીર સવત ૯૮૦ માં સ્થવિર આર્ય દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ આદિ સ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે વલ્લભીપુર—વળામાં જૈન આગમોના સાર્વત્રિક લેખનને અંગે વિચાર કરવા માટે 'સંઘસમવાય' કરવામાં આવ્યો.[15] આ સંઘ-સમિતિમા તે યુગના સમર્થ ભિક્ષુસ્થવિરો અને સંભવ પ્રમાણે દેશ-વિદેશના માન્ય શ્રમણોપાસકો[16] પણ સામેલ હતા. આ એકત્રિત થએલા 'સંઘસમવસરણ'મા પરસ્પર મત્રણા કરી જૈન આગમોને

---

૧૩ જૈન આગમો પુસ્તકારૂઢ થયા પહેલા ચાર બારવર્ષી દુકળ પડ્યાની નોધ જૈન સાહિત્યમા મળે છે એક સ્થવિર આર્ય-ભદ્રબાહુના સમયમા, બીજો સ્થવિર આર્યમહાગિરિ-આર્યસુહસ્તિના વખતમા, ત્રીજો વજ્રસ્વામિના મૃત્યુ સમય દરમિયાન અને ચોથો સ્કંદિલાચાર્ય-નાગાર્જુનાચાર્યના જમાનામા.

'इतो य वइरसामी दक्खिणावहे विहरति, दुब्भिक्खं च जाय वारसवरिसगं, सव्वतो समंता छिन्नपंथा, निराधारं जात । ताहे वइरसामी विज्जाए आहड पिंड तद्दिवसं आणेति ॥'—आवश्यकचूर्णी भाग १ पत्र ४०४.

દુકાળના બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ ટિ૦ ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૧૯

૧૪ 'अण्णे भणति—जहा सुतं णो णट्ठं तम्मि दुब्भिक्खकाले, जे पहाणा अणुओगधरा ते विणट्ठा ॥'

—निन्दीचूर्णी पत्र ८.

૧૫ वल्लहिपुरम्मि णयरे, देवड्ढीपमुहसयलसघेहि।
पुत्थे आगम लिहिओ, नवसयअसियाओ वीराओ ॥

૧૬ 'પાટલિપુત્રી' વાચના પ્રસગે શ્રાવકો હાજર હોવાની વાત जीवानुशासन ગાથા ૮૪ની ટીકામા છે—

'श्रीवीरस्वामिनो मोक्षगतस्य दुष्कालो महान् सवृत्त । ततः सर्वोऽपि साधुवर्ग एकत्र मिलित, भणित च परस्परम्—कस्य किमागच्छति ? । यावन्न कस्यापि पूर्वाणि समागच्छन्ति । तत श्रावकैर्विज्ञाते भणित तै, यथा—कुत्र साम्प्रतं पूर्वाणि सन्ति ? । तैर्भणितम्—भद्रबाहुस्वामिनि । ततः सर्वसघसमुदायेन पर्यालोच्य प्रेषितः तत्समीपे साधुसघाटक.' इत्यादि ।

લિપિબદ્ધ કરવાનો અર્થાત્ પુસ્તકારૂઢ કરવાનો નિરધાર કરવામા આવ્યો. આ નિર્ણય જાહેર થતા જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિને કહો, જૈન ભિક્ષુઓને કહો યા જૈન સમ્પ્રદાયને કહો, લેખનકળા અને તેના સાધનો એકઠાં કરાવવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ અને તે એકઠા કરાવા પણ લાગ્યાં. જેમ-જેમ જૈન ભિક્ષુઓની યાદદાસ્તીમા દિન-પ્રતિદિન ઘટાડો થતો ગયો અને મૂળ આગમોને મદદગાર અવાતર આગમો, નિર્યુક્તિ-સંગ્રહણી-ભાષ્ય-ચૂર્ણિરૂપ વ્યાખ્યાગ્રંથો તેમજ સ્વતંત્ર વિધવિધ પ્રકારનો વિશાળ સાહિત્યરાશિ રચવા-લખવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો ગયો તેમતેમ લેખનકળાની સાથેસાથે તેનાં સાધનોની વિવિધતા અને ઉપયોગિતામા વધારો થતો ગયો. પરિણામે જૈન શ્રમણો પોતે પણ એ સાધનોનો સગ્રહ કરવા લાગ્યા. એટલુ જ નહિ પણ જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ, જે એક કાળે પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કરવાની વાતને મહાપાપ તરીકે માનતી હતી અને તે બદલ કડકમાં કડક દડ–પ્રાયશ્ચિત્ત ફરમાવતી હતી, તે જ સંસ્કૃતિનો વારસો ધરાવનાર તેના સતાનભૂત સ્થવિરોને નવેસરથી એમ નોધવાની જરૂરત પડી કે 'બુદ્ધિ,[૧૭] સમજ અને યાદશક્તિની ખામીને કારણે તેમજ કાલિકશ્રુતાદિની નિર્યુક્તિના કોશને માટે પાચ પ્રકારનાં પુસ્તકો લઇ શકાય છે અને તે લેવામા સંયમની વૃદ્ધિ છે.'

જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓ

ઉપર અમે જે જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓનો ઉલ્લેખ કરી ગયા તેનો અહી ટૂંક પરિચય આપવો આવશ્યક માનીએ છીએ. 'સઘસમવાય'નો અર્થ 'સઘનો મેળાવડો' અથવા 'સંઘસમ્મેલન થાય છે અને 'વાચના'નો અર્થ 'ભણાવવુ' થાય છે. આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને સૂત્ર, અર્થ વગેરે ભણાવે છે એને જૈન પરિભાષામા 'વાચના' કહેવામા આવે છે. સામાન્ય રીતે સઘસમવાયો ઘણે પ્રસગે થતા રહે છે, પરતુ જૈન સંપ્રદાયમા જૈન આગમોના વાચન, અનુસધાન અને લેખન નિમિત્તે મળી એકંદર ચાર યાદગાર મહાન સંઘસમવાયો થયા છે, એ પૈકીના પહેલા ત્રણ સંઘસમવાયો જૈન આગમોના વાચન અને અનુસધાન નિમિત્તે થયા છે અને ચોથો સઘસમવાય તેના લેખન નિમિત્તે થયો છે. પહેલો સંઘસમવાય ચૌદપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુના જમાનામા વીર સવત ૧૬૦ ની આસપાસ જૈન સ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે પાટલિપુત્રમા થયો હતો. તે સમયે થએલ જૈન આગમોની વાચનાને 'પાટલિપુત્રી વાચના' એ નામથી ઓળખવામાં આવે[૧૮] છે. બીજો અને ત્રીજો સઘસમવાય

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે-દરેક મહત્ત્વના સઘસમવાયોમા સભાવિત શ્રાવકોની હાજરી માન્ય હતી

૧૭ (क) 'घेप्पति पोत्थगपणग, कालिगणिज्जुत्तिकोसट्ठा ॥'—निशीथभाष्य उ० १२.

(ख) 'मेहा-ओगहण-धारणादिपरिहाणिं जाणिऊण, कालियसुयणिज्जुत्तिणिमित्त वा पोत्थगपणगं घेप्पति । कोसो त्ति समुदाओ ॥'—निशीथचूर्णी.

(ग) 'काल पुण पडुच्च चरणकरणट्ठा अव्वोच्छित्तिनिमित्त च गेण्हमाणस्स पोत्थए संजमो भवइ ।'
—दशवैकालिकचूर्णी पत्र २१.

१८ 'तम्मि य काले बारसवरिसो दुक्कालो उवट्ठितो । संजता इतो इतो य समुद्दतीरे गच्छित्ता पुणरवि पाडलिपुत्ते मिलिता । तेसिं अण्णस्स उद्देसओ, अण्णस्स खंड, एव सघाडितेहिं एक्कारस अगाणि सघातिताणि,

એકીકાળે સ્થવિર આર્ય સ્કંદિલ અને સ્થવિર આર્ય નાગાર્જુનના પ્રમુખપણામા વીરનિર્વાણ સવત ૮૨૭થી ૮૪૦ સુધીના કોઇ વર્ષમા અનુક્રમે મથુરા અને વલ્લભીમા થયા હતા. આ બે સંઘસમવાયોમા થએલ આગમવાચના અને આગમોના અનુસંધાનને અનુક્રમે 'માથુરી' અને 'વાલ્લભી' વાચના તરીકે ઓળખવામા આવે છે.[૧૯] ચોથો સંઘસમવાય વીર સંવત ૯૮૦મા પુસ્તકલેખન નિમિત્તે સ્થવિર આર્ય દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના આધિપત્યમા વલ્લભીમા મળ્યો હતો. કેટલાકો વલ્લભીમાં થએલ આ પુસ્તકલેખનને 'વલ્લભી' વાચના તરીકે જણાવે છે, પરતુ એ માન્યતા તદ્દન ભૂલ-ભરેલી છે. કારણ કે સ્થવિર આર્ય દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપણા નીચે વલ્લભીમાં મળેલ સંઘસમવાયમાં માત્ર પુસ્તકલેખનની પ્રવૃત્તિને અંગે જ વિચાર અને નિર્ણય કરવામા આવ્યો હતો. પુસ્તકલેખનને જુદી વાચના તરીકે ઓળખાવવાનું કશુ જ કારણ ન હોઇ શકે.[૨૦]

दिट्ठिवादो नत्थि। नेपालवत्तिणीए य भद्दबाहुसामी अच्छति चोद्दसपुव्वी, तेसि सघेण पत्थवितो सघाडओ 'दिट्ठिवाद वाएहि' त्ति। गतो, निवेदित सघकज्ज। त ते भणंति—दुक्कालनिमित्त महापाण न पविट्ठो मि तो न जाति वायण दातु। पडिनियत्तेहि सघस्स अक्खात। तेहि अण्णो वि सघाडओ विसज्जितो—जो सघस्स आण अतिक्कमति तस्स को दडो? तो अक्खाइ—उग्घाडिज्जइ। ते भणंति—मा उग्घाडेह, पेसेह मेहावी, सत्त पाडिपुच्छगाणि देमि।'—आवश्यकचूर्णी भाग २, पत्र १८७.

१९ (क) 'बारससवच्छरीए महते दुब्भिक्खकाले भिक्खट्ठा अण्णतो ठिताण गहण-गुणणा-ऽणुपेहाऽभावतो सुते विप्पणट्ठे पुणो सुभिक्खकाले जाते मधुराए महते साधुसमुदए खदिलायरियप्पमुहसघेण जो ज सभरइ त्ति एव सघडित कालितसुतं। जम्हा य एत मधुराय कत तम्हा माधुरा वायणा भण्णति। × × × × × अण्णे भणति—जहा सुत णो णट्ठ तम्मि दुब्भिक्खकाले, जे अण्णे पहाणा अणुयोगधरा ते विणट्ठा, एगे खदिलायरिए सधरे, तेण मधुराए अणुयोगो पुण साधूण पवत्तिओ त्ति सा माहुरा वायणा भण्णति।'
—नन्दीचूर्णी पत्र ८

(ख) 'अत्थि महुराउरीए सुयसमिद्धो खदिलो नाम सूरी, तहा वलहिनयरीए नागज्जुणो नाम सूरी। तेहि य जाए बारसवरिसिए दुक्काले निव्वउभावओ विफुड्डि (?) काऊण पेसिया दिसोदिसि साहवो। गमिउ च वहवि दुत्थं ते पुणो मिलिया सुगाले। जाव सज्झायति ताव खंडुखुरुडीहूय पुव्वाहीयं। ततो मा सुय-वोच्छित्ती होउ त्ते पारद्धो सूरीहि सिद्धंतुद्धारो। तत्थ वि ज न वीसरिय त तहेव सठविय। पम्हुट्ठाणं उण पुव्वावरावडतसुत्तत्थाणुसारओ कया सघडणा।'—कहावली लिखित प्रति।

(ग) 'इह हि स्कन्दिलाचार्यप्रवृत्तौ दुष्षमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिक सर्वमप्यनेशत्। ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयो. सघयोर्मेलापकोऽभवत्। तद्यथा—एको वलभ्याम्, एको मथुरायाम्। तत्र च सूत्रार्थसघटने परस्पर वाचनाभेदो जात:।'—ज्योतिष्करडकटीकापत्र ४१।

૨૦ આ વાચનાઓનો વિસ્તૃત અને પાંડિત્યપૂર્ણ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે नागरीप्रचारिणी पत्रिका ભાગ ૧૦મા પ્રસિદ્ધ થએલો શ્રીમાન કલ્યાણવિજયજીનો 'वीरनिर्वाणसंवत और जैन कालगणना' શીર્ષક લેખ પૃ ૯૩થી લેવો

દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને પુસ્તકલેખન

'સ્થવિર આર્ય દેવર્દ્ધિગણિએ સંઘસમવાય કરી પુસ્તકલેખનની શરૂઆત કરી' એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં તે પહેલા જૈન આગમો લખાયા હતાં કે નહિ એ જાણવું જરૂરી છે. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ ટીકામા જણાવ્યું છે કે 'जिनवचनं च दुष्षमाकालवशादुच्छिन्नप्रायमिति मत्वा भगवद्भिर्नागार्जुन-स्कन्दिलाचार्यप्रभृतिभिः पुस्तकेषु न्यस्तम् અર્થાત્ દુષમાકાળના પ્રભાવથી જિનવચનને નાશ પામતુ જોઈ ભગવાન નાગાર્જુન, સ્કંદિલાચાર્ય વગેરેએ પુસ્તકમાં લખ્યુ.' આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે શ્રીમાન્ દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પહેલાં પણ જૈન આગમો પુસ્તક રૂપે લખાયાં હતા; તેમ છતા જૈન આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરનાર તરીકે શ્રીમાન દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણનું નામ મશહૂર છે તેનુ મુખ્ય કારણ અમને એ જણાય છે કે માથુરી અને વાલ્લભી વાચનાના સૂત્રધાર બે સ્થવિરો—આર્યસ્કંદિલ અને આર્યનાગાર્જુન વૃદ્ધાવસ્થાદિ કારણોને લઈ પરસ્પર નહિ મળી શકવાને લીધે તેમની વાચનાઓમા જે મહત્ત્વના પાઠભેદો રહ્યા હશે એ બધાનુ, તે તે વાચનાના અનુયાયી સ્થવિરોને એકત્ર કરી સર્વમાન્ય રીતે પ્રામાણિક સંશોધન અને વ્યવસ્થા કરવાપૂર્વક તેમણે જૈન આગમોને પુસ્તક રૂપે લખાવ્યાં હશે, એ હોવુ જોઈએ બીજુ કારણ સંભવત. એ હોવું જોઈએ કે દેવર્દ્ધિગણિના પુસ્તકલેખન પહેલાનુ પુસ્તકલેખન સર્વમાન્ય અને સાર્વત્રિક નહિ થઈ શક્યુ હોય, તેમજ આગમ સિવાયના બીજાં શાસ્ત્રોના લેખન તરફ લક્ષ્ય નહિ અપાયુ હોય, જેના તરફ પણ શ્રીમાન્ દેવર્દ્ધિગણિએ ખાસ ધ્યાન આપ્યુ હશે. તેમ છતા અમે ઉપર જણાવ્યુ તેમ તેઓની પ્રસિદ્ધિ તો 'पुत्थे आगम लिहिओ' એ વચનાનુસાર આગમલેખન માટે જ છે.

अनुयोगद्वारसूत्र[૨૧]મા પત્ર-પુસ્તક રૂપે લખેલ શ્રુતને દ્રવ્યશ્રુત તરીકે ઓળખાવ્યુ છે. એ જોતા સહેજે એમ લાગે ખરૂ કે સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામા પણ આગમો પુસ્તકરૂપે લખાતા હશે. પરતુ અમને લાગે છે કે-એ ઉપલક્ષણ અને સભવ માત્ર જ હોવું જોઈએ, સિવાય સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામા જૈન આગમો પુસ્તક રૂપે લખાવાનો સંભવ અમને લાગતો નથી.

જૈન લેખનકળાનાં પ્રાચીન સાધનો

જૈન સસ્કૃતિએ લેખનકળાને ક્યારે અને કેમ સ્વીકારી, એ જણાવ્યા પછી પુસ્તકલેખનના આરભ સમયે તેણે કઈ લિપિને સ્થાન આપ્યું હશે, શાના ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં હશે, પુસ્તકો લખવા માટે કઈ જાતની અને કયા રગની શાહી પસંદ કરવામાં આવી હશે, શા વડે પુસ્તકો લખ્યા હશે, એ પુસ્તકોને કેવી રીતે રાખવામાં આવતાં હશે, એના બચાવના સાધનો કયા કયાં હશે, ઇત્યાદિ અનેક જિજ્ઞાસાઓને પૂરે તેવી વ્યવસ્થિત નોંધ આપણને એકીસાથે કોઇપણ સ્થળેથી મળી શકે તેમ નથી, તોપણ જૈન સૂત્ર, ભાષ્ય, ચૂર્ણી આદિ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમા પ્રસગવશાત્ જે

---

૨૧ 'से किं त जाणयसरीर-भवियसरीरवइरित्तं दव्वसुय ? पत्तयपोत्थयलिहियं।' पत्र ३४-१।

કેટલીક સૂચક અને મહત્ત્વની નોંધો થએલી છે તેને આધારે તે સમયની લેખનકળા અને તેના સાધનો ઉપર પ્રકાશ પાડે તેવું આપણને ઘણું ઘણુ જાણવા મળે છે.

લિપિ

भगवतीसूत्र નામના જૈન અંગઆગમના પ્રારભમાં, પ્રથમ પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કર્યા પછી તરત જ नमो बमीए लिवीए એ રીતે 'બ્રાહ્મી' લિપિને નમસ્કાર કરવામા આવ્યો છે. એ નમસ્કાર જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ પુસ્તકલેખનના આરભ સમયે જે લિપિને સ્થાન આપ્યું તેનો સૂચક છે. જેમ બૌદ્ધ સાહિત્ય બ્રાહ્મી, ખરોષ્ઠી, બર્મીઝ, સિંહાલીઝ, ટિબ્બેટન, ચાઈનીઝ આદિ અનેક દેશવિદેશની ભિન્નભિન્ન લિપિઓમાં લખાયુ છે એ રીતે જૈન પ્રજા દ્વારા જૈન આગમ આદિ સાહિત્ય બ્રાહ્મી લિપિ સિવાયની બીજી કોઈપણ લિપિમાં લખાએલું હોવાનો કે મળવાનો સભવ નથી. અમે પ્રથમ કહી આવ્યા તેમ બ્રાહ્મી લિપિમાથી અનેક લિપિઓ જન્મી છે એટલે અહી બ્રાહ્મી લિપિથી દેવ-નાગરીને મળતી બ્રાહ્મી લિપિ એમ કહેવાનો અમારો આશય છે.

મગધની ભૂમિ પર ઉપરાઉપરી આવી પડતા ભયકર દુકાળો અને દાર્શનિક તેમજ સા-પ્રદાયિક સંઘર્ષણ—અથડામણી અને કલહને પરિણામે ક્રમેક્રમે જૈન શ્રમણોએ પોતાની માન્ય મગધ-ભૂમિનો સદાને માટે ત્યાગ કરી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમા કાઇક સ્થાયી આશ્રય લીધા પછી એ ભૂમિમા જૈન ધર્મના મૂળ ઊંડા રોપી એને પોતાના કેન્દ્ર તરીકે બનાવી. એ જ ભૂમિમા પ્રસગ પડતા સ્થવિર આર્ય દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતાના આધિપત્ય નીચે સંઘસમવાય એકત્ર કરી નક્કી કર્યું કે જૈન આગમોને લિપિબદ્ધ કર્યા સિવાય સાધુજીવીઓના સાધુજીવનો અને જૈન ધર્મ લાંબા સમય સુધી ટકી શકશે નહિ. આ મુજબના સૌરાષ્ટ્રભૂમિમા થએલ નિર્ણયને અંતે એ જ પ્રદેશમાં શરૂ કરેલ પુસ્તકલેખન ત્યાંની સસ્કૃતિને અનુકૂળ લિપિમા જ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે 'જૈન શ્રમણસસ્કૃતિએ ગ્રંથલેખન માટે નાગરી લિપિને મળતી બ્રાહ્મી લિપિને પસદ કરી હતી, જેનો પ્રચાર પ્રાચીન કાળમાં અને અત્યારે પણ લાંબા વિસ્તારમાં હતો—છે' એમ માનવામાં અમને બાધ જણાતો નથી.

પુસ્તકલેખન આદિનાં સાધનો

राजप्रश्नीयोपागसूत्र, જેનો સમય બીજાં કોઇ ખાસ પ્રમાણો ન મળે ત્યાસુધી વલ્લભીવાચનાને મળતો એટલે કે વીરાત્ લગભગ હજાર અને વિક્રમની છઠ્ઠી સદીનો નિર્ણીત છે, તેમાં એક સ્થળે દેવતાઓને વાચવાના પુસ્તકોનુ વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન તે જમાનાને અનુકૂળ લેખનોપયોગી સાધનો દ્વારા કરેલુ છે. સૂત્રકારે એ બધા સાધનોને સુવર્ણ-રત્ન-વજ્રમય વર્ણવેલા છે, પણ આપણે એનો સાદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એ ઉલ્લેખ તે જમાનામાં લખાતાં તાડપત્રીય પુસ્તકોને બરાબર બધ બેસે તેવો છે. રાજપ્રશ્નીયસૂત્રના એ ઉલ્લેખને અહી નોંધી તેમાં દર્શાવેલા સાધનોને આપણે જોઇએ:

तस्स ण पोत्थरयणस्स इमेयारुवे वण्णावासे पण्णत्ते, तं जहा—रयणामयाइं पत्तगाइं, रिट्ठामईयो कंबियाओ, तवणिज्जमए दोरे, नाणामणिमए गठी, वेरुलियमणिमए लिप्पासणे, रिट्ठामए छदणे, तवणिज्जमई संकला, रिट्ठामई मसी, वइरामई लेहणी, रिट्ठामयाइ अक्खराइ, धम्मिए सत्थे। (पृ ९६).

પ્રસ્તુત ઉલ્લેખમાંથી આપણને લેખનકળા સાથે સંબંધ ધરાવતા સાધનો પૈકી પત્ર, કંબિકા–કાંબી, દોરો, ગ્રંથિ–ગાંઠ, લિપ્યાસન–ખડીઓ, છંદણ–છાંદણ–ખડીઆનું ઢાંકણું, સાંકળ, મષી–શાહી અને લેખણ એટલાં સાધનોનો ઉલ્લેખ મળી રહે છે. આ સાધનોમાં ચાર પ્રકારનાં સાધનોનો સમાવેશ થાય છે ૧ જે રૂપમાં ગ્રંથો લખાતા, ૨ જે સાધનોથી લખાતા, ૩ લખવા માટે જે સાધનનો—શાહીનો ઉપયોગ કરાતો અને ૪ તૈયાર ગ્રંથોને જે રીતે બાંધીને રાખવામાં આવતા.

પત્ર

જેના ઉપર પુસ્તકો લખાતાં એ સાધનને 'પત્ર' તરીકે ઓળખવામા આવે છે. આ 'પત્ર' શબ્દથી અને આગળ ઉપર પુસ્તકને બાંધવા માટેના જે સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે જોતા સમજી શકાય છે કે પુસ્તકો મુખ્યતાએ છૂટાં પાનાં—રૂપે જ લખાતા હતા.

કંબિકા

તાડપત્રીય લિખિત પુસ્તકના રક્ષણ માટે તેની ઉપર અને નીચે લાકડાની ચીપો—પાટીઓ રાખવામાં આવતી તેનુ નામ 'કંબિકા' છે. જોકે આજકાલ તો 'કંબિકા' શબ્દથી મુખ્યપણે એક ઈંચ પહોળી અને લગભગ એક–સવા ફૂટ જેટલી લાંબી વાંસની, લાકડાની, હાથીદાંતની, અકીકની અગર ગમે તે વસ્તુની બનેલી પાતળી ચપટી ચીપ,—જેનો ઉપયોગ, અમે આગળ જણાવીશુ તેમ, લીટીઓ દોરવા માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ મા આકૃતિ ન. ૨), પાનાને હાથનો પરસેવો ન લાગે-તે માટે (જુઓ ચિત્ર ન ૨ મા આકૃતિ ન. ૩-૪) અથવા કાગળ કાપવા માટે (જુઓ ચિત્ર ન. ૨ મા આકૃતિ ન ૧) કરવામા આવે છે,—ને ઓળખવામાં આવે છે, તેમ છતા આચાર્ય મલયગિરિએ ટીકામા 'कम्बिके पृष्ठके इति भावः અર્થાત્ બે કંબિકા એટલે બે પૂઠા અર્થાત્ પુસ્તકની બે પૂઠે એટલે કે ઉપર નીચે મુકાતી લાકડાની બે પાટીઓ કે પાઠા અથવા પૂઠા' એમ દ્વિવચનથી જણાવ્યુ છે એટલે આ ઠેકાણે 'કંબિકા' શબ્દનો અર્થ પુસ્તકના રક્ષણ માટે તેના ઉપર નીચે રખાતી પાટીઓ જ કરવો જોઇએ. આ પાટીઓનો ઉપયોગ તેના ઉપર પાના રાખી પુસ્તક વાચવા માટે પણ થઇ શકે છે.

દોરો

તાડપત્રીય પુસ્તકો સ્વાભાવિક રીતે પહોળાઇમા સાંકડા અને લબાઇમાં વધારે પ્રમાણના હોઈ તેમજ તેના પાનામાં કાગળની જેમ એકબીજાને વળગી રહેવાનો ગુણ ન હોવાથી તેનાં પાના ખસી પડી વારવાર સેળભેળ કે અસ્તવ્યસ્ત થઇ ન જાય અને પઠનપાઠનમા વ્યાઘાત ન પડે એ માટે પુસ્તકની લબાઇના પ્રમાણમા પાનાની વચમા એક અગર બે કાણા પાડી તેમા કાયમને માટે લાંબો દોરો પરોવી રાખવામા આવતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૪). આ રિવાજ કાગળ ઉપર લખાતાં પુસ્તકો માટે શરૂશરૂમાં ચાલુ રહેવા છતાં, એનાં પાના પહોળા હોઈ તાડપત્રીય પુસ્તકોની જેમ એકાએક તેના ખસી પડવાનો કે સેળભેળ થઇ જવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તાજેતરમા જ લુપ્ત થઇ ગયો છે; તોપણ એ દોરો પરોવવાના રિવાજની યાદગીરી તરીકે કાગળ ઉપર લખાએલા ઘણાંખરા પુસ્તકોમા લહિયાઓ આજસુધી પાનાની વચમા □ ○ આવા સાદા ચોરસ કે ગોળ આકારની અથવા ચિત્રવિચિત્ર આકારની

કોરી જગ્યાઓ (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૬) રાખતા આવ્યા છે. માત્ર આપણી ચાલુ વીસમી સદીમા જ આ રિવાજ ગૌણ તેમજ લગભગ અદશ્ય થઇ ગયો છે. 'લિખિત કાગળની પ્રતિઓના મધ્યભાગમાં જે ખાલી કોરી જગ્યા જોવામા આવે છે એ તાડપત્રીય પુસ્તકોને દોરાથી પરોવી રાખવાના રિવાજની યાદગારી રૂપ છે.'

ગ્રંથિ

તાડપત્રીય પુસ્તકમાં દોરો પરોવ્યા પછી તેના બે છેડાની ગાઠો પુસ્તકના કાણામાથી નીકળી ન જાય, તેમજ પુસ્તકની ઉપર-નીચે લાકડાની પાટીઓ ન હોય તોપણ તાડપત્રીય પ્રતિને દોરાનો કાપ ન પડે તથા પુસ્તકનાં કાણા કે પાના ખરાબ ન થાય તે માટે તેની બન્ને બાજુએ હાથીદાત, છીપ, નાળીએરની કાચલી, લાકડા વગેરેની બનાવેલી ગોળ ચપટી ફૂદડીઓ તેની સાથેના દોરામા પરોવવામાં આવતી. આ ફૂદડીઓને 'ગ્રંથિ' અથવા 'ગાંઠ' કહેવામાં આવે છે. અત્યારે મળતાં મધ્યમ કદની લંબાઇના તાડપત્રીય પુસ્તકો પૈકી કેટલાકની સાથે આ ગ્રંથિ જોવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ મા આકૃતિ નં. ૫-૬-૭ અને ચિત્ર નં. ૩ મા આકૃતિ ન. ૨ ના વચમાં).

લિપ્યાસન

જેને આપણે ખડીઓ કહીએ છીએ તેનું સૂત્રકારે 'લિપ્યાસન' એ નામ આપ્યું છે. લિપ્યાસનનો સીધો અર્થ 'લિપિનુ આસન, એટલેકે જેના ઉપર લિપિ બેસી શકે' એટલો થઇ શકે. આ અર્થ મુજબ 'લિપ્યાસન'નો અર્થ તાડપત્ર, કાગળ કે કપડું આદિ થાય, જેના ઉપર લિપિ લખાય છે, પરન્તુ આચાર્ય મલયગિરિએ ટીકામાં लिप्यासन मषीभाजनमित्यर्थः એમ જણાવ્યું છે એટલે આપણે 'લિપિનુ અર્થાત્ લિપિને દશ્ય રૂપ ધારણ કરવા માટેના મુખ્ય સાધન શાહીનુ આસન' એમ કરીશુ તો 'લિપ્યાસન'નો અર્થ 'ખડીઓ' થવામા બાધ નહિ આવે, જે આ સ્થળે વાસ્તવિક રીતે ઘટમાન છે.

છંદણુ અને સાંકળ

ખડીઆ ઉપરના ઢાંકણને સૂત્રકારે છંદણ-છાદણ-ઢાંકણુ એ નામથી જણાવેલુ છે ખડીઆને લઇજવા-લાવવામા કે તે ઠોકરે ન ચડે એ માટે તેને ઊંચે લટકાવવામાં સગવડ રહે એ સારૂ તેના ગળામા સાંકળ બાધવામાં આવતી. આના સ્થાનમા અત્યારે આપણે કેટલાક લહીઆઓ અને બાળ-નિશાળીઆઓને ખડીઆના ગળામાં દોરો બાધતા જોઇએ છીએ.

મષી

જે સાધનથી લિપિ-અક્ષરો દશ્ય રૂપ ધારણ કરે તેનું નામ 'મષી' છે. મષી એટલે શાહી 'મષી-મેસ-કાજળ' એ શબ્દ પોતે જ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે કે આપણે ત્યા પુસ્તકો લખવાના કામમાં કાળી શાહીનો જ ઉપયોગ થતો હતો. સૂત્રકારે रिट्ठामई मसी, रिट्ठामयाइ अक्खराइ એ ઠેકાણે શાહી અને અક્ષરોને રિષ્ટરત્નમય જણાવેલ છે, એ રિષ્ટરત્ન કાળુ હોય છે એટલે આ વિશેષણ જોતાં પણ ઉપરોક્ત હકીકતને ટેકો મળે છે.

લેખણ

જેનાથી પુસ્તક લખી શકાય છે તે સાધનનું નામ લેખણ છે. લેખણ એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. આથી એક વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પડે છે કે તે યુગમાં પુસ્તક લખવા માટે કલમનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હશે. બર્મીઝ આદિ લિપિઓ લખવા માટે લોઢાના સોયા વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવા કોઇ સાધનનો ઉપયોગ કરાયો નહિ હોય, કારણકે જૈન સંસ્કૃતિએ માત્ર નાગરીને અનુકૂળ બ્રાહ્મી લિપિમાં જ પુસ્તકો લખાવ્યાં હોઈ એના મરોડને લેખણ સિવાય બીજું કોઇ સાધન માફક જ ન આવી શકે.

જેના ઉપર પુસ્તકો લખાયાં હતાં

જૈન સંસ્કૃતિએ પુસ્તકલેખનનો આરંભ કર્યો ત્યારે શાના ઉપર કર્યો હશે એને લગતો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાં યે જોવામાં નથી આવતો, તોપણ अनुयोगद्वारचूर्णी, निशीथचूर्णी[૨૨] વગેરેમાં આવતા ઉલ્લેખોને અનુસારે કલ્પી શકાય છે કે ત્યારે પુસ્તકો લખવા માટે મુખ્યત્વે કરીને તાડપત્રનો જ ઉપયોગ થયો છે. કપડાનો કે લાકડાની પાટી વગેરેનો પુસ્તક લખવા માટે કેટલીક વાર ઉપયોગ થતો હશે, પરંતુ તે કરતાં યે અમે આગળ ઉપર જણાવીશું તેમ ટિપ્પણાં, ચિત્રપટો, ભાગાઓ, યન્ત્રો વગેરે લખવા માટે જ તેનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થતો હોવો જોઇએ આજે પણ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પુસ્તકો કરતાં ટિપ્પણાં, ચિત્રપટો, યન્ત્રો વગેરે જ વધારે પ્રમાણમાં મળે છે.

ભોજપત્રનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ કર્યો હોય તેવો સંભવ નથી. તેમ છતાં ક્વચિત્ એનો ઉપયોગ થયો હોય તો અશક્ય પણ નથી. हिमवत थेरावली પૃ. ૧૧માં ભોજપત્ર અને બીજાં ઝાડની છાલ ઉપર કલિંગાધિપતિ રાજા ખારવેલે જૈન પુસ્તકો લખાવ્યાની વાત જણાવી છે, પરંતુ આ થેરાવલી અને તેમાંની હકીકતો વિશ્વાસપાત્ર નથી મનાતી એટલે એના ઉપર અમે ભાર મૂકતા નથી.

---

૨૨ (क) 'वइरित्तं इमं—तालिमादिपत्तलिहित, ते चेव तालिमादिरत्ता पोत्थकता तेसु लिहितं, वत्थे वा लिहितं ॥'—अनुयोगद्वारचूर्णी पत्र १५–१

(ख) 'इह पत्रकाणि तलताल्यादिसम्बन्धीनि, तत्सघातनिष्पन्नास्तु पुस्तका', वस्त्रणिप्फण्णे इत्यन्ये ।'

—अनुयोगद्वारसूत्र हारिभद्री टीका पत्र २१.

(ग) 'पुस्तकेपु वस्त्रेषु वा पोथं—'निशीथचूर्णी उ० १२.

(घ) 'दुमादिफलगा सपुडग' निशीथचूर्णी

(ङ) 'ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यव्यवहार' खल्वेप एव ग्रन्थ. पुस्तकपत्रलिखित', आदि-शब्दात् काष्ठसम्पुट फलक-पट्टिकादिपरिग्रह, तत्राप्येतद्ग्रन्थस्य लेखनसम्भवात् ।'

—व्यवहारपीठिका गा० ६ टीकायाम् पत्र ५.

(च) 'पूर्वाचार्योपदेशलिखितपट्टकादिचित्रबलेन तु सर्वा एव देव्यो न निषीदन्ति ।'

—आवश्यक हारिभद्री टीका पत्र २३३.

નિઆર્કસ[૨૩] અને મૅગૅસ્થિનિસના[૨૪] કથનાનુસાર ઈ.સ. પૂર્વે ત્રણ સૈકા પહેલાંથી જ ભારતીય પ્રજા રૂને અથવા રૂના ચીથરાંને કૂટીકૂટીને લખવા માટેના કાગળો બનાવવાનુ શીખી ગઇ હતી. તેમ છતા એ વાત તો નિર્ણીત જ છે કે તેનો પ્રચાર ભારતવર્ષમા સાર્વત્રિક થયો નથી; એટલે જૈન પ્રજાએ એનો ઉપયોગ કર્યાનો સભવ જ નથી. તેમ લેખનના સાધન તરીકે તાડપત્ર, વસ્ત્ર, કાષ્ઠપટ્ટિકાનો જેમ ચૂર્ણી આદિ ગ્રથોમા ઉલ્લેખ છે એ રીતે ભોજપત્ર કે કાગળને અંગે કોઇ પ્રાચીન ઉલ્લેખ કે પુસ્તક મળતાં નથી.

પુસ્તકોના પ્રકારો

નાના મોટાં પુસ્તકોની જાતો માટે જેમ અત્યારે રૉયલ, સુપર રૉયલ, ડેમી, ક્રાઉન વગેરે અંગ્રેજી શબ્દોનો આપણે ત્યા પ્રચાર છે તેમ પ્રાચીન કાળમા અમુક આકાર અને માપમા લખાતા પુસ્તકો માટે ખાસ ખાસ શબ્દો હતા. આ વિષે જૈન ભાષ્યકાર, ચૂર્ણીકાર અને ટીકાકારો જે માહિતી પૂરી પાડે છે તે જાણવાજેવી છે.

તેઓ જણાવે છે કે પુસ્તકોના પાંચ પ્રકાર છે.[૨૫] ગડી, કચ્છપી, મુષ્ટિ, સંપુટફલક અને છેદપાટી.[૨૬] આ સ્થળે ચૂર્ણીકાર-ટીકાકારોએ ફક્ત પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકોની આકૃતિ અને તેના માપનો

---

૨૩ નિઆર્કસ, ઈસ પૂર્વે ૩૨૬મા હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ લઇ આવનાર બાદશાહ ઍલેક્ઝાડરના સેનાપતિઓમાનો એક હતો એણે પોતાની ચડાઈનુ વિસ્તૃત વર્ણન લખ્યુ હતુ, જેની નોધ એરીઅને પોતાના 'ઇડિકા' નામના પુસ્તકમા કરી છે

૨૪ મૅગૅસ્થિનિસ, સીરિયાના બાદશાહ સેલ્યુકસનો રાજદૂત હતો જે ઈ સ પૂર્વે ૩૦૬ની આસપાસ મૌર્યવંશી રાજા ચદ્રગુપ્તના દરબારમા બાદશાહ સેલ્યુકસ તરફથી આવ્યો હતો એણે 'ઈડિકા' નામનુ પુસ્તક લખ્યુ હતુ જે અત્યારે મળતુ નથી, પણ બીજા લેખકોએ તેના જે ઉતારાઓ કર્યા હતા તે મળે છે.

૨૫ (क) "गंडी कच्छवि मुट्ठी, सपुडफलए तहा छिवाडी य । एयं पुत्थयपणय, वक्खाणमिण भवे तस्स ॥
बाहल्ल-पुहत्तेहि, गंडीपुत्थो उ तुल्लगो दीहो । कच्छवि अते तणुओ, मज्झे पिहुलो मुणेयव्वो ॥
चउरंगुलदीहो वा, वट्टागिइ मुट्ठिपुत्थगो अहवा । चउरंगुलदीहो च्चिय, चउरंसो होइ विन्नेओ ॥
संपुडगो दुगमाई, फलगा वोच्छं छिवाडिमेत्ताहे । तणुपत्तूसियरूवो, होइ छिवाडी बुहा वेति ॥
दीहो वा हस्सो वा, जो पिहुलो होइ अप्पबाहल्लो । त मुणियसमयसारा, छिवाडिपोत्थ भणतीह ॥'
—दशवैकालिक हारिभद्री टीका, पत्र २५.

(ख) 'पोत्थगपणग—दीहो बाहल्लपुहत्तेण तुल्लो चउरंसो गंडीपोत्थगो । अंतेसु तणुओ मज्झे पिहुलो अप्पबाहल्लो कच्छभी । चउरंगुलो दीहो वा वृत्ताकृती मुट्ठिपोत्थगो, अहवा चउरंगुलदीहो चउरंसो मुट्ठिपोत्थगो । दुमादिफलगा सपुडग । दीहो हस्सो वा पिहुलो अप्पबाहल्लो छिवाडी, अहवा तणुपत्तेहि उस्सितो छिवाडी ॥'
—निशीथचूर्णी

૨૬ કેટલાક વિદ્વાનો ગાથામા આવતા छिवाडी શબ્દનુ (જુઓ ટિ ૨૫) સસ્કૃત રૂપ सृपाटिका કરેછે પર તુ અમે वृहत्कल्पसूत्रवृत्ति, स्थानांगसूत्रटीकागतगाथाटीका આદિ માન્ય પ્રાચીન ગ્રથોને આધારે छिवाडी શબ્દનુ સસ્કૃત રૂપ छेदपाटी આપ્યુ છે
(क) 'गडी कच्छवि मुट्ठी, छिवाडि सपुडग पोत्थगा पंच ।'

જ પરિચય આપેલો છે. એટલે અહી જે કેટલુક વિગતવાર લખવામા આવે છે તે, તે તે પુસ્તકના નામ અને વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને લખવામા આવે છે.

ગડી પુસ્તક

જે પુસ્તક જાડાઈ અને પહોળાઇમાં સરખુ અર્થાત્ ચોખડું હોઈ લાબુ હોય તે 'ગંડી પુસ્તક' કહેવાય છે. 'ગડી' શબ્દનો અર્થ ગડિકા–કાતળી થાય છે, એટલે જે પુસ્તક ગંડિકા–ગડી જેવુ હોય તેને ગડી પુસ્તક કહેવામા આવ્યુ હોય. આજકાલ જે હસ્તલિખિત નાનાંમોટા તાડપત્રીય પુસ્તકો મળે છે તેનો અને તાડપત્રની ઢબમા લખાએલા કાગળના પુસ્તકોનો આ ગડી પુસ્તકની જાતમાં સમાવેશ થઇ શકે.

કચ્છપી પુસ્તક

જે પુસ્તક બે બાજુને છેડે સાકડું હોય અને વચમાથી પહોળું હોય તેનુ નામ 'કચ્છપી પુસ્તક' છે. આ પુસ્તકના બે બાજુના છેડા શકુના આકારને મળતા લંબગોળ અણીદાર હોવા જોઇએ. આ જાતનાં પુસ્તકો અત્યારે ક્યાય દેખાતા નથી.

મુષ્ટિ પુસ્તક

જે પુસ્તક ચાર આંગળ લાબુ હોઈ ગોળ હોય તેને 'મુષ્ટિ પુસ્તક' કહે છે, અથવા જે ચાર આંગળનુ ચતુરસ્ર–ચોખડું હોય તે 'મુષ્ટિ પુસ્તક'. મુષ્ટિ પુસ્તકના ઉપરોક્ત બે પ્રકાર પૈકી પહેલા પ્રકારમાં 'ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટયૂટ વડોદરા'ના સંગ્રહમા વિદ્યમાન ૭૫૭૭ નંબરના भगवद्गीता[૨૭] જેવાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થઇ શકે. આ પુસ્તક મૂઠીમાં રાખી શકાય તેવું હોવાથી અથવા મૂઠીની જેમ ગોળ વાળી શકાતુ હોવાથી તેને મુષ્ટિ પુસ્તક કહી શકાય. જોકે અહી લબાઇનુ માપ માત્ર ચાર આગળનું જ જણાવ્યુ છે, તેમ છતા નાનામોટા ટિપ્પણાકારમા લખાતાં પુસ્તકોનો આમા સમાવેશ કરી શકાય. બીજા પ્રકારમા અત્યારની નાનીનાની રોજનીશી–ડાયરીઓને મળતા નાની હાથપોથી જેવા લિખિત ગુટકાઓ ગણી શકાય. તેમજ મૂઠીની બેવડમા રાખી–પકડી શકાય તેવા દરેક નાના કે મોટા, ચોરસ કે લબચોરસ ગુટકાઓનો આ બીજા પ્રકારના મુષ્ટિપુસ્તકમાં સમાવેશ કરી શકાય.

સંપુટફલક

લાકડાની પાટીઓ[૨૮] ઉપર લખેલા પુસ્તકનુ નામ 'સપુટફલક' છે. યત્ર, ભાગાઓ, જંબૂદ્વીપ,

---

वृत्तिः—'गण्डीपुस्तक कच्छपीपुस्तक' मुष्टिपुस्तकः सम्पुटफलक छेदपाटीपुस्तकश्चेति पञ्च पुस्तका ।'
वृ॰ क॰ सू॰ उ॰ ३.

(ख) 'तनुभि पत्रैरुच्छ्रितरूप. किञ्चिदुन्नतो भवति छेदपाटीपुस्तक इति ।' स्था॰ अ॰ ४ उ॰ २.
अभिधानराजेन्द्र भाग ३ पत्र १३५८.

૨૭ આ પુસ્તક સોનેરી શાહીથી સચિત્ર ટિપ્પણા રૂપે બે કૉલમમા લખાએલુ છે એની લબાઈ ૧૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૪।।। ઇંચની છે એકેક ઇંચમા બાર લીટીઓ છે અને એ દરેક લીટીમાં ૧૯ થી ૨૧ અક્ષરો છે બે કૉલમમા થઈને ૩૮ થી ૪૨ અક્ષરો છે કૉલમની પહોળાઇ લગભગ સવાસવા ઇંચની છે અને બાકીનો ભાગ બે બાજુ અને વચમા માર્જિન તરીકે છે.

૨૮ જુઓ ટિપ્પણ ન ૨૨ ઘ–ङ

અઢી દ્વીપ, લોકનાલિકા, સમવસરણ વગેરેનાં ચિત્રવાળી કાષ્ઠપટ્ટિકાઓને સંપુટફલક પુસ્તક તરીકે કહી શકાય, અથવા લાકડાની પાટી ઉપર લખાતા–લખેલા પુસ્તકને સંપુટફલક પુસ્તક કહી શકાય.

છેદપાટી

જે પુસ્તકનાં પાના થોડાં હોઈ ઊંચું થોડું હોય તે 'છેદપાટી' પુસ્તક, અથવા જે પુસ્તક લંબાઇમાં ગમે તેવડું લાંબુ કે ટૂંકુ હોય પણ પહોળુ ઠીકઠીક હોવા સાથે જાડાઇમાં (પહોળાઈ કરતાં) ઓછુ હોય તે 'છેદપાટી' પુસ્તક. આપણા કાગળ ઉપર લખાએલાં અને લખાતા પુસ્તકોનો આ છેદપાટી પુસ્તકમા સમાવેશ થઇ શકે.

ઉપર પ્રાચીન લેખનસામગ્રીની નોંધ જે ઉલ્લેખોને આધારે લેવામાં આવી છે, એ બધા યે વિક્રમની સાતમી સદી પહેલાના છે. એ ઉલ્લેખોને આધારે તારવેલી વિવિધ અને બુદ્ધિમત્તાભરી લેખનકળાનાં સાધનોની નોંધ જોતાં એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે ગ્રંથલેખનના આરંભકાળમા આ જાતની કેટકેટલી યે વિશિષ્ટ લેખનસામગ્રી અને સાધનો હશે! પરતુ ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીના ૭ સૈકા સુધીમાં લખાએલા ગ્રંથસગ્રહમાના કશા જ અવશેષો અમારી નજર સામે ન હોવાને કારણે અમે એ માટે ચૂપ છીએ.

છેલ્લાં એક હજાર વર્ષની લેખનસામગ્રી

ઉપર જણાવવામાં આવ્યુ તેમ પુસ્તકલેખનના આરંભકાળ પછીના ૭ સૈકા સુધીનો જૈન લેખનકળાનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ અંધારામાં ડૂબેલો હોવા છતાં પ્રાચીન ઉલ્લેખોને આધારે તેના ઉપર જેટલો પ્રકાશ પાડી શકાય તેટલો પાડવા યત્ન કર્યો છે. હવે તે પછીના એક હજાર વર્ષનો અર્થાત વિક્રમની અગિયારમી સદીથી આરંભી વીસમી સદી સુધીનો લેખનકળા, તેના સાધન અને તેના વિકાસને લગતો ઇતિહાસ અહી આપવામા આવે છે. આ લેખનકળા અને તેનાં સાધન આદિનો ઐતિહાસિક પરિચય આપવામા અનુકૂલતા રહે એ માટે એની નીચેના વિભાગોમાં ચર્ચા કરીશું· ૧ લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર, કપડું, કાગળ, ભૂર્જપત્ર આદિ, ૨ જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ, જુજવળ, ઓળિયુ આદિ, ૩ લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહી, હીગળોક આદિ; ૪ જે લખાય તે—જૈનલિપિ; ૫ જૈન લેખકો, ૬ પુસ્તકલેખન અને ૭ પુસ્તકસંશોધન અને તેનાં સાધન, સંકેત વગેરે.

(૧) લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર, કપડું, કાગળ આદિ

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમા 'લિપિ + આસન=લિપ્યાસન' એ નામથી 'ખડિયો' અર્થ લેવામા આવ્યો છે, તેમ છતાં અમે અહી લિપિના આસન અથવા પાત્ર તરીકેના સાધનમાં તાડપત્ર, કપડું, કાગળ, કાષ્ઠપટ્ટિકા, ભૂર્જપત્ર, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર, સુવર્ણપત્ર, પત્થર આદિનો સમાવેશ કરીએ છીએ.

ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, કચ્છ, દક્ષિણ આદિમાં અત્યારે જે જૈન જ્ઞાનભંડારો વિદ્યમાન છે એ સમગ્રનુ અવલોકન કરતા સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે કે જૈન પુસ્તકો મુખ્યપણે વિક્રમની

તેરમી સદી પહેલા તાડપત્ર[૨૯] તેમજ કપડા ઉપર જ લખાતાં હતાં,—ખાસ કરી તાડપત્ર ઉપર જ. પરતુ તે પછી કાગળનો પ્રચાર[૩૦] વધતા તાડપત્રનો જમાનો ક્રમેક્રમે કરી સદંતર આથમી ગયો અને એનું સ્થાન કાગળે લીધુ. એક તરફથી તાડપત્રની મોઘવારી[૩૧] અને તેને મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ

---

૨૯ પાટણ, ખભાત, લીંબડી, જેસલમેર, પૂના વગેરેના પુસ્તકસગ્રહો, તેની ટીપો, રિપોર્ટ આદિ જોયા પછી એમ ખાત્રીપૂર્વક જણાયુ છે કે જૈન જ્ઞાનભડારોમા અત્યારે મળતી તાડપત્રીય પ્રતિઓ,—જેના જેના અતમા સંવતનો ઉલ્લેખ થએલો છે એ બધી,—પૈકી એક પણ પ્રતિ વિક્રમની બારમી સદી પહેલાની લખાએલી નથી

ભા પ્રા લિ પૃ ૨ ટિ ૩ મા તાડપત્ર ઉપર લખાએલા સૌથી પ્રાચીન એક ત્રુટિત નાટકની પ્રતિ મળ્યાની નોધ આપી છે, જે ઈ સ. ના બીજા સૈકાની આસપાસમા લખાએલુ મનાય છે

૩૦ ભારતીય પ્રજા કાગળ બનાવવાની કળા ઈસ પૂર્વે ત્રણ સૈકા પહેલા પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી, તેમ છતા ભારતવર્ષમાં એનો લેખન માટે સાર્વત્રિક પ્રચાર થઇ શક્યો નહોતો

આરબોએ ઈસ ૭૦૪મા સમરકદ નગર સર કર્યું ત્યારે તેઓ પહેલવહેલા રૂ અને ચીથરામાથી કાગળ બનાવવાનુ શીખ્યા તે પછી તેઓ દમાસ્કસમા કાગળ બનાવવા લાગ્યા અને ઈસ ની નવમી શતાબ્દીથી એના ઉપર અરબી પુસ્તકો લખવા શરૂ કર્યા ઈસ ની બારમી સદીમા આરબો દ્વારા યુરોપમા કાગળનો પ્રવેશ થયો અને તે પછી પેપાયરસ બનવા બધ થઈ લખવાના સાધનરૂપે કાગળો મુખ્ય થયા આ રીતે વિદેશમા કાગળનો પ્રચાર વધવા છતા ભારતમા લેખન માટે એનો ખાસ પ્રચાર થયો નહોતો એ જ કારણથી કાગળ ઉપર લખાએલા પ્રાચીન પુસ્તકો અહીંના જ્ઞાનસગ્રહોમા ક્યાય દેખાતા નથી

ભા પ્રા લિ મા કાગળ ઉપર લખાએલા પ્રાચીન ભારતીય લિપિના ચાર સસ્કૃત ગ્રથો મધ્ય એશિયામાના યારકદ નગરની દક્ષિણે ૬૦ માઈલ ઉપર આવેલ 'કુગિયર' સ્થાનમાથી વેબરને મળ્યાનુ જણાવ્યુ છે, જે ઈસ ની પાચમી સદીમા લખાએલા મનાય છે

જૈન પ્રજા પુસ્તકલેખન માટે કાગળોને કયારથી કામમા લેવા લાગી એ કહેવુ શકય નથી, તેમ છતા શ્રીમાન જિનમડનગણિકૃત कुमारपालप्रबन्ध (રચના સ ૧૪૯૨) અને શ્રી રત્નમદિરગણિકૃત उपदेशतरङ्गिणीમા (સોળમો સૈકો) આવતા ઉલ્લેખો મુજબ આચાર્ય શ્રીહેમચદ્ર અને મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલે પુસ્તકો લખાવવા માટે કાગળોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એટલે ગૂજરાતની ભૂમિમા વસતી જૈન પ્રજા વિક્રમની બારમી સદી પહેલાથી ગ્રથલેખન માટે કાગળોને વાપરતી થઇ ગઈ હતી એમ કહી શકાય જોકે આજ સુધીમાં કોઇ પણ જૈન જ્ઞાનભડારમા બારમી તેરમી સદીમા અગર તે પહેલા કાગળ ઉપર લખાએલુ એક પણ પુસ્તક ઉપલબ્ધ થયુ નથી જૈન જ્ઞાનભડારોના અમારા આજ પર્યંતના અવલોકન દરમિયાન ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાએલુ કોઇ કોઇ પુસ્તક અમે જોએલુ છે, પણ તે પહેલાં લખાએલુ એક પણ પુસ્તક અમારા જોવામા આવ્યુ નથી.

(क) 'एकदा प्रातर्गुरून् सर्वसाधूंश्च वन्दित्वा लेखकशालाविलोकनाय गत'। लेखका. कागदपत्राणि लिखन्तो दृष्टाः। तत गुरुपार्श्वे पृच्छा। गुरुभिरूचे—श्रीचौलुक्यदेव! सम्प्रति श्रीताडपत्राणा त्रुटिरस्ति ज्ञानकोशे, अतः कागदपत्रेषु ग्रन्थलेखनमिति।' कु०प्र० पत्र ९६.

(ख) 'श्रीवस्तुपालमन्त्रिणा सौवर्णमषीमयाक्षरा एका सिद्धान्तप्रतिर्लेखिता। अपरास्तु श्रीताड. कागदपत्रेषु मषीवर्णाश्चिता. ६ प्रतय। एवं सप्तकोटिद्रव्यव्ययेन सप्त सरस्वतीकोशाः लेखिता।' उ०त० पत्र १४२.

પાટણ સઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભડારમા વિક્રમ સવત ૧૨૧૧મા લખાએલી આચાર્ય શ્રી બપ્પભટ્ટિકૃત स्तुतिचतुर्विंशतिका सटीकની પ્રતિ છે, પરંતુ પ્રતિમાનો એ સવત વિશ્વસનીય માનવો કે નહિ એ માટે અમે પોતે શકાશીલ છીએ

૩૧ પાટણના જૈન જ્ઞાનભંડારમાથી ચૌદમી સદીનો એક તાડપત્રનો ટુકડો મળ્યો છે, જેમા તાડપત્રના હિસાબની નોધ કરી છે. તેમા એક પાનુ લગભગ ૭ આને પડયાનુ જણાવ્યુ છે જોકે હમેશને માટે આવી મોઘવારી ન હોય એ સહેજે સમજી શકાય છે, તેમ છતા કયારેક કયારે ઉપરોક્ત પ્રાચીન તાડપત્રીય પાનામા જણાવ્યા પ્રમાણેની મોઘવારી થઇ જાય એમા શકા જેવું નથી

આદિ જેવા દૂર દેશોમાંથી મંગાવવાની હાડમારી ઉપરાંત તેના ઉપર લખવાની કડાકૂટ તો હતી જ; તેમાં રજપૂતોની અરસપરસની સાઠમારી તેમજ મોગલ બાદશાહોના ઉપરાઉપરી થતા હુમલાઓને પરિણામે એ દરેક હાડમારીમાં સવિશેષ ઉમેરો થતો ગયો; જ્યારે બીજી બાજુથી કાગળના સાધનની સુલભતા અને સોંઘવારી ઉપરાત તેના ઉપર લખવાની પણ દરેક રીતે સગવડ હતી આ કારણને લીધે જૈન પ્રજામાં સૈકાઓ થયાં ચાલ્યુ આવતું તાડપત્ર પરનું લેખન કાગળના પ્રચાર પછી ફક્ત બેત્રણ સૈકામાં જ[32] આથમી ગયું; તે એટલે સુધી કે આજે એ તાડપત્રોને લખવા પહેલાં કેમ કેળવવાં, તેના ઉપરની સહજ કુમાશ—જે તેના ઉપર લખાતી શાહીને ટકવા દેતી નથી તે—ને કેમ દૂર કરવી વગેરેની માહિતી સરખી કોઈને રહી નથી; એટલું જ નહિ પણ તાડપત્ર ઉપર લખવા માટેની શાહી બનાવવાની જે અનેક રીતો મળે છે, એ બધી રીતો પૈકીની કઇ રીત સરળ હોવા સાથે કાર્યસાધક છે એ પણ આજે કોઇ કહી શકે તેમ નથી. કપડા[33] ઉપર પુસ્તકો ક્વચિત્ પત્રાકારે લખાતાં હતા,

---

૩૨ અમારો અનુભવ છે ત્યા સુધી પદરમી સદીના અંત સુધી તાડપત્ર પર લખવાનુ ચાલુ રહ્યુ છે પદરમી સદીના અસ્ત સાથે તાડપત્ર ઉપરનુ લેખન પણ આથમી ગયુ છે

૩૩ કપડા ઉપર લખાએલી ૯૩ પાનાંની એક પોથી પાટણમા વખતજીની શેરીમાના 'સઘના જૈન ભંડાર'મા છે, જેમાં धर्मविधि-प्रकरण वृत्तिसहित, कच्छूलीरास અને त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र–अष्टम् पर्व આ ત્રણ પુસ્તકો છે એ વિક્રમના પદરમા સૈકામા લખાએલાં છે (જુઓ ચિત્ર ન ૭) એની લબાઇ-પહોળાઈ ૨૫×૫ ઈંચની છે. દરેક પાનામા સોળસોળ લીટીઓ છે ध वि प्र. ના અંતમા નીચે પ્રમાણે લેખકની પુષ્પિકા છે:

संवत् १४१०८ (१४०८ કે १४१०?) वर्षे चीवाग्रामे श्रीनरचंद्रसूरीणां शिष्येण श्रीरत्नप्रभसूरीणा वांधवेन पंडितगुणभद्रेण कच्छूलीश्रीपार्श्वनाथगोष्ठिक लींबाभार्या गौरी तत्पुत्र श्रावक जसा डूंगर तद्भगिनी श्राविका वींझी तिल्ही प्रभृत्येषां साहाय्येन प्रभुश्री श्रीप्रभसूरिविरचितं धर्मविधिप्रकरण श्रीउदयसिंहसूरिविरचितां वृत्तिं श्रीधर्मविधेर्ग्रन्थस्य कार्त्तिकवदिदशमीदिने गुरुवारे दिवसपाश्चात्यघटिकाद्वये स्वपितृमात्रोः श्रेयसे श्रीधर्मविधि-ग्रन्थमलिखत् ॥ उदकानलचौरेभ्यो मूषकेभ्यस्तथैव च । कष्टेन लिखित शास्त्रं यत्नेन परिपालयेत् ॥ छ ॥

આજ પર્યંતની વિદ્વાનોની શોધ દરમિયાન કપડા ઉપર લખાએલુ પુસ્તક પત્રાકારે માત્ર આ એક જ મળી શક્યુ છે.

કપડા ઉપર લખાએલા લોકનાલિકા, અઢીદ્વીપ, જંબૂદ્વીપ, નવપદ, હ્રીંકાર, ઘંટાકર્ણ આદિ મત્ર-યંત્રના ચિત્રપટો મળે છે, તેમજ શાસ્ત્રીય વિષયના, જેવા કે સંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ, પ્રાયશ્ચિત્ત, સંયમશ્રેણીના ષટ્સ્થાન, બાસઠ માર્ગણા, પંચતીર્થી વગેરેના અનેક ટિપ્પણાકાર પટો મળે છે.

આજ સુધીમા કપડા ઉપર લખાએલાં જે પુસ્તકો અને મંત્ર-યંત્ર-ચિત્રપટો જોવામાં આવ્યાં છે તે પૈકી સૌથી પ્રાચીન પંદરમી સદીમા લખાએલા એક પુસ્તક અને બે ચિત્રપટો મળ્યા છે પુસ્તકનો પરિચય અમે ઉપર આપ્યો છે બે ચિત્રપટો પૈકીનો એક संग्रहणीटिप्पनकपट સવત ૧૪૫૩માં લખાએલો છે, જે પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજના પ્રશિષ્ય મુનિ જસવિજયજીના સંગ્રહમા છે એની લંબાઇ-પહોળાઈ ૧૬૬×૧૧॥ ઇંચની છે પટના અંતમા લેખકની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે·

सं० १४५३ वर्षे चैत्रमासे शुक्लपक्षे द्वादश्यां तिथौ रविवारे अद्येह श्रीमदणहिल्लपुरपत्तने साधुपूर्णिमा-पक्षीयभट्टारकश्रीअभयचंद्रसूरिपट्टे श्रीरामचंद्रसूरियोग्यं संग्रहणीटिप्पनकं लिखितमस्ति लालाकेनालेखि

બીજો, પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન તાડપત્રીય પુસ્તકભંડારમાનો પો નં. ૨૪૦ તરીકે રાખેલ બે ટુકડા રૂપે

તેમ છતાં અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ એનો ઉપયોગ ટિપ્પણારૂપે લખવા માટે તેમજ ચિત્રપટો કે મન્ત્ર-યન્ત્રપટો લખવા માટે જ વધારે પ્રમાણમાં થતો અને થાય છે. [34]ભૂર્જપત્ર–ભોજ-પત્રનો ઉપયોગ બૌદ્ધો અને વૈદિકોની જેમ જૈન પુસ્તકો લખવા માટે થયો જણાતો નથી, તેમ એના ઉપર લખાએલો કોઇ નાનોમોટો જૈન ગ્રંથ કોઇ જ્ઞાનભંડારમાં જોવામાં પણ નથી આવતો. માત્ર અઢારમી–ઓગણીસમી સદીથી યતિઓના જમાનામાં મન્ત્ર-તન્ત્ર-યન્ત્રાદિ લખવા માટે તેનો કાંઇક ઉપયોગ થએલો જોવામાં આવે છે, પણ તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, તેમ ખાસ વ્યવસ્થિત પણ નહિ. મંત્ર-તંત્ર-યન્ત્રાદિના લેખન માટે કાંસ્યપાત્ર[35] તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર, સુવર્ણપત્ર અને પંચધાતુના પત્ર વગેરેનો ઉપયોગ જૈનોએ ખૂબ છૂટથી કર્યો છે, પણ જૈન પુસ્તકોના લેખન માટે એનો ઉપયોગ કર્યો દેખાતો નથી. સીલોન આદિમાં

पचतीर्थी चित्रपट છે, જે સવત્ ૧૪૯૦માં લખાએલો છે એની લબાઇ-પહોળાઈ ૩૮ ફુટ×૧૨॥ ઇંચની છે એના અતમાં નીચે મુજબની લખાવનારની પુષ્પિકાઓ છે

सवत् १४९० वर्षे फा० व० ३ चपकनेरवासि प्राग्वाटज्ञातीय सा० खेता भा० लाडीसुत सा० गुणयिकेन लेख. कारितोयम् ॥

सवत् १४९० वर्षे फा० व० ३ चपकनेरवासि म० तेजा भा० भावदेसुत को० वाघाकेन प्राग्वाट-ज्ञातीयेन श्रीशान्तिप्रासादालेखः कारित' ॥

આ પટ પચતીર્થી પટ નથી, પણ ટીપમા તેનુ જે નામ લખ્યુ છે તે અમે નોધ્યુ છે આ પટ અમે શ્રીયુત એન.સી મહેતાને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આપેલો છે જે અત્યારે તેમની પાસે જ છે આ ચિત્રપટનો પરિચય તેઓએ ફોટોગ્રાફ સાથે ઈસ ૧૯૩૨ના 'ઇંડિયન આર્ટ ઍન્ડ લેટર્સ'ના પેજ ૭૧–૭૮મા A picture roll from Gujarat (A D. 1433) શીર્ષક લેખમા આપેલો છે

૩૪ ભોજપત્ર સામાન્ય રીતે તાડપત્ર જેટલા ટકાઉ નથી હોતા ખાસ કરીને સકા વાતાવરણમા એ વધારે ટકતા નથી એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા થતી હોઈ લખવા માટે એનો ઉપયોગ તે પ્રદેશમાં જ થતો હતો જૈન પ્રજાએ એનો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી

ભોજપત્ર ઉપર લખાએલા પુસ્તકોમા સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક એક ખોતાન પ્રદેશમાથી મળેલ 'ધમ્મપદ' નામના બૌદ્ધ ગ્રથનો કેટલોક અશ છે, જે ઈસ ની બીજી અથવા ત્રીજી શતાબ્દીમા લખાએલ મનાય છે, અને બીજુ 'સયુક્તાગમ' નામનુ બૌદ્ધ સૂત્ર છે, જે ડૉ સ્ટાઇનને ખોતાન પ્રદેશમાના ખડ્લિક ગામમાથી મળ્યુ છે અને એની લિપિ ઉપરથી એ ઈસ ની ચોથી સદીમા લખાએલુ મનાય છે

૩૫ કાસ્યપત્ર, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર અને સુવર્ણપત્રમા તેમજ કેટલીકવાર પચધાતુના મિશ્રિતપત્રમા લખાએલા ઋષિમડલ, ઘંટાકર્ણ, ચોસઠિયો યત્ર, વીસો યંત્ર વગેરે મન્ત્ર-યન્ત્રાદિ જૈન મદિરોમા ઘણે ઠેકાણે હોય છે જૈન પુસ્તકો લખવા માટે આ જાતના કે બીજી કોઇ ધાતુના પતરાઓનો ઉપયોગ ક્યારે ય થયો જણાયો નથી

ભા પ્રા લિ પૃ ૧૫૨–૫૩મા તામ્રપત્રોમા કોતરાએલા દાનપત્રોની મહત્ત્વપૂર્ણ નોધ આપી છે. એ દાનપત્ર પૈકીના કેટલાક દાનપત્રો ૨૧ પતરામા સમાપ્ત થાય છે, એવડા મોટાં છે

वसुदेवहिंडी પ્રથમ ખડમા તામ્રપત્ર ઉપર પુસ્તક લખાવાનો ઉલ્લેખ છે

'इयरेण तवपत्तेसु तणुगेसु रायलक्खणं रएऊण तिहलारसेणं तिम्मेऊण तवभायणे पोत्थओ पक्खित्तो, निक्खित्तो नयरबाहिं दुव्वावेढमज्झे ।' पत्र १८९

વસતા બૌદ્ધોએ પુસ્તકો લખવા માટે જેમ હાથીદાંતનો—હાથીદાંતનાં પાનાંઓનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તેમ જૈનોએ પુસ્તકનાં સાધનો,—જેવા કે આંકણી, કાંબી, ગ્રંથિ-ફૂદડી, દાબડા આદિ,—માટે હાથીદાંતનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યા છતા પુસ્તકો લખવા માટે એનો ઉપયોગ કદી કર્યો નથી. આ સિવાય રેશમી કપડું, ચામડું[૩૬] આદિનો ઉપયોગ જૈન પુસ્તકો લખવા માટે કદી થયો નથી. અલબત્ત, એમ બન્યુ છે ખરૂ કે પુસ્તકના ઉપર તેના રક્ષણ માટે રેશમી કપડાની કે ચામડાની પાટલીઓ કે પટ્ટીઓ મૂકી હોય તેના ઉપર તે પોથીમાંના ગ્રંથોના નામ, કર્તા વગેરેની નોંધ કરેલી હોય છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૩ માં આકૃતિ નં ૨). પથ્થરનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને જૈન પ્રજાએ શિલાલેખો માટે જ કર્યો છે, તેમ છતા કવચિત્ ગ્રંથલેખન[૩૭] માટે પણ એનો ઉપયોગ થએલો જોવામા આવે છે. 'ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ વડોદરા'માં નં. ૧૦૦૭૨મા વિ. સં. ૧૭૭૦માં લખેલ બ્રહ્મવૈવર્ત્ત પુરાણની પ્રતિ છે, જે અગુરુત્વક ઉપર લખાએલી છે. જૈન પ્રજાએ આવી કોઇ ત્વક—છાલ—નો પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કર્યો દેખાતો નથી. ટૂકમા અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જૈન પુસ્તકોના લેખન માટે તાડપત્ર, કપડું અને કાગળનો જ ઉપયોગ થયો છે; શાસ્ત્રીય વિષયોના યંત્ર-ચિત્રપટો તેમજ મંત્ર-તંત્ર-યંત્રાદિના આલેખન માટે કપડું, લાકડાની પાટી, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર વગેરે વપરાએલાં છે; યતિઓના જમાનામા યતિવર્ગે મંત્ર-યંત્રાદિ લખવા માટે ભૂર્જપત્ર—ભોજપત્ર કામે લીધાં છે; અને શિલાલેખો લખવા માટે તેમજ કવચિત્ ગ્રંથલેખન માટે પણ પથ્થર, તામ્રપત્ર આદિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ સિવાય બીજા કોઇ સાધનનો ઉપયોગ થયો જણાતો નથી.

---

૩૬ લેખનસામગ્રીની સુલભતા ન હોવાને લીધે યુરોપવાસીઓએ કેળવેલાં ચામડાને લખવાના કામમા લીધાં છે, પરંતુ ભારતીય જનતાએ પોતાને ત્યા લેખનસામગ્રીની વિપુલતા હોવાને લીધે તેમજ 'ચામડાને અપવિત્ર' માનની હોવાને લીધે પુસ્તકલેખન માટે એનો ઉપયોગ કર્યાનો સંભવ નથી તેમ છતા ભારતીય પ્રજા પુસ્તકોના સાધન તરીકે એનો ઉપયોગ કરવાથી વચિત નથી રહી શકી. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ચામડાને લેખનસામગ્રીમા ગણાવ્યુ છે જૈન પ્રજા પુસ્તકોના રક્ષણ માટે એટલે કે ચામડાના દાબડા, પાટીઓ, પટ્ટીઓ આદિ તરીકે પ્રાચીન કાળથી એનો ઉપયોગ છડેચોક કરતી આવી છે (જુઓ ચિત્ર ન. ૮ મા આ ન ૧ અને ચિત્ર નં ૩ મા આ ન ૨) વૈદિકો પોતાને ત્યા મૃગચર્માદિનો ઉપયોગ ખૂબ છૂટથી કરે જ છે

૩૭ જૈન સસ્કૃતિએ પાષાણ—પથ્થર—નો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે વિરલ જ કર્યો છે ખાસ કરી જૈન સંસ્કૃતિના મહર્દ્ધિક એક-અશભૂત દિગંબર સસ્કૃતિએ એનો પુસ્તકલેખન માટે ઉપયોગ કર્યો છે પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી લોલાકે (લોલિગે) મેવાડમાંના બીજોલ્યાની નજીકના જૈન મદિરની પાસે રહેલી પથ્થરની શિલાડી ઉપર उन्नतशिखरपुराण નામના દિગબર જૈન ગ્રથને વિ સ. ૧૨૨૬માં કોતરાવ્યો હતો, જે આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે

શ્વેતાંબર જૈન પ્રજા તરફથી પથ્થર પર લખાએલ કોઇ પુસ્તક મળતુ નથી, પરંતુ આબુ, જેસલમેર, લોદ્રવા આદિ અનેક સ્થળોમાં કલ્યાણકપટ્ટક, તપપટ્ટક, સ્થવિરાવલિપટ્ટક આદિ પટ્ટકો પથ્થર પર લખાએલા મળે છે તેમજ લોકનાલિકા, અઢીદ્વીપ, સમવસરણ, નદીશ્વર આદિના ચિત્રપટો પણ આલેખાએલા મળે છે (જુઓ બાબુજી શ્રીયુત પૂર્ણચંદ્ર નહાર સંપાદિત जैन लेख-संग्रह खड ३).

આ સિવાય વિગ્રહરાજકૃત હરકેલિ નાટક, સોમેશ્વરકવિવિરચિત લલિતવિગ્રહરાજ નાટક, રાજા ભોજવિરચિત કૂર્મશતક નામના બે પ્રાકૃત કાવ્યો, રાજકવિ મદનકૃત પારિજાતમંજરીવિજયશ્રીનાટિકા વગેરે અનેકાનેક જૈનેતર ગ્રંથો પથ્થર ઉપર લખાએલા—કોતરાએલા જુદેજુદે ઠેકાણે મળે છે (જુઓ ભા પ્રા લિ પૃ ૧૫૦ ટિ. ૬)

આટલું સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી અમે અહીં તાડપત્ર, કાગળ, કપડા આદિને લગતી કેટલીક વિશિષ્ટ માહિતી આપીએ છીએ.

તાડપત્ર

તાડપત્ર એ ઝાડના પાંદડાં છે. એના ઝાડનુ સંસ્કૃત નામ तल અથવા ताल છે અને ગૂજરાતી નામ તાડ છે. એ બે જાતનાં થાય છે· ૧ ખરતાડ અને ૨ શ્રીતાડ. ૧ ગૂજરાત વગેરે પ્રદેશોની ભૂમિમા તાડના જે ઝાડ જોવામા આવે છે એ બધા ય ખરતાડ છે. એના પત્ર—પાદડાં જાડા, લબાઇ-પહોળાઇમા ટૂકા અને નવા તાજાં હોય ત્યારે પણ આંચકો કે ટક્કર લાગતાં ભાગી જાય તેવાં બરડ હોવા સાથે જલદી સડી જીર્ણ થઇ જાય એવા હોય છે, એટલે એ તાડપત્રનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે થતો નથી. ૨ શ્રીતાડના વૃક્ષો મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ આદિમા મોટા પ્રમાણમા થાય છે. તેનાં પત્ર—પાદડા શ્લક્ષ્ણ, ૩૭×૩ ઇંચ કરતા પણ વધારે લાંબા–પહોળાં[૩૮] તેમજ સુકુમાર હોય છે. તેને સડી જવાનો કે ખૂબ લચકાવવામાં અગર વાળવામા આવે તોપણ એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહેતો નથી. કેટલાક શ્રીતાડની જાતિનાં તાડપત્ર લાબાં-પહોળાં હોવા છતા સહજ બરડ હોય છે, તેમ છતાં તેના ટકાઉપણા માટે જરાય અંદેશો રાખવા જેવું નથી. પુસ્તક લખવા માટે આ શ્રી-તાડના પત્રોનો જ ઉપયોગ કરવામા આવતો.[૩૯]

બ્રહ્મદેશ આદિમા પુસ્તકને ટકાઉ બનાવવા માટે ત્રણ, ચાર અગર તેથી પણ વધારે તાડ-પત્રોને એકીસાથે સીવી લઈ તેના ઉપર લખવામાં આવે છે, પણ જૈન પુસ્તકો એવી રીતે કયારેય લખાયાં નથી. જૈન પુસ્તકો એકવડાં તાડપત્રમાં જ લખાયા છે.

તાડપત્રો જૂના થતાં તેનો સ્વભાવ કાગળ અને કપડાને ખાઇ જવાનો હોય તેમ લાગે છે, કેમકે જે તાડપત્રીય પુસ્તકની વચમાનાં ગૂમ થએલાં કે તૂટી ગએલાં પાનાને બદલે કાગળના જે નવા પાનાં લખાવીને પાછળથી ઉમેરવામા આવ્યા છે એ, અત્યારે એટલી જીર્ણ સ્થિતિમા નજરે પડે છે કે જે જાતની જીર્ણ અવસ્થા મૂળ પ્રતિની પણ નથી. સંભવ છે કે તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહીમા લાખ વગેરે પડતા હોવાથી તેના સંસર્ગને લીધે પણ કાગળ ખવાઇ જતા હોય. એ ગમે તેમ હો, પણ એક વસ્તુ તો અમારા અનુભવની છે કે તાડપત્રીય પુસ્તક ઉપર બાંધવામા આવેલાં કપડાં થોડાં વર્ષમાં જ કાળા પડી જાય છે.

કાગળ

કાગળને માટે આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રથોમા[૪૦] कागद અને कद्दल શબ્દો વપરાએલા

---

૩૮ પાટણમા સઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભડારમા प्रमेयकमलमार्तण्डની પ્રત છે, જે ૩૭ ઇંચ લાબી છે

૩૯ તાડપત્રને ઝાડ ઉપર જ પ્રૌઢ થવા દેવામા આવે છે અને એ ઘરડા થાય તે પહેલા તેને ઉતારી, સીધાં કરી એકીસાથે જમીનમા દાટવામા આવે છે ત્યા એ તાડપત્ર પોતાની મેળે સૂકાઇ ગયા પછી એનો લખવા માટે ઉપયોગ થાય છે આ રીતે સૂકાએલુ તાડપત્ર, તેની લીલાશ તેના પોતાનામા ભરેલી–સમાએલી હોઈ વધારે કોમળ બને છે

૪૦ જુઓ ટિ ન ૩૦ (क-ख).

જોવામાં આવે છે. જેમ આજકાલ જુદાજુદા દેશોમાં નાના મોટા, ઝીણા જાડા, સારા નરસા આદિ અનેક જાતના કાગળો બને છે તેમ જૂના જમાનાથી માંડી આજ પર્યંત આપણા દેશના દરેક વિભાગ-માં અર્થાત્ કાશ્મીર, દિલ્હી, બિહારના[૪૧] પટણા શાહાબાદ આદિ જિલ્લાઓ, કાનપુર, ઘોસુંડા (મેવાડ), અમદાવાદ, ખંભાત, કાગજીપુરા (દોલતાબાદ પાસે) આદિ અનેક સ્થળોમા પોતપોતાની ખપત અને જરૂરીઆતના પ્રમાણમા [૪૨]કાશ્મીરી, મુંગળીઆ, અરવાલ, સાહેબખાની, અમદાવાદી, ખંભાતી, શણીઆ, દોલતાબાદી આદિ જાતજાતના કાગળો બનતા હતા[૪૩] અને હજુ પણ ઘણે ઠેકાણે બને છે; તેમાંથી જેને જે સારા, ટકાઉ અને માફક લાગે તેનો તેઓ પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે કાશ્મીરી,[૪૪] કાનપુરી, અમદાવાદી[૪૫] આદિ કાગળોનો ઉપયોગ થાય છે; તેમા પણ અમદાવાદમાં બનતા કાગળો વધારે પ્રમાણમા વપરાય છે.

કાગળનાં પાનાં

કાગળો આખા હોય તેમાંથી જોઇતા માપના પાનાં પાડવા માટે આજે આપણી સમક્ષ જેમ પેપરકટર મશીનો—કાગળ કાપવાનાં યંત્રો—વિદ્યમાન છે તેમ જૂના જમાનામા તેવા ખાસ યંત્રો ન હતા, તેમજ આજકાલ જેમ જે સાઇઝ—માપના જેટલા કાગળો જોઇએ તેટલા એકીસાથે મળી શકે છે તેમ પણ ન હતું; એટલે ગમે તે માપના કાગળોમાંથી જોઇતા માપના પાનાં પાડવા માટે તે કાગળોને હિસાબસર વાળવામાં આવતા હતા અને લોઢા વગેરેના તૈયાર કરેલા તે તે માપના પતરાને

---

૪૧ તા ૨૪ માર્ચ ૧૯૩૫ના 'હરિજનબંધુ'ના પુ ૩ અંક ૨ માં 'બિહારમા કાગળનો ઉદ્યોગ' શીર્ષક લેખમા બિહારના પટણા, શાહાબાદ, અરવાલ વગેરે જુદાજુદા પ્રદેશોમા બનતા જથાબધ કાગળોને અગે જે ટૂકી નોંધ આપવામા આવી છે એ ઉપરથી તેમજ બીજી નોધોને આધારે આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે કે ભારતવર્ષના જુદાજુદા વિભાગો અને નગરોમા કાગળનો ઉદ્યોગ કેટલો ફૂલ્યોફાલ્યો હતો।

૪૨ કાગળના નામો કેટલીકવાર જે ગામમા કે પ્રદેશમા તે બનતા હોય તે ઉપરથી પડતા અને કેટલીકવાર તેના માવામા પડતી મુખ્ય ચીજને લક્ષ્યમા રાખીને પડતાં, કેટલીકવાર એ નામો એના બનાવનારના નામથી પ્રચલિત થતાં, જ્યારે કેટલીકવાર એ તેના ગુણ—સ્વભાવ ઉપરથી પણ ઓળખાતા

૪૩ દેશી કાગળો કેમ બનતા એની ટૂકમા ને સરસ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારને તા ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૩૪ના 'હરિજનબંધુ'ના પુ ૨ અંક ૩૭મા સ્વામી આનદે લખેલો 'ખાદી કાગળ' શીર્ષક લેખ જોવા ભલામણ છે

૪૪ કાશ્મીરી કાગળો રેશમના કૂચામાથી બનતા હોઈ અત્યત કોમળ તેમજ એટલા મજબૂત હોય છે કે તેને બે બાજુથી પકડી જોરથી આચકા મારવામા આવે તોપણ તે એકાએક ફાટતા નથી આ કાગળોમાં જે સૌથી સારા અને ટકાઉ હોય છે એ બધાયને કાશ્મીરની સરકાર વીણીવીણીને પોતાના દફતરી કામ માટે ખરીદી લે છે, એટલે ત્યાની સરકાર સાથે લાગવગ પહોચી શકતી હોય તો જ અમુક પ્રમાણમા એ કાગળો ત્યાથી મળી શકે છે

૪૫ અમદાવાદી કાગળની મુખ્ય ઓળખ એ છે કે તેને પ્રકાશ સામે રાખીને જોતાં તેમા ઝીણાઝીણા સખ્યાબધ કાણાં દેખાશે આ કાણાં દેખાવાનુ કારણ એ કહેવાય છે કે એ કાગળોના માવાને સાબરમતી નદીના પાણીથી ધોવામા આવે છે, એટલે એ પાણી સાથે ભળેલા રેતીના ઝીણા રજકણો એ માવામા ભળી જાય છે, જે કાગળ બન્યા પછી સુકાઇને સ્વયં છૂટા પડી જાય છે અને બદલામા તેમા ઝીણાઝીણા કાણાં દેખાય છે આ કાગળો ટકાઉ હોઈ તેને વ્યાપારી લોકો ચોપડા માટે પણ વાપરતા—વાપરે છે.

આધારે તેને કાપી લેવામા આવતા હતા એ કાગળો ખસી ન જાય એ માટે વાંસની ચીપોના કે લોઢાના ચીપિયા તેમાં ભરાવવામાં આવતા હતા. બીજી દરેક જાતના કાગળો માટે અત્યારનાં પેપરકટર મશીનો કામ આવી શકે છે, પણ કાસ્મીરી કાગળો અત્યંત સુવાળા હોઈ અણધારીરીતે સહજમા ખસી જાય છે અને તેથી ગમે તેવો હોશિયાર મશીન ચલાવનાર હોય તોપણ તે એ કાગળોને મોટે ભાગે આપણે ઇચ્છીએ તેમ વ્યવસ્થિતરીતે કાપી શકતો નથી, એટલે એ કાગળોને વ્યવસ્થિત કાપવા માટે ઉપરોક્ત રીત જ વધારે અનુકૂળ છે.

ઘૂંટો

પુસ્તક લખવા માટેના બધા દેશી કાગળો, તેના ઉપર કલમ ઠીક ચાલે તેમજ શાહી એક-સરખીરીતે ઊતરે એ માટે, કાગળ બનાવનાર કે વેચનારને ત્યાંથી ઘૂંટાઇને જ આવે છે. તેમ છતા એ કાગળો ઘણો સમય સુધી પડી રહેતાં અથવા ચોમાસાની શરદી વગેરે લાગતા તેનો ઘૂંટો આછો થઇ જાય છે–ઊતરી જાય છે. ઘૂંટો આછો થઇ ગયા પછી અક્ષરો ફૂટી જાય છે અથવા શાહી બરાબર ન ઊતરતા એક ઠેકાણે ઢગલો થઇ જાય છે, એટલે તેને ફરી ઘૂંટો ચડાવવો પડે છે. એ ઘૂંટો ચડાવવા માટે કાગળોને કે પાનાને ફટકડીના પાણીમાં બોળી સૂકવ્યા પછી કાઇક લીલા-સૂકા જેવા થાય ત્યારે તેને અકીકના, કસોટીના અગર કોઇ પણ જાતના ઘૂંટાથી કે કોડાથી ઘૂંટી લેવામાં આવે છે, જેથી અક્ષરો ફૂટી જવા આદિ થવું અટકી જાય છે. (જુઓ ચિત્ર ન. ૩મા આકૃતિ ન. ૧).

અત્યારના વિલાયતી તેમજ આપણા દેશમા બનતા કેટલાક કાગળોનો માવો તેજાબ, સ્પિરિટ અગર તેવા કોઇ પણ જાતના ઉગ્ર પદાર્થમા સાફ કરાતો હોવાથી તેનુ સત્ત્વ પહેલેથી જ નષ્ટ થઇ જાય છે, એટલે એ બધા કાગળો આપણા દેશી કાગળોની જેમ દીર્ઘાયુષી ન હોવાથી તેનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે કરાતો નથી. આપણે એવા અનેક જાતના કાગળોનો અનુભવ કરી ચૂક્યા છીએ, જે શરૂઆતમા મજબૂત, ઊજળા તેમજ કોમળ દેખાવા છતા થોડા જ વર્ષો વીત્યા બાદ કાળા અને સહજ વળતા તૂટી જાય તેવા નિ સત્ત્વ થઈ જાય છે. જોકે આ દોષ આપણે દરેક જાતના વિલાયતી કાગળને નથી આપતા, તેમ છતા એટલી વાત તો ખરી જ છે કે વિલાયતી કાગળો દેશી કાગળ જેટલા ટકાઉ જવલ્લે જ હોય છે.

કપડું

પુસ્તક લખવા માટે અગર ચિત્રપટ-યંત્રપટ આદિ આલેખવા માટે કપડાને કામમાં લેવા પહેલાં એ કપડાની બંને બાજુએ તેના છિદ્રો પૂરાય તેમ એકસરખી રીતે ઘઉની કે ચોખાની ખેળ લગાડી, તે સુકાઇ ગયા પછી તેને અકીક, કસોટી આદિના ઘૂંટા વડે ઘૂંટવાથી તે કપડું લખવા લાયક બને છે. પાટણના વખતજીની શેરીમાના સંઘના જૈન ભડારમા કપડા ઉપર લખેલા જે પુસ્તકો છે તે ખાદીના કપડાને ખેવડું ચોડી તેના ઉપર લખેલાં છે.

ટિપ્પણાં

ટિપ્પણાં બનાવવા માટે કાગળના લીરા કરી, તેના છેડાઓને એક પછી એક ચોડીને લાંબા

ભૂંગળા જેવા બનાવવામા આવે છે. કપડું એ સ્વાભાવિકરીતે લાબા તાકા રૂપ હોય છે, એટલે તેનો જોવડો લાબો-પહોળો લીરો જોઇએ તેવડો લઇને, તેને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખેળ લગાડીને ભુંગળા-રૂપે બનાવવામા આવે છે. આ ટિપ્પણાઓનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીય વિષયોના પ્રકીર્ણક વિસ્તૃત સગ્રહો, બારવ્રતની ટીપ–યાદી, આચાર્યોને ચોમાસાની વિજ્ઞપ્તિ કે સાંવત્સરિક ક્ષમાપના કરવા માટેના વિજ્ઞપ્તિ-પટો તેમજ ચિત્રપટો આદિ લખવા માટે કરવામા આવે છે.

કાષ્ઠપટ્ટિકા

લેખનના સાધન તરીકે કાષ્ઠપટ્ટિકા—લાકડાની સાદી કે રંગીન પાટી—પણ વપરાતી હતી. જેમ જૂના જમાનામા વ્યાપારી લોકો તેમના રોજિંદા કાચા નામા વગેરેને પાટી ઉપર લખી રાખતા હતા તેમ આપણા ગ્રંથકારો ગ્રંથરચના કરતી વખતે પોતાના ગ્રથના કાચા ખરડાઓ લાકડાની પાટી ઉપર કરતા હતા[૪૬] અને બરાબર નક્કી થયા પછી તે ઉપરથી પાકી નકલો ઉતારવામા આવતી હતી.

કાષ્ટપટ્ટિકાઓનો સ્થાયી ચિત્રપટ્ટકો કે મંત્ર-યંત્રપટો ચિતરવા માટે ઉપયોગ થતો હતો. એ સિવાય પાંચ કક્કા (જુઓ ચિત્ર નં. ૯–૧૦) ચીતરેલી જૂની કાષ્ટપટ્ટિકાઓ પણ જોવામાં આવે છે.

(૨) જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ, જુજવળ આદિ

'જે વડે લિપિ લખી શકાય' એ જાતના સાધનોમાં સોઇયો, બરૂની લેખણ, જુજવળ, ઓળિયુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કર્ણાટક, સિંહલ, બ્રહ્મદેશ આદિ દેશોમાં જ્યાં તાડપત્ર ઉપર કોતરીને પુસ્તકો લખવામા આવે છે ત્યાં લખવાના સાધન તરીકે અણીદાર સોઇયાની જરૂરત હોય છે; પરતુ મુખ્યતયા બ્રાહ્મી–દેવનાગરી લિપિમા લખાએલાં જૈન પુસ્તકો માટે, એ લિપિનો મરોડ જુદા પ્રકારનો હોઈ તેને સોઈયાથી કોતરીને લખવી શકય ન હોવાથી, જૈન સંસ્કૃતિએ લખવાના સાધન તરીકે ઉપરોક્ત સોઇયાથી અતિરિક્ત બરૂની લેખણો પસંદ કરી છે; અને લીટીઓ દોરવા માટે તેણે જુજવળ, ઓળિયુ, કાબી–આંકણી વગેરે સાધનો ઊભાં કર્યા છે. કેટલાક મંત્ર, તંત્ર, યંત્ર આદિ લખવા માટે સોના-ચાંદીની કે દર્ભ વગેરેની કલમો પણ કામમા લેવામા આવે છે.

લેખણ માટે બરૂ અને તેની પરીક્ષા

'બરૂ' શબ્દ આપણામાં મોગલો સાથેના સહવાસને કારણે પેઠો છે. આપણે ત્યાં એને કાંઠુ–કાઠા[૪૭] તરીકે ઓળખવામા આવે છે. લેખણો માટે અનેક જાતના બરૂઓ પસંદ કરવામાં

---

૪૬ पट्टिकातोऽलिखच्चेमां, सर्वदेवाभिधो गणिः। आत्मकर्मक्षयायाथ, परोपकृतिहेतवे ॥ १४ ॥

उत्तराध्ययनटीका नेमिचन्द्रीया (रचना संवत् ११२९)

ખોતાનના પ્રદેશમાથી ખરોષ્ઠી લિપિમાં લખાએલી કેટલીક પ્રાચીન કાષ્ઠપટ્ટિકાઓ મળી આવી છે

૪૭ સવત ૧૫૯૦મા લખાએલી કલ્પસૂત્રની પ્રતિના અતમા પુસ્તકને લગતાં કેટલાક ઉપકરણો—સાધનો—નાં નામો છે તેમા 'કાઠા'નુ નામ મળે છે 'બાલુટ ૧, પાટીઉં ૨, પાટલુ ૩, કલ્પડઉં ૪, ચલોટઉં ૫, મુહપની ૬, ઠવણી ૭, ઝલમલ ૮, વીટાંગણુ ૯, કલ્પ ૧૦, પુઠા ૧૧, કાબી ૧૨, કુપલુ ૧૩, તુકારનાલી ૧૪, કાઠું ૧૫, દોરૂ ૧૬, ઇતિ નંગસખ્યા.'

આવ્યા છે. જેવાકે ધોળાં બરૂ, [48]કાળા બરૂ, વાસની જાતના બરૂ, તજીઆં બરૂ વગેરે. તજીઆં બરૂ તજની માફક પોલાં હોવાથી 'તજીઆં બરૂ' એ નામથી ઓળખાય છે. આ બરૂ, જાતે સહજ બરડ હોય છે એટલે તેની બનાવેલી લેખણને અથડાતાં કે કપડામા ભરાઇ જતાં એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહે છે, તેમ છતા જો તેને સાચવીને વાપરવામાં આવે તો તેમાં બીજાં બધા બરૂ કરતાં ખાસ વિશેપતા એ છે કે તેની લેખણથી ગમે તેટલુ લખવામાં આવે તો પણ તેની અણીમા કૂચો પડતો નથી. કાળા બરૂની કલમો વધારે મજબૂત, સરસ અને એકાએક તેની અણીમા કૂચો ન પડે તેવી જ થાય છે. વાસનાં બરૂ અને ધોળા બરૂ પણ એકંદર ઠીક જ હોય છે. ખાસ કરી કાળાં બરૂ અને વાસની જાતના બરૂની લેખણોનો ઉપયોગ વધારે અનુકૂળ રહે છે અને એ જ વપરાય છે. જે બરૂઓને મજબૂત પત્થરીઆ કે ઈટ-ચૂનાની જમીન ઉપર રૂપીઆની જેમ ખખડાવતા તેમાથી તાબા જેવો અવાજ નીકળે તો તે બરૂ લખવા લાયક અને સારા સમજવા; જેમાથી બોદો અવાજ નીકળે એ બરૂ કાચા, ફાટી ગએલાં અથવા સડી ગએલા જાણવા. આવા બરૂ લખવા માટે નિરુપયોગી તેમજ અપલક્ષણા પણ મનાય છે.

લેખણ

ઉપર જણાવેલ બરૂઓને છોલી, જેવા નાના-મોટા અક્ષરો લખવા હોય તે પ્રમાણે તેની અણીને ઝીણી કે જાડી બનાવવામાં આવે છે અને લખનારના હાથના વળાક અને કલમ પકડવાની ટેવ મુજબ તેની અણી ઉપર સીધો કે વાંકો કાપ મૂકવામા આવે છે.

શાહીના અટકાવ આદિ માટે

કેટલીકવાર, લેખણનો વચલો કાપ બરાબર છૂટો ન પડતો હોય, અથવા શાહીમા પાણી જોઇએ તે કરતાં ઓછું હોઈ શાહી જાડી થઇ ગઈ હોય ઇત્યાદિ કારણોને લીધે લેખણથી લખાતું ન હોય કે શાહી બરાબર ઊતરતી ન હોય તો તેના વચ્ચેના ઊભા કાપને પહોળો કરી તેમા માથાનો વાળ ભરાવવામા આવે તો તે લેખણથી બરાબર લખાવા લાગે છે. જો લેખણનો વચલો કાપ જોઇએ તે કરતાં વધારે ફાટી ગયો હોય અને તેથી લખવામા શાહી વધારેપડતી ઊતરી આવતી હોય તો તેમજ લેખણ ઉપર શાહી વધારે ઝીલાઇ રહેતી ન હોય તો તેના મોઢા ઉપર દોરો બાધવામા આવે છે, જેથી શાહી વધારે ઊતરતી નથી અને એક વાર બોળેલી કલમમાં શાહી ઝીલાઈ રહીને વધારે વાર સુધી લખી શકાય છે.

લેખણના ગુણદોષ

પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રકરણપોથીમા લેખણના ગુણદોષની પરીક્ષાને લગતા નીચેના પ્રકરણા-

---

'પૂરવલિખિત લખે સવિ લેઈ, મિસી'કાગળ ને કાઠા, ભાવ અપૂરવ કહે તે પંડિત, બહુ બોલે તે બાઠો ૬'

શ્રીયશોવિજયજીકૃત શ્રીપાલરાસ ખડ ૪ ઢાલ ૧૩

૪૮ આ બરૂ સામાન્ય રીતે 'કાળા બરૂ' તરીકે ઓળખાય છે, પરતુ ખરૂ જોતા એનો રગ તપખીરી છે, અર્થાત્ નથી એ લાલ કે નથી કાળા

ત્મક શ્લોકો મળે છે, જેમાં કલમનો વર્ણ અને જાતિ, તે વડે કેમ રાખીને લખવું, લેખણમાં ગાંઠ હોય કે નહિ, લેખણ કેવડી લાંબીટૂંકી હોવી જોઇએ અને એ બધાયને લક્ષીને લાભ-હાનિ શી, એનું વર્ણન છે. એ બધા ય શ્લોકો અને તેની સાથે સરખામણી ધરાવતા બીજા શ્લોકો અને દુહા અહીં આપીએ છીએ.

'ब्राह्मणी[४९] श्वेतवर्णा च, रक्तवर्णा च क्षत्रिणी। वैश्यवी पीतवर्णा च, असुरी श्यामलेखिनी ॥ १ ॥
श्वेते सुखं विजानीयात्, रक्ते दरिद्रता भवेत्। पीते च पुष्कला लक्ष्मीः, असुरी क्षयकारिणी ॥ २ ॥
चित्ताग्रे हरते पुत्रमधोमुखी हरते धनम्। वामे च हरते विद्यां, दक्षिणा लेखिनी लिखेत्॥ ३ ॥
अग्रग्रन्थिर्हरेदायुर्मध्यग्रन्थिर्हरेद्धनम्। पृष्ठग्रन्थिर्हरेत् सर्वं, निर्ग्रन्थिर्लेखिनी लिखेत् ॥ ४ ॥
नवाङ्गुलमिता श्रेष्ठा, अष्टौ वा यदि वाऽधिका। लेखिनी लेखयेन्नित्यं, धनधान्यसमागमः ॥ ५ ॥
इति लेखिनीविचारः ॥'

'अष्टाङ्गुलप्रमाणेन, लेखिनी सुखदायिनी। हीनाय हीनकर्म स्यादधिकस्याधिकं फलम् ॥ १ ॥'

'आद्यग्रन्थिर्हरेदायुर्मध्यग्रन्थिर्हरेद्धनम्। अन्त्यग्रन्थिर्हरेत् सौख्यं, निर्ग्रन्थिर्लेखिनी शुभा ॥ १ ॥'

'માથે ગ્રંથી મત(મતિ)હરે,બીચ ગ્રથી ધન ખાય; ચાર તસુની લેખણે,લખનારો કટ જાય.૧.'

એ શ્લોકોનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છેઃ ધોળા, લાલ, પીળા અને કાળા રંગની કલમો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને અસુર–શૂદ્ર જાતિની ગણાય છે. આનો ઉપયોગ કરનારને અનુક્રમે સુખ, દરિદ્રતા, ધનનો લાભ અને ધનનો નાશ થાય છે. કલમને ચતી રાખી લખવાથી પુત્રનો નાશ થાય છે, ઊંધી રાખી લખવાથી ધનનો નાશ થાય છે, ડાબી બાજુએ રાખી લખવાથી વિદ્યાનો નાશ થાય છે; માટે કલમને જમણી બાજુએ રાખી લખવું. ગાંઠવાળી કલમની ગાંઠ કલમના મોં પાસે આવે તો તેથી લખનારની જિંદગી ટૂંકાય છે, વચમા આવે તો લેખકના ધનનો નાશ થાય છે અને પાછળના ભાગમા આવે તો લેખકનો સર્વનાશ થાય છે; માટે ગાઠ વગરની નિર્દોષ કલમથી લખવું. કલમ નવ આગળ લાબી હોય તો સારી, છેવટે આઠ આગળની અને નવ આંગળ કરતાં જેટલી મોટી મળે તેનાથી લખવું, જેથી ધન-ધાન્યની વૃદ્ધિ થતી રહે. આઠ આંગળથી નાની કલમથી તો ક્યારે પણ ન જ લખવું.

વતરણાં

લખવાના સાધનને જેમ 'લેખણ' કહેવામાં આવે છે તેમ તેનું 'વતરણું' કે 'કલમ' એ નામ પણ કહેવામા આવે છે. 'કલમ' શબ્દ મોગલ જમાનાનો છે એ ખુલ્લી વાત છે. 'વતરણું' શબ્દ સં૦ अवतरण ઉપરથી જન્મ્યો હોય એમ વધારે સંભવ છે. જેનાથી લખવા માટે અવતરણ–પ્રારંભ થઇ શકે તે અવતરણ અથવા વતરણ–વતરણું; અર્થાત્ પાટી ઉપર ધૂળ નાખીને અક્ષર ઘૂંટવાનુ

૪૯ આ શ્લોકોમાં વર્ણવેલ વર્ણ, લાભ-હાનિ, માપ વગેરેની ઘટના માટે ભારતીય પ્રજાનો શો સંકેત અને અપેક્ષા હશે તેમજ એ પરિસ્થિતિ, કારણ વગેરે આજે જેમના તેમ છે કે તેમા ફેરફાર થયો છે એ માટે અમે કશુ જ કહી શકતા નથી

સાધન. છેવટે આ શબ્દ લખવાના દરેક સાધનના અર્થમા રૂઢ થઇ ગયો છે. લલિતવિસ્તરના લિપિશાલા-સંદર્શન પરિવર્તમા આવતા 'વર્ણતિરક' શબ્દને જોયા પછી કેટલાક એમ પણ માની લે છે કે આ વર્ણતિરક શબ્દ ઉપરથી વતરણ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય.

જુજવળ

પાના ઉપર અથવા યંત્રપટ આદિમાં લીટીઓ દોરવા માટે કલમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેની અણીનો થોડી વારમા જ કૂચો વળી જાય, એટલે લીટીઓ દોરવા માટે 'જુજવળ'નો ઉપયોગ કરાતો. આ જુજવળ લોઢાનુ બને છે. એનુ આગળનુ મોઢું ચીપિયાની જેમ બે પાખિયાં વાળીને બનાવેલુ હોવાથી એનું નામ યુજવળ, જુજવળ અથવા જુજબળ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર ન ૩મા આકૃતિ ન. ૩) યુજવળ આદિ નામો સ. युगवल શબ્દ ઉપરથી વિકૃત થઇને બનવાનો સભવ વધારે છે. આને શાહીમાં બોળી તે વડે, પાનાની બંને બાજુએ બૅાર્ડર માટે તેમજ યંત્રપટાદિમા ખાના પાડવા માટે લીટીઓ દોરવામા આવે છે. આ જુજવળ અત્યારે પણ મારવાડમાં બને છે. એનો ઉપયોગ આજ સુધી લહિયાઓ કરતા; પરતુ ચાલુ વીસમી સદીમા એનુ સ્થાન મુખ્યત્વે કરીને હોલ્ડર અને સ્ટીલોએ લીધુ છે.

પ્રાકાર

ચિત્રપટ, યત્રપટ કે પુસ્તક આદિમા ગોળ આકૃતિઓ દોરવા માટે લોઢાના પ્રાકારો બનતા હતા. આ પ્રાકારો, જે જાતની નાનીમોટી ગોળ આકૃતિ બનાવવાની હોય તે પ્રમાણે નાનામોટા બનાવવામાં આવતા અને અત્યારે પણ એ મારવાડ વગેરેમાં બને છે. આજકાલ આને બદલે વિલાયતી કંપાસથી કામ લેવાય છે, તેમ છતા મોટી ગોળ આકૃતિ કાઢવી હોય ત્યારે આ દેશી પ્રાકાર જેવા સાધનને શોધવા જવું પડે છે. આનુ મોઢુ પણ જુજવળની જેમ તેમા શાહી ઝીલાઇ રહે તે માટે ચીપિયાની પેઠે વાળેલુ હોય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩મા આકૃતિ ન. ૪) આ સાધનથી, પ્રાકાર–કિલ્લા—ના જેવી ગોળ આકૃતિ કાઢી શકાતી હોવાથી એનું નામ 'પ્રાકાર' પડયું હોય એમ લાગે છે. કિલ્લાઓની રચના એકંદરે ગોળપડતી જ હોય છે.

ઓળિયું–તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ

અત્યારે આપણી સમક્ષ જે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિદ્યમાન છે તેમા એકધારૂ સીધી લીટીમાં લખાએલું લખાણ જોતાં ઘણાખરાઓને એમ થાય છે કે આ લખાણ સીધી લીટીમાં શી રીતે લખાતુ હશે? એ શંકાનો ઉત્તર આ સાધન–ઓળિયુ આપે છે. ઓળિયાને મારવાડી લહિયાઓ 'ફાટિયુ' એ નામથી ઓળખે છે, પણ એનો વાસ્તવિક વ્યુત્પત્ત્યર્થ શો છે એ સમજાતું નથી. આનું પ્રાચીન નામ 'ઓળિયુ' જ મળે છે. 'ઓળિયુ' શબ્દ સ आलि—प्रा. ओली અને ગૂ. શબ્દ 'ઓળ' ઉપરથી બન્યો છે. ઓળો–લીટીઓ પાડવાનુ સાધન તે 'ઓળિયુ'.

આ ઓળિયું, લાકડાની પાટી ઉપર કે સારા મજબૂત પૂઠા ઉપર જેવા નાનામોટા અક્ષરો

લખવા હોય તે પ્રમાણમાં સમાન્તરે કાણાં પાડી, એ કાણાંમાં જાડો રીલનો અથવા સામાન્ય જાડો માણિયો દોરો પરોવવાથી બને છે. દોરા પરોવ્યા પછી તે આમતેમ ખસે નહિ માટે તેના ઉપર ચોખાની અથવા આંબલીના કચૂકાની પાતળી ખેળ કે રોગાનમિશ્રિત રંગ આદિ લગાવવામા આવે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરેલા ઓળિયા ઉપર પાનાને મૂકી આંગળીથી સફાઇપૂર્વક એકે-એકે દાબ દેવાથી પાના ઉપર લીટીઓ ઊઠે છે. તે પછી બીજી વાર એ પાનાને ઉલટાવીને તેની બીજી બાજુ, પહેલાની લીટીઓના મધ્યમાં આવે તેમ, પાનુ ખસે નહિ તેવી સફાઇથી, બીજી વાર લીટીઓ દોરવી. આ રીતે બેવડી લીટીઓ દોરાઇ ગયા પછી એક બાજુ નમી ગએલા ભાગ ઉપર ઉપસેલા ભાગની છાયા પડતા એક લીટી કાળાશપડતી અને એક ધોળી એમ બે જાતની લીટીઓ દેખાશે. આ, લીટીઓ ચીરીને અથવા પાનાને ઉલટાવીને બેવડી લીટીઓ દોરવાની પ્રથા ઘણી જ અર્વાચીન છે. પ્રાચીન રીતિ તો એકવડી લીટીઓ દોરીને જ લખવાની હતી. બેવડી લીટીઓ દોરાઈ તૈયાર થએલા પાના ઉપર એકએક લીટી છોડીને લખવામા આવે છે. વચમાં ખાલી મૂકાતી લીટીમાં ઉપરની લીટીના હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકાર-ઋકાર (ુ ૂ ૃ ૄ) વગેરે અને નીચેની લીટીના હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઇકાર, (િ ી) માત્રા, રેફ વગેરેના પાંખડાંઓ લખવામાં આવે છે. એકવડી લીટી દોરેલા પાનાની લીટીઓના ઉપર-નીચેના ભાગમાં ઇકાર, ઉકાર, ઋકાર, રેફ વગેરે લખવા માટે સફાઈપૂર્વક જગ્યા મૂકી લખવામાં આવતું. પુસ્તક લખાઇ ગયા પછી પાના દબાણમાં આવતાં તેમાં કોઇ પણ જાતના આંકા વગેરે ન રહેતા તે મૂળ સ્થિતિમા આવી જાય છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકલેખનના જમાનામા ઘણાખરા લેખકો પોતાની લેખનકળાવિષયક કુશળતાને બળે જ સીધી લીટીઓ લખતા હતા અને કેટલાક લેખકો પાનાને મથાળે પહેલી એક લીટી દોરી તેને આધારે સીધુ લખાણ લખતા હતા. આ સિવાય તેઓ બીજા કોઇ સાધનને કામમાં લેતા હોય તેમ જણાતું નથી અને સંભવ પણ નથી. આ જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો કાગળનાં પુસ્તકો પણ પાનાને મથાળે એક લીટી દોરીને લખતા હતા; પરંતુ કાગળના જમાનામાં તેને સળ કે વળ પડે તેમ છતાં કોઇ પણ જાતના ભય જેવું ન હોવાને લીધે સુગમતા ખાતર ઓળિયાનું સાધન શોધી કાઢવામાં આવ્યુ. આ ઓળિયાનો આદ્ય શોધક કોણ હશે એ કહેવું કે કલ્પવું શક્ય નથી, પરતુ એને લગતો ઉલ્લેખ,[૫૦] અમારા વૃદ્ધ ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના ગ્રંથસંગ્રહમાંની વિ૦ સં૦ ૧૪૬૬મા લખાએલી 'શ્રાવકાતિચાર'[૫૧]ની પ્રતમા મળે છે, એ જોતાં ઓળિયું એ પાંચછ સૈકા પહેલાનું પ્રાચીન સાધન છે.

કંબિકા

તાડપત્રીય પુસ્તકો પહોળાઇમાં ટૂંકાં હોઈ તેના ઉપર કાંઇ પણ આધાર લીધા સિવાય કલમથી અથવા ગમે તે ચીજથી લખાણની આસપાસ બૉર્ડર રૂપે લીટીઓ દોરવી એ અશક્ય

૫૦ 'જ્ઞાનોપગરણ પાટી, પોથી, ઠમણી, કમળી, સાંપુડા-સાપુડી, દસ્તરી, વહી ઓલિયાં પ્રતિ પગ લાગુ, થુંકુ લાગઉ' ઇત્યાદિ.

૫૧ આ 'શ્રાવકાતિચાર' શ્રીમાન જિનવિજયજી સંપાદિત प्राचीन गूजराती गद्यसंदर्भમાં પત્ર ૬૦થી૬૬ સુધીમા છપાઇ ગએલ છે

કે મુશ્કેલ નહોતુ, પણ કાગળ ઉપર પુસ્તકો લખાવાની શરૂઆત થયા પછી તેની પહોળાઈ વધારે પ્રમાણમાં હોઈ તેના લખાણની આસપાસ તેમજ મોટા મત્ર-યંત્રાદિમાં કશા આધાર વિના સીધી લીટીઓ દોરવી અશક્ય થાય, એ માટે કંબિકા-આંકણી જેવું સાધન પસંદ કરવામા આવ્યુ છે. આ આકણી અત્યારના રૂલની જેમ ગોળ ન હોતાં ચપટી હોય છે, એટલે લીટીઓ દોરવા માટે તેને પાના ઉપર મૂકયા પછી તે એકાએક કયારે ય ખસી જતી નથી. એની બને ધારો પર ખાચો પાડવામા આવે છે, જેથી તેનો આગલો ભાગ પાનાથી અદ્ધર રહેતો હોઇ લીટીઓ દોરતાં પાના ઉપર શાહીના ડાઘ ન પડે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨માં આકૃતિ નં. ૨) આનું નામ કંબિકા અથવા કાબી છે. કાંબી એટલે વાંસની ચીપ. આ કાબી વાંસની ચીપના જેવી હોઈ એનુ નામ 'કંબિકા' અથવા 'કાબી' કહેવાતું હશે એમ લાગે છે.

(૩) લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહીઓ અને રંગો

'લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર' સાધનમાં પુસ્તક લખવા માટેની અનેક જાતની મષીઓનો-શાહીઓનો અને રગોનો સમાવેશ થાય છે. આપણી નજર સામેના જ્ઞાનભડારોનું નિરીક્ષણ કરતા જાણી શકાય છે કે પુસ્તક લખવા માટે કાળી, સોનાની, ચાંદીની અને લાલ એમ અનેક જાતની શાહીઓ વાપરવામાં આવી છે, તેમ છતાં સોના-ચાદીની શાહીથી લખવું મુશ્કેલીભર્યું તેમજ ખરચાળ હોઈ લખવા માટે કાળી શાહી જ વધારે અનુકૂળ છે. લાલ શાહીનું લખાણ વાચવા માટે આખને માફક ન હોવાથી, આગળ જણાવવામા આવશે તેમ, તેનો ઉપયોગ ખાસ વિશેષ સ્થળ કે અધિકાર પ્રકરણની સમાપ્તિ-દર્શક પુષ્પિકા વગેરે લખવા માટે જ કરવામાં આવતો-આવે છે, તેમજ પાનાની બે બાજુએ બૉર્ડરની જેમ લીટીઓ દોરવા માટે કે યત્રપટ આદિમા ગોળ આકૃતિ, લીટીઓ વગેરે દોરવા માટે થયો છે-થાય છે. સોનેરી અને રૂપેરી શાહીઓ પુસ્તકો લખવા માટે ઘણી જ વાપરવામાં આવી છે, પણ તે કાળી શાહી કરતા બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, કારણકે સોનેરી-રૂપેરી શાહીનું લખાણ પણ વાચવામા એકંદરરીતે આખને માફક નથી, તેમજ એના લખાણમા રહી ગએલી અશુદ્ધિઓ સુધારવી અશક્ય હોવા ઉપરાંત, અમે ઉપર એકવાર કહી આવ્યા તેમ, એ શાહીઓથી લખવું મુશ્કેલીભર્યું અને ખરચાળ પણ છે. આ જ કારણથી સોના-ચાદીની શાહીથી કેવળ મુખ્યત્વે કરીને અમુક પવિત્ર મનાતા ધર્મગ્રંથો લખાતા. ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે પોતાના માન્ય ગુરુ આચાર્ય શ્રીહેમચદ્રની કૃતિઓ લખાવી હતી તેમ કોઇ ધનાઢચ ગૃહસ્થ આદિને માન્ય તે તે આચાર્યોના રચેલા ગ્રંથો, સ્તોત્રો આદિ કેવળ લખવામા આવતા, અને તે પણ ખાસ લક્ષ્મીથી પહોચતા ધનાઢચો જ લખાવતા હતા. આ પુસ્તકો બહુમૂલા હોઈ વાચવા—ભણવા માટે નથી હોતાં, પણ માત્ર પવિત્ર માન્ય ધર્મગ્રથો તરીકે દૂરથી બે હાથ જોડી દર્શન કરવા માટે જ હોય છે.

આ બધી વાત પુસ્તક લખવાની શાહીઓ માટે કરી. પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી અનેક જાતના રગો એકબીજા રગના મિશ્રણથી તેમજ જુદાજુદા પદાર્થોમાથી તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. એ રંગો તદ્દન સાદા અને સ્વાભાવિક હોઈ સેંકડો વર્ષ વહી જવા છતાં જેવા ને તેવા સતેજ તેમજ ટકાઉ રહેતા, જે અત્યારે પણ આપણે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાના ચિત્રોમા જોઇ

શકીએ છીએ.

શાહી અને રંગોને માટે આટલું કહ્યા પછી શાહીઓ કેમ બનાવવામાં આવતી, અત્યારે એ શાહીઓ કેમ બનાવવામાં આવે છે, પુસ્તક લખવા માટે કઈ શાહી વાપરવી ઉચિત છે એને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખો અને અમારો અનુભવ અહીં આપીએ છીએ.

કાળી શાહી

તાડપત્ર અને કાગળ-કપડા ઉપર લખવા માટેની કાળી શાહીઓ અને તેની બનાવટ જુદા-જુદા પ્રકારની છે. તાડપત્ર એ એક રીતે કાષ્ઠની જાતિ છે, જ્યારે કાગળ અને કપડું એ એના કરતાં વિલક્ષણ વસ્તુ છે; એટલે એના ઉપર લખવાની શાહીઓ પણ જુદાજુદા પ્રકારની છે. સૌ પહેલાં તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહીની બનાવટને લગતા લગભગ ત્રણસો-ચારસો વર્ષ પહેલાંના ઉલ્લેખો આપીએ; અને તે પછી અનુક્રમે બીજી શાહીઓને લગતા ઉલ્લેખોની નોધ કરીશું.

તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહી

આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રિવાજ રહ્યો નથી, એટલે તેની શાહીની બનાવટને લગતું સ્પષ્ટ વિધાન કે અનુભવ કોઇને ય નથી. તેમ છતાં તેની બનાવટને અંગે જુદાજુદા પ્રકારની જે સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ પ્રાચીન નોધો મળે છે તેનો ઉતારો અને શક્ય સ્પષ્ટીકરણ અહી આપીએઃ

પ્રથમ પ્રકારઃ

'सहवर-भृङ्ग-त्रिफला', कासीसं लोहमेव नीली च ।
समकज्जल-वोलयुता, भवति मषी ताडपत्राणाम् ॥

व्याख्या—सहवरेति काटासेहरीओ (धमासो) । भृङ्गेति भांगुरओ । त्रिफला प्रसिद्धैव । कासीसमिति कसीसम्, येन काष्ठादि रज्यते । लोहमिति लोहचूर्णम् । नीलीति गलीनिष्पादको वृक्षः तद्रसः । रसं विना सर्वेषामुत्कल्य क्वाथः क्रियते, स च रसोऽपि समवर्तितकज्जल-वोलयोर्मध्ये निक्षिप्यते, ततस्ताडपत्रमषी भवतीति ॥'

આમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'કાટાસેરીઓ (ધમાસો), જળભાંગરાનો રસ, ત્રિફળાં, કસીસું અને લોઢાનું ચૂર્ણ આ બધી વસ્તુઓને ઉકાળીને ક્વાથ બનાવવો. આ ક્વાથ અને ગળીના રસને સરખા માપે એકઠા કરેલા કાજળ અને બીજાબોળમાં નાખવાથી તાડપત્ર ઉપર લખવાની મષી તૈયાર થાય છે.'

આ ઉલ્લેખમાં દરેક વસ્તુનુ પ્રમાણ કેટલું એ જણાવ્યું નથી, તેમજ બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી તેનુ શું કરવું એ પણ લખ્યુ નથી; તેમ છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે ઉપરોક્ત વસ્તુઓને તાંબાની કડાઇમા નાખી એ બધી એકરસ થાય તેમ ખૂબ ઘૂંટવી જોઇએ.

બીજો–ત્રીજો પ્રકારઃ

'कज्जल पा(पो?)इण वोल, भूमिलया पारदस्स लेसं च ।
उसिणजलेण विघसिया, वडिया काऊण कुट्टिज्जा ॥ १ ॥

तत्तजलेण व पुणओ, घोलिज्जती दढ मसी होइ।
तेण विलिहिया पत्ता, वच्चह रयणीइ दिवसु व्व ॥ २ ॥'

'कोरडए वि सरावे, अगुलिआ कोरडम्मि कज्जलए।
मद्दह सरावलग्गं, जाव च्चिय चि[क्क]ग मुअइ ॥ ३ ॥
पिचुमंदगुदलेसं, खायरगुदं व वीयजलमिस्स।
भिज्जवि तोएण दढं, मद्दह जा त जलं सुसइ ॥ ४ ॥
इति ताडपत्रमष्याम्नायः ॥'

આ આર્યાઓનો જે પ્રાચીન પાના ઉપરથી ઉતારો કરવામા આવ્યો છે તેમાં આંકડાઓ સળંગ છે. પરતુ તેનો અર્થ જોતાં પ્રથમની બે આર્યાઓ એ એક પ્રકાર છે અને પાછળની બે આર્યાઓ એ બીજો પ્રકાર છે. આર્યાઓનો અર્થ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:

'કાજળ, પોયણ, બોળ–બીજાબોળ (બીજુ નામ હીરાબોળ), ભૂમિલતા એટલે જળભાંગરો(?) અને થોડો પારો [આ બધી વસ્તુઓને] ખદખદતા પાણીમા [મેળવી, તાબાની કઢાઇમા નાખી સાત દિવસ સુધી અથવા બરાબર એક રસ થાય ત્યાંસુધી] ઘૂંટવી, [અને] તેની [સૂકી] વડીઓ કરી કૂટી રાખવી.—૧. [જ્યારે શાહીનું કામ પડે ત્યારે તે ભૂકાને] ફરી ગરમ પાણીમાં ખૂબ મસળવાથી મષી–શાહી બને છે. એ શાહીથી લખેલા પાનાંઓને (અક્ષરોને) રાત્રિમાં [પણ] દિવસની માફક વાચો–વાચી શકાય છે.—૨.'

'કોરા કાજળને કોરા માટીના શરાવલામાં નાખી જ્યાસુધી તેની ચિકાશ મૂકાય–દૂર થાય ત્યાંસુધી આગળીઓ શરાવલામાં લાગે તે રીતે તેનુ મર્દન કરવુ.[52] (આમ કરવાથી કાજળમાની ચિકાશને શરાવલુ ચૂસી લે છે.)—૩. [કાજળને અને] લીબડાના કે ખેરના ગુદરને બીઆજલમાં–બીઆરસમા[53] ભીજવી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ ઘૂટવા.(પછી વડીઓ કરી સૂકવવી આદિ ઉપર મુજબ જાણવુ)—૪.'

ચોથો પ્રકારઃ

'मिषीनो श्लोक
निर्यासात् पिचुमन्दजाद् द्विगुणितो वोलस्तत. कज्जलं,
संजात तिलतैलतो हुतवहे तीव्रातपे मर्दितम्।

---

૫૨ કાજળમા ગૌમૂત્ર નાખી તેને આખી રાત ભીંજાવી રાખવુ એ પણ કાજળની ચિકાશને નાબૂદ કરવાનો એક પ્રકાર છે. ગૌમૂત્ર તેટલું જ નાખવુ જેટલાથી કાજળ ભીંજાય. શરાવલામા મર્દન કરી કાજળની ચિકાશને દૂર કરવાના પ્રકાર કરતા આ પ્રકાર વધારે સારો છે, કારણકે આથી શરીર, કપડા વગેરે બગડવાનો ભય બીલકુલ રહેતો નથી જો શાહીમા લાક્ષારસ નાખવાનો હોય તો આ ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ નકામો જાણવો, કેમકે ગૌમૂત્ર ક્ષારરૂપ હોઈ લાક્ષારસને ફાડી નાખે છે

૫૩ બીઆરસનુ વિધાન—બીઆ નામની વનસ્પતિ થાય છે તેના લાકડાના છોતરાને ભૂકો કરી પાણીમા ઉકાળવાથી જે પાણી થાય તે 'બીઆરસ' જાણવો આ રસને શાહીમાં નાખવાથી તેની કાળાશમા એકદમ ઉમેરો થાય છે પણ ધ્યાનમા રાખવું કે જો એ રસ પ્રમાણ કરતા વધારે પડી જાય તો શાહી તદ્દન નકામી થઇ જાય છે, કારણકે તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે, શાહીમા નાખેલ ગુદરની ચિકાશને ખાઇ જાય છે એટલે એ શાહીથી લખેલુ લખાણ સૂકાયા પછી તરત જ પતરી રૂપ થઇને ઉખડી જાય છે

पात्रे शुल्वमये तथा शन(?)जलैर्लाक्षारसैर्भावित',
सद्भल्लातक-भृङ्गराजरसयुक् सम्यग् रसोऽयं मषी ॥१॥'

૫૪ટબો—'મિષી કહેતા લખવાની રુશનાઈ. તાડપત્ર ઉપર લખવાની. ઉધેઈ ખાય નહિ, પાણીથી જાય નહિ ને ચોટે નહિ. કાલી સારી દેખાય તેવી શાઇનો કાવ્ય લખ્યો છે.

निर्यास કહેતા ગુંદ ને બીજો અર્થ કવાથ પણ છે. पिचुमन्द ક૦ લીબડો એટલે તેનો ગુંદ અને બીજા અર્થ પ્રમાણે લીલાં છોતરાં, પાદડા અને મૂળને કૂટીને કવાથ કરવો. તેના તોલથી બોલ બમણો લેવો. તે બોલ લાલ લેવો. હીરાબોલ તથા બીજાબોલ કહેવાય છે તે. બોલથી કાજલ બમણુ લેવું. કેટલેક ઠેકાણે બોલ ને કાજલ સમભાગે લે છે પણ અહી તો બોલથી બમણું કાજલ એવો ભાવાર્થ સમજાય છે. संजात ક૦ કોનાથી ઉત્પન્ન થએલુ કાજલ? તે તલના તેલથી પાડેલું લેવું. કેટલાક આ કાજલને ગાયના મૂત્રમા કાઢવીને પછી ઘુંટવા નાખે છે તે ઉત્તમ પ્રકાર છે. तीव्रा० ક૦ તે ગુંદ, કાજલ ને બોલને બરાબર ઘુંટી ગોમૂત્રમાં કે ઉપર લખેલા કવાથમાં નાખી તીવ્ર તાપની આંચ દેવી. બીજો પ્રયોગ—જાડું ઘેસ જેવું કરી ખૂબ જોરથી ઘુંટવું. તે એવું કે જેથી ઘુંટો અને નીચેનુ પાત્ર બે ઘસાતા અગ્નિની માફક પાણીનું શોષણ કરે. તે પાત્ર અને ઘુંટો બે તાંબાના લેવા ઘુટાતા ઘુટાતાં જેમજેમ પાણીનુ શોષણ થાય તેમતેમ शनै. ક૦ થોડુંથોડું પાણી નાખવું ને ઘુંટવું. એક તોલે આઠ પહોર ને પાચથી વધારે હોય તો દર પાચ તોલે એક દિવસ પ્રમાણે ઘુંટવું. પછી તેમા લોદર અને પાપડીઓ કે સાજીખાર નાખેલો લાખનો કઢેલો અલતો—લાક્ષારસ[૫૫] મેળવવો. ટકણખાર ન નાખવો. તે પછી ગાયના ઝરણમા (ગોમૂત્રમાં) પલાળેલા ભીલામાં ઘુંટાની નીચે ચોડીને ઘુંટવું. છેવટે ઘસાઈ રહે એટલે બીજી વાર ભીલામાં ચોડી ઘુંટવું. પછી કાળા ભાગરાનો રસ મેળવવો. सम्यग् रसोऽयं मषी ક૦ બધું ભેગું કરી મર્દન કરવાથી ઉત્તમ શાઈ બને છે. અહી બે જાતના પ્રયોગ લખ્યા છેઃ ૧ ગુંદને મેળવી ઘુંટવાનો ટાઢો અને બીજો કવાથ મેળવી અગ્નિમા ઉકાળવાનો. ઉકાળવાના

૫૪ સંસ્કૃત શ્લોક કે ગ્રથના અનુવાદને—ભાષાંતરને 'ટબો' કહે છે. આ ટબો જે જાતનો મળ્યો છે તેમાં ઉપયોગી સહજ સુધારો કરી તેને જેમનો તેમ આપ્યો છે

૫૫ લાક્ષારસનુ વિધાન—ચોખ્ખા પાણીને ખૂબ ગરમ કરતું જ્યારે એ પાણી ખૂબ ખદખદતુ થાય ત્યારે તેમાં લાખનો ભૂકો નાખતા જવું અને પાણીને હલાવતા જવુ, જેથી લાખનો લોદો બાઝી ન જાય. તાપ સખત કરવો. તે પછી દશદશ મિનિટને અંતરે લોદરનો ભૂકો અને ટકણખાર નાખવાં ત્યાર બાદ અમદાવાદી ચોપડાના કાગળ ઉપર એ પાણીની લીટી દોરવી જો નીચે ફૂટે નહિ તો તેને નીચે ઉતારી લેવુ અને ઠર્યા પછી વાપરવું આ કવાથરૂપ થએલ પાણી એ જ 'લાક્ષારસ' અને 'લાખનો અળતો' પણ કહેવામા આવે છે ઉપર જણાવેલ વસ્તુઓનુ પ્રમાણ' પાશેર સાદુ પાણી, રૂા ૧ ભાર પીંપળાની સારી ભૂકી લાખ જેને દાણા લાખ કહે છે, રૂા ાા ભાર પઠાણી લોદર અને ૦)~ એક આની ભાર ટકણખાર. જેટલા પ્રમાણમા લાક્ષારસ બનાવવો હોય તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુનુ માપ સમજવું જો તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષારસ તૈયાર કરવો હોય તો તેમા લોદરની સાથે લાખથી પોણે ભાગે મજીઠ નાખવી, જેવી વધારે રંગદાર લાક્ષારસ થાય કાઇકાઇ ઠેકાણે ટંકણખારને બદલે પાપડીઓ કે સાજીખાર નાખવાનુ વિધાન પણ જેવામાં આવે છે

લાક્ષારસનુ વિધાન કાગળ ઉપર લખવાની શાહીના ચોથા પ્રકારમા પણ છે.

પ્રયોગમાં ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે ગૌમૂત્ર ખાર છે તેથી લાખ ફાટી જાય છે. ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ લાખ વગરની શાઈ માટે છે. ગૌમૂત્ર પ્રત્યંતર છે.'

પાંચમો પ્રકારઃ

બ્રહ્મદેશ, કર્ણાટક આદિ દેશોમા જ્યા તાડપત્રને સોઇયા વડે કોતરીને લખવાનો રિવાજ છે ત્યા શાહીને બદલે નાળીએરની ઉપરની કાચલી કે બદામના ઉપરના છોતરાને બાળી તેની મેષને તેલમાં મેળવીને વાપરવામાં આવે છે. એટલેકે કોતરીને લખેલા તાડપત્ર ઉપર એ મેષને ચોપડી તેને કપડાથી સાફ કરતા કોતરેલો ભાગ કાળો રહે છે અને બાકીનું પાનુ જેવું હોય તેવુ થઇ જાય છે.

કાગળ-કપડા ઉપર લખવાની કાળી શાહી

(૧) 'જિતના કાજળ ઉતના બોળ, તેથી દૂણા ગુંદ ઝકોળ.
જો રસ ભાગરાનો પડે, તો અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે. ૧.'

(૨) 'मष्यर्धे क्षिप सद्गुन्द, गुन्दार्धे बोलमेव च ।
लाक्षा-बीयारसेनोच्चैर्मर्दयेत् ताम्रभाजने ॥ १ ॥'

(૩) 'બીઆબોલ અનઇ લકખારસ, કજ્જલ વજ્જલ(?) નઇ આંબારસ.
'ભોજરાજ' મિસી નિપાઇ, પાનઉ ફાટઈ મિસી નવિ જાઈ. ૧.'

(૪) 'લાખ ટાંક બીસ મેલ, સ્વાગ[૫૬] ટાક પાંચ મેલ,
નીર ટાક દો સો લેઈ, હાંડીમે ચડાઈએ;
જ્યોં લોં આગ દીજે ત્યોં લો, ઓર ખાર સબ લીજે,
લોદર ખાર વાલ વાલ, પીસકે રખાઇએ;
મીઠા તેલ દીપ જાલ, કાજલ સો લે ઉતાર,
નીકી વિધિ પિછાનીકે ઐસે હી બનાઇએ,
ચાહક ચતુર નર, લિખકે અનુપ ગ્રંથ,
બાચ બાચ બાંચ રિઝ, રિઝ મોજ પાઇએ. ૧. —મસીવિધિ.'[૫૭]

(૫) 'સ્યાહી પક્કીકરણવિધિઃ લાખ ચોખી અથવા ચીપડી લીજે પઈસા ૬, સેર તીન પાણીમે નાખીજેઃ સુવાગો પઈસા ૨ નાખીજે લોદ્દર તીન પઈસા ૩ નાખીજે. પાણી તીન પાવ ઉતારેંઃ પાછે કાજલ પઈસા ૧ ઘોટી સુકાય દેણીઃ પાછે શીતલ જલમે ભીજોય દીજેઃ સ્યાહી હોય ચોખી પક્કી.'

(૬) 'કાજલ ટાક ૬, બીજાબોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુંદ ટાક ૩૬, અફીણ ટાંક ૦ાા, અલતા પોથી ટાંક ૩, ફટકડી કાચી ટાંક ૦ાા, નિબના ઘોટાસુ દિન સાત ત્રાબાના પાત્રમાં ઘૂંટવી.'

કાગળ–કપડા ઉપર લખવાની શાહીના ઉપરોક્ત ૭ પ્રકારો પૈકી પુસ્તકને દીર્ઘાયુષી બનાવવા

---

૫૬ સ્વાગ એટલે ટકણખાર એમ ટિપ્પણમા જણાવેલુ છે.

૫૭ શાહીનો આ પ્રકાર એક વૈદકના મુદ્રિત ગ્રથમાથી ઉતાર્યો છે એ ગ્રંથના નામ અને સ્થળ યાદ નહિ હોવાથી લખ્યા નથી.

માટે પ્રથમ પ્રકાર સર્વોત્તમ, આદરણીય તેમજ સુખસાધ્ય પણ છે. એ પ્રકારમાં જણાવ્યા મુજબ શાહીમા ભાંગરાનો રસ નાખવાથી એ શાહી 'અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે' જેવી ચમકીલી અને ઘેરી થાય છે એ વાત તદ્દન જ ખરી છે, પણ તે સાથે એ પણ એટલુ જ ખરૂં છે કે ભાગરાના પ્રતાપે કાગળો કાળા પડવા સાથે લાંબે ગાળે જીર્ણ પણ થઇ જાય છે. અલબત્ત લાખ, કાથો કે હીરાકસીની જેમ એની તાત્કાલિક કે તીવ્ર અસર નથી થતી, તેમ છતા અમારો અનુભવ અને ખ્યાલ છે ત્યાંસુધી ભાંગરાનો રસ પડેલી શાહી કાગળના પુસ્તકને ચારપાચ સૈકાથી વધારે જીવવા દેતી નથી, એટલે કાગળના પુસ્તક માટે શાહીના ચળકાટનો મોહ મૂકી કાજળ, બીજાબોળ અને ગુંદર એ ત્રણના મિશ્રણથી બનેલી શાહી વાપરવી વધારે સલામતીભરી છે.

કાજળ અને બીજાબોળનું પ્રમાણ સરખું લેવું અને ગુંદરનું પ્રમાણ બંનેયથી બમણું લેવું. સ્વચ્છ ગુંદર અને બીજાબોળને પાણીમા ભીજાવી, કપડાથી ગાળી, તાંબાની કડાઇમાં ત્રણેને ભેગા કરી, એ ત્રણે બરાબર એકરસ થાય ત્યાં સુધી તાબાની ખોળી ચડાવેલા લીબડાના ઘૂંટા વડે ખૂબ ઘૂંટવાથી મષી–કાળી શાહી તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલી શાહીને સુકાવીને રાખી મૂકવી. જ્યારે કામ પડે ત્યારે પાણીમાં ભીજવી મસળવાથી લખવા માટેની શાહી તૈયાર થાય છે.

આ એક પ્રકાર સિવાય બાકીના પ્રકારો કાગળ-કપડાનાં પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગી નથી. અલબત્ત, એ પ્રકારોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બનાવેલી શાહી પાકી જરૂર થાય છે, પરતુ એ શાહી કાગળ–કપડાના પુસ્તકના જીવનને ટૂંકાવતી હોઈ કાગળ-કપડાના પુસ્તકો લખવા માટે ઉપયોગી નથી; પણ લાકડાની પાટી વગેરે ઉપર લખવા માટે એ શાહી અવશ્ય કામની છે. અમને લાગે છે તેમ એ બધા પ્રકારો તાડપત્રીય પુસ્તક લખવાની શાહીના પ્રકારોને આધારે ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યા હશે.

કપડાના ટિપ્પણાની શાહી માટે નીચેનો પ્રકાર આપ્યો છેઃ

वोलस्य द्विगुणो गुन्दो, गुन्दस्य द्विगुणा मषी । मर्दयेद् यामयुग्म तु, मषी वज्रसमा भवेत् ॥ १ ॥

કાળી શાહી માટે ખાસ સૂચનાઓ

'१ कज्जलमत्र तिलतैलत सजात ग्राह्यम् । २ गुन्दोऽत्र निम्वसत्कः खदिरसत्को वव्वूलसत्को वा ग्राह्य' । धवसत्कस्तु सर्वथा त्याज्य', मषीविनाशकारित्वात् । ३ मषीमध्ये महाराष्ट्रभापया 'डैरली' इति प्रसिद्धस्य रिङ्गणीवृक्षस्य वनस्पतिविशेपस्य फलरसस्य प्रक्षेपे सति सतेजस्क-मक्षिकाभावादयो गुणा भवन्ति ।'

આમાં કહ્યું છે કે—૧ શાહી માટે કાજળ તલના તેલનું પાડેલુ હોવું જોઇએ. ૨ શાહીમાં ગુંદર ખેરનો, લીંબડાનો કે બાવળનો જ નાખવો, ધવનો કે બીજી કોઇ જાતનો ગુંદર નાખવો નહિ. ૩ રીંગણી એટલે જેને મહારાષ્ટ્રી ભાષામા 'ડૈરલી' કહેવામા આવે છે તેના ફળના રસને શાહીમાં નાખવાથી તે ચમકીલી બને છે અને તેની કડવાશને લીધે માખીઓ આવતી નથી.

કાળી શાહીની બનાવટને અંગે ઉપરોક્ત હકીકત જાણ્યા પછી નીચેની બાબતો લક્ષમા રાખવા જેવી છેઃ જે શાહીમાં લાખ (લાક્ષારસ), કાથો, લોઢાનો કાટ કે ભૂકો પડે એ શાહી કપડા-કાગળ ઉપર લખવા માટે ઉપયોગી નથી; કારણકે આ બધી વસ્તુઓ સારામા સારા કપડા-

કાગળને અતિ ટૂંક સમયમાં એટલેકે એક, બે કે વધારેમા વધારે ત્રણ સૈકામાં જ ખાઇ જાય છે અને એ પુસ્તકની દશા તમાકુના સૂકા પાંદડા જેવી થઇ જાય છે. લાખ આદિ વસ્તુઓ તાડપત્રને જ માફક છે, કાગળ-કપડાને નહિ બીઆરસને શાહીમા નાખવાથી તેની કાળાશમાં ખૂબ ઉમેરો થાય છે, પણ તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઇ જો તે સહજ પણ વધારે પડી જાય તો શાહીમા નાખેલા ગુંદરની ચિકાશને ખાઇ જાય છે અને એ શાહીથી લખેલુ લખાણ પતરીરૂપ થઈ પોતાની મેળે ઉખડી જાય છે અથવા પાનાનો આપસમા ઘસારો થતા પુસ્તકને કાણમેશ કરી મૂકે છે. ભાગરાનો રસ બરાબર માપસર નાખવામાં આવે તો તે એવી જોખમી કે એકાએક પુસ્તકનો નાશ કરે તેવી વસ્તુ નથી. કેટલા ય પુસ્તક લખનારા-લખાવનારાઓ આ વસ્તુસ્થિતિથી અજાણ હોઈ ગમે તે જાતની શાહીથી પુસ્તકો લખે-લખાવે છે, તેનુ પરિણામ એ આવે છે કે પુસ્તકો નજીકના જ ભવિષ્યમા ખવાઇને નાશ પામી જાય છે.

પુસ્તકોની કાળાશ અને જીર્ણતા

અહી આપણે શાહીને કારણે થતી પુસ્તકોની અવદશાને અગે કેટલુક વિચાર્યા પછી પ્રસંગોપાત એ પણ જોઇ લઇએ કે લિખિત પુસ્તકોના પાનાંમા કાળાશ અને જીર્ણતા શા કારણે આવે છે. કેટલાક પુસ્તકો તેના ઉપર સૈકાઓ વહી જવા છતા જેવા ને તેવા ઊજળા, ટકાઉ અને સારામાં સારી સ્થિતિમાં હોય છે, જ્યારે કેટલાક પુસ્તકો કાળાં પડી જાય છે. કેટલાક કાળા પડવા ઉપરાત એવા થઇ જાય છે કે જો તેના ઉપર સહજ ભાર આવે, આચકો લાગે કે વળી જાય તો તેના ટુકડા થવાનો ભય રહે અને જાળવીને વાચવામાં આવે તો એકાએક કશી ય હરકત ન આવે, જ્યારે કેટલાક પુસ્તકો એવા જીર્ણ થઇ જાય છે કે તેને ઉપાડવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ પોતાને સ્થાને પડ્યાપડ્યા પણ એ તૂટી જાય છે કેટલાક પુસ્તકોના પાનાની એક બાજુ ઊજળી અને એક બાજુ કાળી, પાનાનો અર્ધો ભાગ ઊજળો અને અર્ધો ભાગ કાળો, અમુક પાનાં જીર્ણ અને અમુક પાના સારી સ્થિતિમાં, એક જ પાનામાં અમુક લીટીઓ સારી અને અમુક લીટીઓ જીર્ણ, આમ હોય છે. આ બધુ બનવાનુ કારણ શુ?

આ બધી યે બાબતમા અમે જાતે તેમજ તેના જાણકારો સાથે વિચાર કરતા એમ જણાયુ છે કે ૧ કેટલીકવાર શાહી સારામા સારી હોવા છતા કાગળની બનાવટ જ એવી હોય છે કે જેથી સમય જતા તે સ્વયં કાળા પડી જાય, નબળા પડી જાય કે સડી જાય છે. ૨ કેટલીકવાર શાહીમા લાખ, કાથો, લોઢાનો કાટ વગેરે પદાર્થો પડ્યા હોય છે તેને લીધે અક્ષરો અને તેની આસપાસનો ભાગ કાળો પડી જાય, ખવાઇ જાય કે જીર્ણ થઇ જાય છે. ૩ કેટલીકવાર કાગળના માવાને સાફ કરવા માટે તેમા નાખેલા ઉગ્ર ક્ષાર જેવા પદાર્થોની વધારેપડતી કણીઓ કે રજકણો કાગળના જે ભાગમા રહી ગયા હોય તે સ્થળે સમય જતા કાળા ડાઘા પડવાનો સંભવ છે. ૪ કેટલીકવાર ચોમાસા-ની શરદીને લીધે પાના ચોંટી ગયા હોય તેને ઉખેડીને બેસમજને લીધે તડકામાં સૂકાવા મૂકયાથી પાનાના જેટલા ભાગ ઉપર અને જે બાજુ ઉપર તડકો લાગે તે ભાગની સફેદી ઊડી જવા ઉપરાંત તે કાળાં પડી જાય છે. તડકો વધારેપડતો તીખો હોય અને તેની ગરમીની અસર વધારે પહોચે તો પાનાંની બંને ય બાજુની સફેદી ઊડી જાય છે, નહિ તો એક બાજુ કાળાશ અને એક બાજુ સફેદી

એમ એક ૪૮ પાનામાં એ ભાત પડી જાય છે. ૫ કેટલાક લહિયાઓ શાહી ફિક્કી પડી ન જાય એ માટે શાહીના ખડિયામાં લોટાના કટાએલા ખીલા નાખી રાખે છે. શાહી ફિક્કી પડતાં તેને ખૂબ હલાવે છે એટલે લોઢાને રગડ--કાટ ઉપર આવે છે. એ પછી જે પાનાં કે પંક્તિઓ લખાય તે કાળાંતરે કાળાશ અને જીર્ણતા પકડે છે અને એ રગડ–કાટ ભારે હોઈ નીચે બેસી જતા તેની અસર ચાલી જાય છે–મંદ પડી જાય છે. આવાં જ કારણોને લીધે એક જ પુસ્તકમાં અમુક પાના, પાનાની અમુક બાજુ કે અમુક પક્તિઓ સારી સ્થિતિમાં હોય છે અને અમુક જીર્ણ દશાએ પહોચ્યાં હોય છે. ૬ કેટલીકવાર સારામા સારી સ્થિતિનાં પુસ્તકોના આદિઅંતના પાના લાખ, કાથો, હીરાકસી, લોટાનો કાટ વગેરે પડેલ શાહીથી લખાએલા પુસ્તક સાથે રહેવાને લીધે પણ કાળાશપડનાં અને જીર્ણ થઇ જાય છે. ૭ કેટલાક લહિયાઓ શાહી આછી—પાતળી ન પડી જાય એ માટે શાહીમા બીઆરસ નાખે છે. આ રસનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તેમાંનું પાણી શોષાઇને શાહી જાડી પડી જાય છે. આ શાહીથી લખેલા અક્ષરો કાળા તેમજ જાડા આવે છે; પરંતુ સામાન્યરીતે તેમજ ખાસ કરીને ચોમાસાની શરદીમાં પાનાને આપસમાં ઘસારો લાગતા તેના અક્ષરો અને પાનાં કાળા થવા સાથે ચોટી પણ જાય છે. આ પ્રમાણે કાગળની બનાવટ, શાહીની બનાવટ, બહારનુ વાતાવરણ આદિ અનેક કારણોને લઈ લિખિત પુસ્તકોને જુદાજુદા પ્રકારની અસરો પહોંચે છે.

સોનેરી અને રૂપેરી શાહી

સોનાની કે ચાંદીની શાહી બનાવવા માટે સોનેરી કે રૂપેરી વરકને લઈ એકેએકે ખરલમા[૫૮] નાખતા જવું અને તેમાં તદ્દન સ્વચ્છ, ધૂળ-કચરા વિનાના ધવના ગુંદરનું પાણી નાખી ખૂબ ઘૂંટવા, જેથી વરક વટાઇને ચૂર્ણ જેવા થઇ જશે. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલા ભૂકામા સાકરનુ પાણી[૫૯] નાખી તેને ખૂબ હલાવવો. જ્યારે ભૂકો બરાબર ઠરીને નીચે બેસી જાય ત્યારે ઉપરનું પાણી ધીરેધીરે બહાર કાઢી નાખવું. પાણી કાઢતી વખતે એટલુ ધ્યાન રાખવું કે પાણી સાથે સોના-ચાંદીનો ભૂકો નીકળી ન જાય. આ રીતે ત્રણ ચાર અગર તેથી વધારે વાર કરવાથી તેમાનો ગુંદર ધોવાઇને સાફ થયા પછી જે સોના ચાંદીનો ભૂકો રહે એ આપણી સોનેરી–રૂપેરી શાહી સમજવી.

કોઇને અનુભવ ખાતર થોડી સોનેરી કે રૂપેરી શાહી બનાવવી હોય તો કાચની રકાબીમા ધવના ગુંદરનું પાણી ચોપડી, તેના ઉપર વરકને છૂટો નાખી, આંગળી વડે ઘૂંટી, ઉપર પ્રમાણે ધોવાથી સોનેરી રૂપેરી શાહી થઇ શકશે.

લાલ શાહી

સારામાં સારો કાચો હિંગળોક, જે ગાગડા જેવો હોય છે અને જેમાં પારો રહે છે, તેને

---

૫૮ ખરલ સારામા સારો લેવો કે જે ઘસાય તેવો કે ઊતરે તેવો ન હોય જો એ ખરલ ઘસાય તેવો કે ઊતરે તેવો હોય તો તેની કાંકરી સોનાચાદીની શાહી સાથે ભળતા તે શાહી ખરાબ અને ઝાખી થઇ જાય છે.

૫૯ સાકરનુ પાણી નાખવાથી શાહીમાની ગુંદરની ચિકાશ ધોવાય છે અને સોનાચાદીની શાહીના તેજનો હ્રાસ થતો નથી. સાકરના પાણીમા સાકરનું પ્રમાણ મધ્યમસર લેવુ.

ખરલમા નાખી [૬૦]સાકરના પાણી સાથે ખૂબ ઘૂંટવો. પછી તે હિંગળોકને ઠરવા દઈ ઉપર જે પીળાશપડતુ પાણી તરી આવે તેને ધીરેધીરે બહાર કાઢી નાખવું. અહીં પણ પીળાશપડતા પાણીને બહાર કાઢતા એ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ પાણીની સાથે હિંગળોકનો લાલાશપડતો શુદ્ધ ભાગ બહાર નીકળી ન જાય. ત્યાર બાદ તેમા ફરીથી સાકરનું પાણી નાખી ઘૂંટવો અને ઠર્યા પછી ઉપર તરી આવેલા પીળાશપડતા પાણીને પૂર્વવત્ ફરી બહાર કાઢી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીળાશ દેખાય ત્યાં સુધી કર્યા કરવું. ધ્યાનમાં રહે કે આમ બે પાચ વખત કર્યે નથી ચાલતું, પણ લગભગ દસથી પંદર વાર આ રીતે ધોયા પછી જ શુદ્ધ લાલ સુરખ જેવો હિંગળોક તૈયાર થાય છે. ઘણો મોટો ઘાણ હોય તો આથી પણ વધારે વાર હિંગળોકને ધોવો પડે છે. ઉપર પ્રમાણે ધોવાઇને સ્વચ્છ થએલા હિંગળોકમા સાકર અને ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ઘૂંટતા જવું. બરાબર એકરસ થયા પછી જે હિંગળોક તૈયાર થાય તેને વડીઓ પાડી સુકવવો. કામ પડે ત્યારે જેવો જાડો પાતળો રગ જોઇએ તે પ્રમાણે તેમાં પાણી નાખી તેને વાપરવો.

આ બનાવટમાં ગુદરનું પ્રમાણ ઓછુવત્તું ન થાય એ માટે વચમાં વચમાં તેની પરીક્ષા કરતા રહેવુ; એટલેકે તૈયાર થતા હિંગળોકના આંગળી વડે એક પાના ઉપર ટીકા કરી એ પાનાને ભેજવાળી જગ્યામા (પાણીઆરામા અગર પાણીની હવાવાળા ઘડામા) બેવડું વાળી મૂકવું. જો તે પાનુ એકાએક ન ચોટે તો ગુદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયુ એમ સમજવું અને એ ટીકાને સુકાઇ ગયા પછી નખથી ખોતરતાં સહજમા ઉખડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂરત છે, એમ જાણવુ.

અષ્ટગંધ

૧ અગર ૨ તગર ૩ ગોરોચન ૪ કસ્તૂરી ૫ રક્તચંદન ૬ ચદન ૭ સિંદુર અને ૮ કેસર, આ આઠ સુગધી દ્રવ્યોના મિશ્રણથી અષ્ટગધ બને છે. અથવા ૧ કર્પૂર ૨ કસ્તૂરી ૩ ગોરોચન ૪ સંઘરફ ૫ કેસર ૬ ચદન ૭ અગર અને ૮ ગેહૂલા, આ આઠ કિંમતી દ્રવ્યના મિશ્રણથી પણ અષ્ટગધ બનાવવામા આવે છે.

યક્ષકર્દમ

૧ ચદન ૨ કેસર ૩ અગર ૪ બરાસ ૫ કસ્તૂરી ૬ મરચકકોલ ૭ ગોરોચન ૮ હિંગલોક ૯ રતજણી ૧૦ સોનેરી વરક અને ૧૧ અંબર, આ અગિયાર સુગધી અને બહુમૂલાં દ્રવ્યોના મિશ્રણથી યક્ષકર્દમ બને છે.

અષ્ટગધ અને યક્ષકર્દમ આ બંનેયનો ઉપયોગ મત્ર–તત્ર–યંત્રાદિ લખવા માટે થાય છે.

'મષી' શબ્દનો પ્રયોગ

ઉપર અમે કાળી, લાલ, સોનેરી, રૂપેરી શાહીઓ બતાવી ગયા, એને આપણે ત્યા મષી એ નામથી ઓળખવામા આવે છે. ખરૂ જોતા 'મષી' શબ્દનો વાચ્યાર્થ મેષ–કાજળ થાય છે, એટલે

---

૬૦ સાકરનું પાણી ઘણી સાકર નાખીને ન બનાવવું પણ મધ્યમસર સાકર નાખવી

એ શબ્દનો પ્રયોગ કાળી શાહી માટે જ ઘટી શકે; તેમ છતા એ શબ્દ લખવાના સાધન તરીકે વપરાતી દરેક જાતની શાહી માટે રૂઢ થઇ ગયો છે અને તેથી [૬૧]કાળી મષી, લાલ મષી, સોનેરી મષી, રૂપેરી મષી એમ દરેક સાથે 'મષી' શબ્દનો પ્રયોગ થએલો આપણે જોઇએ છીએ. આનુ કારણ એ છે કે આપણે ત્યા લખવાના સાધન તરીકે મુખ્યત્વે કરીને મષી–કાજળ–પ્રધાન કાળી શાહીનો ઉપયોગ થતો, કાળાતરે એ જ 'મષી' શબ્દ દરેક લખવાના સાધનના અર્થમા, પછી તે સોનેરી હો, રૂપેરી હો કે લાલ એ દરેકમા, રૂઢ થઇ ગયો છે. ઘણાખરા શબ્દો કે નામો માટે એમ જ બને છે કે જે એક વખત મુખ્ય કે લાક્ષણિક હોય તે કાળાંતરે રૂઢિરૂપ બની જાય છે. દા ત. મષીભાજન (કાળી શાહી માટે), ખડિયો (ખડી માટે), લિપ્યાસન (ગમે તે રગની શાહી માટે) વગેરે જુદાજુદા અર્થને સૂચવતા શબ્દોનો આપણે એકસરખી રીતે 'ખડિયા' અર્થમાં પ્રયોગ કરીએ છીએ.

મષીભાજન

ઉપર જણાવેલી શાહીઓ ભરવાના પાત્રનું નામ 'મષીભાજન' છે. ખાસ કરી આ નામનો પ્રયોગ કાળી શાહી ભરવાના પાત્ર માટે થતો. આ નામ આપણને એ માહિતી પૂરી પાડે છે કે આપણે ત્યા પ્રાચીન કાળમાં મુખ્યપણે કાળી શાહીથી જ પુસ્તકો લખવાનો રિવાજ હતો. સોનેરી આદિ શાહીઓથી લખવાની પ્રથા પાછળથી જન્મી છે. 'મષીભાજન' શબ્દ 'ખડિયો' શબ્દની જેમ દરેક રગની શાહીના પાત્ર માટે એકસરખી રીતે વાપરી શકાય છે. राजप्रश्नीयसूत्रમાં આનુ નામ लिप्पासण[૬૨] આપ્યુ છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. અત્યારે આપણા જમાનામાં કેટલી યે જાતના ખડિયાઓ બને છે, પણ જૂના જમાનામાં તે કેવી જાતના બનતા હશે એ જાણવાનુ ખાસ સાધન આપણી સામે નથી; તેમ છતા આપણા કેટલાક જૂના સંગ્રહો, લેખકો, વ્યાપારીઓ વગેરે પાસે જોતા જાણી શકાય છે કે જૂના વખતમાં આપણે ત્યાં પિત્તળના નાનામોટા અનેક જાતના ખડિયાઓ બનતા હતા. કેટલાક લોકો એ માટે પિત્તળની દાબડીઓને કામમાં લેતા, અને કેટલાએક માટી વગેરેના બનાવેલા પણ વાપરતા હોવા જોઇએ; તોપણ અમને લાગે છે કે પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં ધાતુના ખડિયા જ વધારે પ્રમાણમા વપરાતા હશે.

ચિત્રકામ માટે રંગો

પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી રંગો તરીકે ઉપર અમે જે શાહીઓ જણાવી આવ્યા છીએ એ કામમાં લેવામા આવતી હતી. કાળા રગ તરીકે કાળી શાહી, સોનેરી-રૂપેરી રગ તરીકે સોનેરી-રૂપેરી શાહી અને લાલ રગ તરીકે હિંગળોક વાપરવામાં આવતો હતો. પીળા અને ધોળા

---

૬૧ જુઓ ટિપ્પણી ૩૦ (ख)

૬૨ રાજપ્રશ્નીયસૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીમલયગિરિએ लिप्पासणनु स. रूप .लिप्यासन આપ્યુ છે, પરંતુ પંડિતવર્ય શ્રીયુત સુખલાલજીનુ કહેવુ છે કે लिप्पासण એ નામ स. लेप्यासन ઉપરથી બન્યુ હોવુ જોઈએ અર્થનુ અનુસધાન અને યોગ્યતા વિચારતા આ કલ્પના વધારે સગત જણાય છે

રંગ તરીકે અમે આગળ સંશોધનવિભાગમાં જણાવીશું એ હરતાલ અને સફેદાનો ઉપયોગ કરાતો હતો. આ સિવાયના બીજા રંગો એકબીજી શાહીઓના મિશ્રણથી ઉપજાવવામાં આવતા હતા. દા. ત. હરતાલ અને હિંગળોક મેળવી નારંગી રંગ બનાવતા હતા, હિંગળોક અને સફેદો મેળવી ગુલાબી રંગ બનાવતા હતા; હરતાલ અને કાળી શાહી મેળવી લીલો રંગ બનાવતા હતા ઇત્યાદિ. કેટલીકવાર ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી કેટલાક રંગો એકબીજા પદાર્થોના મિશ્રણથી તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. અમારી પાસે એક પાનું છે જેમાં એવા કેટલાક રંગોની બનાવટને લગતી નોંધ છે, જે અહીં આપીએ છીએ.

'અથ[63] ચીત્રામણ રંગ ભર્યાની વીધી' (૧) સફેદો ટા. ૪—પ્યાવડી (પીઉડી) ટા. ૧, સીંધુર ટાં. ૧॥—ગોરો રંગ હોઇ. (૨) સીંધુર ટા. ૪, પોથી ગલી ટા. ૧—ખારીક રંગ હોઇ. (૩) હરતાલ ટા. ૧, ગલી ટા. ૦॥—નીલો રંગ હોઇ. (૪) સફેદો ટા. ૧, અલતો ટા. ૧॥—ગુલાબી રંગ હોઇ. (૫) સફેદો ટા. ૧, ગલી ટા. ૧—આકાશી (આસમાની) રંગ હોઇ (૬) સીંધુર ટા. ૧, પ્યાવડી (પીઉડી) ટા. ૦॥—નારંગી રંગ હોઇ.'

ઉપરોક્ત રંગોને, તેની સાથે સ્વચ્છ ગુંદરનું પાણી નાખી હસ્તલિખિત પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે વાપરવામાં આવે છે.

(૪) જે લખાય તે—જૈન લિપિ

લિપિનો વારસો

'જે લખાય તે' એ સાધનમાં લિપિનો સમાવેશ થાય છે. અમે અગાઉ જણાવી ચૂકયા છીએ કે જૈન પ્રજા એક કાળે મગધવાસિની હતી, પરંતુ તે પછી ભયંકર દુકાળો અને સાંપ્રદાયિક સાઠમારી વગેરેને પરિણામે એ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને સૌરાષ્ટ્ર–ગૂજરાતની ભૂમિમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યો છતાં એ પ્રજા ત્યાંની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોને વિસરી ગઇ નહોતી. એ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોએ જૈન પ્રજાની લેખનકળામાં પોતાનું અસ્મિત્વ સ્થાપિત કર્યું છે, જેને પરિણામે મગધની મુખ્ય લિપિ બ્રાહ્મીબંગલાની[64] છાયા જૈન લિપિમાં ઊતરી આવી છે એ છાયા એટલે અક્ષરના મરોડ, યોજના પડિમાત્રા વગેરે. બ્રાહ્મીદેવનાગરી અથવા દેવનાગરી લિપિમાંથી પડિમાત્રાની પ્રથા વિક્રમની દસમી શતાબ્દી પહેલાથી ઘટતાં ઘટતાં આજે એ સદંતર લુપ્ત થઇ ગઇ છે, જ્યારે અત્યારની બ્રાહ્મીબંગલા અથવા બંગાળી લિપિમાં પડિમાત્રાની એ પ્રથા એકધારી ચાલુ જ છે. આ કારણથી પ્રાચીન લિપિના જૈન ગ્રંથો વાચનારને માટે સૌ પહેલાં બંગાળી લિપિ જાણી લેવી એ વધારેમાં વધારે સગવડતાભર્યું છે. સેંકડો વર્ષના અનેકાનેક સંસ્કારોને અંતે આજે જૈન લિપિ ગમે તેટલું પરિવર્તન પામી હોય, તેમ છતાં જૈન ગ્રંથોની લિપિ અને બંગાળી લિપિ એ ઉભયની તુલના કરનાર સહેજે સમજી શકશે

---

૬૩ રંગોની નોંધનું આ પાનું પાટણનિવાસી મારા શિષ્ય મણિલાલ પાડ્યે પાસેથી ઉપલબ્ધ થયું છે

૬૪ ભારતવર્ષની પ્રચલિત અત્યારની દેવનાગરી, બંગાળી આદિ તમામ લિપિઓ બ્રાહ્મી લિપિના જ પ્રકારાન્તર હોઇ અમે એ લિપિઓનો અહીં બ્રાહ્મીબંગલા, બ્રાહ્મીદેવનાગરી એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે

કે જૈન લિપિમાં મગધની સંસ્કૃતિનો જ મૌલિક વારસો છે

જૈન લિપિ

અમે ઉપર જણાવી ગયા તે મુજબ અને હજી આગળ વિસ્તારથી જણાવીશું તેમ લેખન-કળામા જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિએ પોતાને અનુકૂળ લિપિના ફેરફાર, સુધારાવધારા, અનેક જાતના સંકેતોનું નિર્માણ વગેરે કરેલાં હોઈ એ લિપિએ કાળે કરી જુદુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તે 'જૈન લિપિ' એ નામે ઓળખાવા લાગી. આ લિપિનુ સૌષ્ઠવ અને વ્યવસ્થિતતા જેટલા પ્રમાણમાં જૈન સંસ્કૃતિમાં જળવાયા અને કેળવાયા છે એટલા ભાગ્યે જ બીજે હશે. એ ઉપરાત જૈન લેખનકળાનાં સર્વ-દિગ્ગામી વિવિધ સાધનોનો સંગ્રહ અને તેનું નિષ્પાદન, લેખકોને ઉત્પન્ન કરી તેમનો અને તેમની કળાનો નિર્વાહ કરવો, લિખિત પુસ્તકોના સંશોધનની પદ્ધતિ તેનાં સાધનો અને ચિહ્ન-સંકેતો, જૈન લિપિના વર્ણો સયોગાક્ષરો અને મરોડ વગેરે દરેક જુદા પડતા તેમ જ નવીન છે.

જૈન લિપિનો મરોડ

જેમ બ્રાહ્મીદેવનાગરી લિપિ એક જ જાતની હોવા છતાં જુદીજુદી ટેવો, પસંદગી, સહવાસ, સમયનુ પરિવર્તન, મરોડ આદિને લીધે અનેક રૂપમા વહેચાઇ ગઇ છે તેમ એક જ જાતની જૈન લિપિ પણ જુદીજુદી ટેવો, પસંદગી આદિને કારણે અનેક વિભાગમા વહેંચાઇ જાય છે. જેમ આજ-ની જૈન લિપિમા યતિઓની લિપિ, ખરતરગચ્છીય[૬૫] લિપિ, મારવાડી લેખકોની લિપિ, ગુજરાતી લેખકોની લિપિ, કોઇના લાંબા અક્ષરો તો કોઇના પહોળા અક્ષરો ત્યારે કોઇના ગોળ અક્ષરો, કોઇના સીધા અક્ષરો તો કોઇના પૂંછડા ખેંચેલા અક્ષરો, કોઇના ટુકડારૂપ અક્ષરો તો કોઇના એક જ ઉઠાવથી લખેલા અક્ષરો એમ અનેક પ્રકારો છે, તેમ પ્રાચીન કાળમા પણ એ પ્રકારો વિદ્યમાન હતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧ વગેરેમાની લિપિઓ); એટલે અહી યતિઓની લિપિ વગેરે જે નામો આપવામા આવ્યાં છે તેનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો છે કે લિપિ લખવાના અમુક પદ્ધતિના પ્રાચીન વારસાને તેણે તેણે વધારે પ્રમાણમાં જાળવી રાખેલો છે. યતિઓની લિપિ મોટે ભાગે અક્ષરના ટુકડા[૬૬] કરીને લખેલી હોય છે, જ્યારે બીજા બધા લેખકોની લિપિ મોટે ભાગે એક જ ઉપાડથી લખાએલી હોય છે. બધા યે લહિયાઓની લિપિમા અ, સ આદિ અક્ષરો અને લિપિનો મરોડ અમુક જાતનો જ હોય છે, જ્યારે ખરતરગચ્છીય લિપિમા એ અક્ષરો તેમ જ લિપિનો મરોડ કાઇ જુદાઈ ધરાવતો જ હોય છે. યતિઓના ટુકડારૂપે લખાએલા અક્ષરો મોટે ભાગે અત્યંત શોભાવાળા, પાંખડાં સુડોળ અને સુરેખ હોય છે. મારવાડી લેખકો અક્ષરોના નીચેનાં પાંખડાં પૂંછડાંની જેમ ઓછાં ખેંચે છે

---

૬૫ સ્વર્ગસ્થ પાટણવાસી શિલ્પશાસ્ત્રપારંગત વિદ્વાન યતિવર્ય શ્રીમાન હિમ્મતવિજયજી એમ કહેતા હતા કે આજથી લગભગ ૫૦૦મા વર્ષ પહેલાં એક ખરતર ગચ્છીય આચાર્ય—જેમનું નામ અમે વીસરી ગયા છીએ,—થયા હતા તેમનાથી ચાલુ થએલી અમુક પદ્ધતિની લિપિને 'ખરતરગચ્છીય' લિપિ કહેવામા આવે છે

૬૬ 'ટુકડા કરવા'નો અર્થ એ છે કે અક્ષર લખતા તેના ઊભાવાકાં, આડાઊભા, ઉપરના અને નીચેનાં પાંખડાં અને વળાંકને છૂટા પાડીને લખવાં અને જોડવા. જે જોતા સહેજે સમજી શકાય કે લેખકે અમુક અક્ષરને અમુક વિભાગે લખેલો છે.

અથવા લગભગ સીધા જ લખે છે, જ્યારે બીજા લેખકો કાંઇક વધારેપડતા ખેંચે છે. આ બધા અવાંતર લિપિભેદોને નહિ જાણનારા લિપિને આધારે સમયનિર્ણયના અનુમાનો કરવામા ઘણીવાર ભૂલ કરી બેસે છે.

લિપિનું સૌષ્ઠવ

'अक्षराणि समशीर्षाणि, वर्तुलानि घनानि च । परस्परमलग्नानि, यो लिखेत् स हि लेखक. ॥'
'समानि समशीर्षाणि, वर्तुलानि घनानि च । मात्रासु प्रतिबद्धानि, यो जानाति स लेखक ॥'
'शीर्षोपेतान् सुसपूर्णान्, शुभश्रेणिगतान् समान् । अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु, लेखक स वरः स्मृतः ॥'

આ શ્લોકો લિપિ અને લેખક એ બંનેયના આદર્શના સૂચક છે. અર્થાત્ અક્ષરો સીધી લીટીમાં ગોળ અને સઘન, હારબંધ છતાં એકબીજાને અડકે નહિ તેવા છૂટા, તેમજ તેનાં માથાં, માત્રા વગેરે અખડ હોવા સાથે લિપિ આદિથી અંત સુધી બરાબર એકધારી લખાઇ હોય તેવા હોય તો તે 'આદર્શ લિપિ' છે; અને આ જાતની લિપિ–અક્ષરો લખી શકે એ જ 'આદર્શ લેખક' કહી શકાય. જૈન જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરનારને એમ કહેવાની જરૂરત ભાગ્યે જ હોઇ શકે કે જૈન સંસ્કૃતિએ આદર્શ લેખકો અને આદર્શ લિપિને ઉત્પન્ન કરવા અને તેને ટકાવી રાખવા કેટલી કાળજી રાખી હતી.

લિપિનું માપ

લિપિની સુદરતાને અગે ટૂકમાં જણાવ્યા પછી તેને માટે એક ખાસ વસ્તુ કહેવાની બાકી રહે છે અને તે તેનું માપ છે. લગભગ વિક્રમની અગિયારમી સદીથી શરૂ કરી આજ સુધીમા લખાએલા જે ઢગલાબધ પુસ્તકો આપણી સામે હાજર છે તે તરફ બારીકાઇથી નજર કરતા લિપિની સુંદરતાને નિહાળ્યા પછી આપણું ધ્યાન તેમાના અક્ષરો અને લીટીલીટી વચ્ચેના અંતરના માપ તરફ જાય છે. પ્રાચીન લહિયાઓ અક્ષરનુ માપ મોટુ રાખતા અને લીટીલીટી વચ્ચેનું અંતર અક્ષરના માપ કરતા અનુમાને ત્રીજા ભાગનુ અથવા કેટલીકવાર તે કરતા પણ ઓછુ રાખતા (જુઓ ચિત્ર ન. ૫–૭–૯–૧૦–૧૧ વગેરે); જ્યારે અત્યારના લેખકો અને કેટલાક જૂના લહિયાઓ પણ અક્ષરનું અને લીટીલીટી વચ્ચેના અંતરનું માપ એકસરખુ રાખે છે. આ કારણને લીધે એકસરખી ગણતરીની પક્તિઓવાળી અને એકસરખા લાબા પહોળા માપની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓના અક્ષરો મોટા જણાશે, જ્યારે અર્વાચીન તે જ માપની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંના અક્ષરો નાના દેખાશે. ચાલુ વીસમી સદીમા કેટલાક પ્રાચીન પ્રણાલિનો વારસો ધરાવનારા યતિલેખકો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લીટીલીટી વચ્ચેનુ અતર ઓછુ રાખી મોટા માપના અક્ષરો લખતા હોવા છતા ચાલુ સદીમા લિપિની એ પ્રથા અને એ વારસો એકંદર અદશ્ય થઇ ચૂકેલા છે.

અગ્રમાત્રા અને પડિમાત્રા

લિપિના માપ સાથે સબંધ ધરાવતી અગ્રમાત્રા[૬૭] અને પડિમાત્રાને અંગે અહી કાંઇક

૬૭ 'અગ્રમાત્રા' અને 'પડિમાત્રા' એ શબ્દો પૈકી 'પડિમાત્રા' શબ્દ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, પણ 'અગ્રમાત્રા' શબ્દ પ્રચલિત નથી 'અગ્રમાત્રા' શબ્દ 'પડિમાત્રા' શબ્દના અર્થને લક્ષ્યમા રાખી અમે ઉપજાવી કાઢ્યો છે 'પડિમાત્રા' શબ્દ કયા શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે અને

કહેવું ઉચિત છે. આપણા પ્રાચીન લેખકો બે લીટી વચ્ચેનું અંતર ઓછું રાખતા હોઈ તે ઠેકાણે લખાતાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઇ-ઉનાં પાખડાં (િ ી ુ ૂ), માત્રા (ે ૈ) વગેરેને નાના માપમાં અથવા અગ્રમાત્રા પૃષ્ઠિમાત્રા રૂપે લખતા હતા. એટલેકે હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકારના પાખડાંને અત્યારે આપણી ચાલુ લિપિમાં લખીએ છીએ તેમ અક્ષરની નીચે ન લખતા જે રીતે દીર્ઘ ऊ અને હ્રસ્વ-દીર્ઘ ऋ ॠ મા ઉકાર જોડવામાં આવે છે તેમ દરેક અક્ષરની આગળ જોડતા, અને અત્યારે પણ કેટલાએક લેખકો એ રીતે જોડે છે. આને અમે 'અગ્રમાત્રા' તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ અગ્રમાત્રાઓ આજે અધોમાત્રાના રૂપમાં ફેરવાઇ ગએલી છે. અત્યારે અક્ષરની સાથે જોડાતા હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકાર (ુ ૂ) એ પ્રાચીન આકૃતિઓના પરિણામરૂપ છે. જેમ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકાર 'અગ્રમાત્રા' તરીકે લખાતા હતા તેમ આપણી માત્રાઓ, ચાલુ લિપિમાં લખાય છે તેમ 'ઊર્ધ્વમાત્રા' તરીકે અર્થાત્ અક્ષરની ઉપર ન લખાતાં અક્ષરની પાછળ લખાતી હતી, અને એ જ કારણથી આપણે ત્યા એ માત્રાઓને 'પડિમાત્રા' (सं० पृष्ठिमात्रा=प्रा० पट्ठिमात्रा=गु० पडिमात्रा) તરીકે ઓળખવામા આવે છે. એ પડિમાત્રાઓ કાળે કરી ઊર્ધ્વમાત્રા તરીકે એટલે અક્ષરની ઉપર લખાવા લાગી છે. દા. ત. के=का, चे=ाच, नो=ाना, मौ=ामो ઇત્યાદિ. ટૂંકમા અમારા કથનનો આશય એ છે કે પ્રાચીન કાળમાં લખાતી અગ્રમાત્રાઓ અને પૃષ્ઠિમાત્રાઓ (પડિમાત્રાઓ) પાછળના જમાનામા અધોમાત્રા અને ઊર્ધ્વ-માત્રાના રૂપમાં ફેરવાઇ ગઇ છે.

અહી અમે પ્રાચીન વર્ણમાળાના વિકાસને અંગે લખવા નથી બેઠા, તેમ છતા આ વિષયને અહીં આટલો ચર્ચવાનુ કારણ એ છે કે પ્રાચીન લેખકોએ પોતાના લેખનમાં સુગમતા અને લિપિમા

એનો ખરો અર્થ શો હશે એ માટે કોઇ પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળતો નથી તેના જાણકારોને એ માટે પૂછતા તેઓ सं० प्रतिमात्रा શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ 'પ્રતિમાત્રા' શબ્દથી વાસ્તવિક અર્થ પ્રગટ થતો નથી એમ અમને લાગે છે, એટલે અમે 'પડિમાત્રા' શબ્દને सं० पृष्ठिमात्रा શબ્દ ઉપરથી આવેલો માનીએ છીએ, જેનો 'અક્ષરની પાછળ લખાતી માત્રા' એ વાસ્તવિક અર્થ ઘટમાન છે આ રીતે 'અક્ષરની આગળ લખાતી માત્રા' એ અર્થને ધ્યાનમા રાખી અમે 'અગ્રમાત્રા' શબ્દ ઉપજાવી કાઢયો છે

પ્રાચીન લિપિમા પડિમાત્રાને જેટલો અવકાશ હતો અને તેનો પ્રચાર હતો તેના દશાશ જેટલો યે અગ્રમાત્રાને અવકાશ કે તેનો પ્રચાર નહોતો, એ પ્રાચીન શિલાલેખો અને પુસ્તકો જોતા સમજી શકાય છે પડિમાત્રાનો પ્રચાર એક કાળે લગભગ સાર્વત્રિક અને નિયત હતો, ત્યારે અગ્રમાત્રા માટે તેમ ન હતુ પડિમાત્રા લખવાની પદ્ધતિ એ, લિપિનો એક વિશિષ્ટ વારસો છે, ત્યારે અગ્રમાત્રાની પદ્ધતિ એ લિપિ લખવાની સુગમતા અને સુઘડતાને આભારી છે એમ અમે માનીએ છીએ. પડિમાત્રાનુ લેખન આજે સર્વથા આથમી ગયુ છે, ત્યારે અગ્રમાત્રાનુ લેખન આજે કેટલાક લેખકોમા ચાલુ છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનુ માનવુ એવુ છે કે વિક્રમની તેરમી સદી પહેલા પડિમાત્રા જ લખાતી હતી ઊર્ધ્વમાત્રાનો ત્યારે પ્રચાર જ ન હતો. આ માન્યતા તદ્દન ભૂલભરેલી છે વિક્રમની બારમી સદી અને તે પહેલા લખાએલા એવા અનેક ગ્રંથો અને શિલાલેખો આજે મળે છે, જેમા પડિમાત્રાને બદલે ઊર્ધ્વમાત્રાઓ પણ લખેલી છે

પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારમાંના પંચસંગ્રહ સ્વોપજ્ઞ ટીકા વગેરે અગિયારમા સૈકામા લખાએલા જેવા લાગતા ગ્રંથોમાં ઊર્ધ્વમાત્રાઓ જ લખાએલી છે (જુઓ ચિત્ર ન ૧૧મા ઉપરનુ પહેલુ ૧૫૯ નંબરનુ પાનુ)

ગાંભૂ(?)ના જૈન મંદિરમાં એક પ્રતિમાના પરિકર ઉપર સંવત ૧૧૨૪નો લેખ છે, તેમા પડિમાત્રા બીલકુલ ન હોતાં બધીયે ઊર્ધ્વમાત્રાઓ જ લખેલી છે

ગૌરવ જળવાય એ માટે કેવીકેવી પદ્ધતિઓ સ્વીકારી હતી તેનો ટૂંક ખ્યાલ આવે. જેમજેમ લેખનમાથી અગ્રમાત્રા અને પૃષ્ઠિમાત્રા ઓસરતા ગયા અને તેનુ સ્થાન અધોમાત્રા–ઊર્ધ્વમાત્રાએ લીધુ તેમતેમ લિપિના માપમા ટૂંકાપણુ અને અધોમાત્રા–ઊર્ધ્વમાત્રામા મોટાપણુ આવતાં રહ્યાં છે, જેનો પરિપાક આપણે આજની લિપિમાં અનુભવીએ છીએ.

(૫) જૈન લેખકો

પ્રાચીન કાળના જૈન લેખકો, તેમની લેખનપદ્ધતિ, તેમના લેખન વિષયક સાધનો, તેમની ટેવો, તેમનો લેખનવિરામ વગેરે કયા પ્રકારના હશે, એ આપણે આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન પ્રાચીન હસ્તલિખિત સાહિત્ય, લેખક આદિને લગતા કેટલાક પ્રાચીન ઉલ્લેખો અને અત્યારના લેખકોની ખાસ ખાસ ટેવો, વર્તણૂક આદિને લક્ષમાં લઈ તારવી શકીએ છીએ.

જૈન લેખકો

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાની લેખકોની પુષ્પિકાઓ જોતાં સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે કે પુસ્તકલેખન નિમિત્તે જૈન પ્રજાના આશરા નીચે કાયસ્થ, બ્રાહ્મણ, નાગર, મહાત્મા, ભોજક વગેરે અનેક જાતિઓનાં[૬૮] કુળોનાં કુળો નભતા હતાં. જૈન પ્રજાનું મનરજન કરવા માટે એ જાતિઓ પોતાનું સમગ્ર જીવન જૈન લેખનકળાવિષયક કુશળતા મેળવવા પાછળ ઓવારી નાખતી અને જૈન પ્રજા એ કલાધર લેખકોના આખા કુળોના કુળોને પોતાની ઉદારતાથી અપનાવી લેતી, જેને પરિણામે એ કલાવિદ્ લેખકો જૈન પ્રજાને આશ્રિત રહેવામાં અને પોતાને ‘જૈનલેખક–જૈનલહિયા’ તરીકે ઓળખાવવામા આત્મગૌરવ માનતા. એ લેખકોએ જૈન પ્રજાના પુસ્તકો લખવામા જેટલુ લિપિનુ સૌષ્ઠવ, કળા અને નિપુણતા દાખવ્યા છે એટલા ભાગ્યે જ બીજી પ્રજાના પુસ્તકો લખવામાં દાખવ્યા હશે; તેમજ તેમની એ કળા અને એ હોશિયારીનાં મૂલ્ય જૈન પ્રજાની જેમ ભાગ્યે જ કોઇ પ્રજાએ આકયા હશે. મહારાજા શ્રીહર્ષ, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ, મહારાજા શ્રીભોજદેવ આદિ જેવા અપવાદોને બાદ કરી લઇએ તો આ વસ્તુની કિંમત આંકવામાં ઘણીખરી વાર મોટામોટા રાજા-મહારાજાઓ પણ નિષ્ફળ નીવડતા. આ બાબતની ખાતરી આપણને આજે જૈન પ્રજા પાસે વિદ્યમાન સેંકડો વિશાળ જ્ઞાનભંડારો નિહાળતાં સહેજે થઇ શકે તેમ છે. કાળનો પ્રભાવ, મોગલોની વિદ્વેષિતા, ઉધેઈ, ઉંદર, અગ્નિ, વરસાદ આદિના ભોગ થવું, જૈન યતિઓ અને ભંડારના કાર્યવાહકોની બેવફાદારી અગર બિનકાળજી ઇત્યાદિ અનેક કારણોને પ્રતાપે આજ સુધીમા સંખ્યાતીત

---

૬૮ ‘सवत् ११३८ वैशाख शुदि १४ गुरौ लिखित श्रीमदणहिलपाटके वालभ्यान्वये कायस्थभाइलेन.’

‘सवत् १५७२ वर्षे वैशाख वदि चतुर्दशी वुधे मोढज्ञातीय पडया लटकणकेन लिखित समाप्तमिति.’

‘सवत् १५२७ वर्षे माघमासे कृष्णपक्षे दशम्या तिथौ गुरुवासरे अद्येह श्रीस्तंभतीर्थे वास्तव्य औदीच्यज्ञातीयपुरोहित ऋषिकेन लिखित ॥ यादश पुस्तके दृष्ट्वा० ॥ पं० कुशलसयमेन मुक्ता प्रति ॥’ ઇત્યાદિ

આજપર્યંત અમે એવા સખ્યાબધ જૈન સાધુઓ જોયા છે, જે દરેકના હાથ નીચે પદરપદર વીસવીસ લહિયાઓ પુસ્તક લખવાનુ કામ કરતા હતા

જૈન જ્ઞાનભંડારો નષ્ટ-ભ્રષ્ટ, શીર્ણ-વિશીર્ણ તેમજ વેરણછેરણ થઇ ગયા પછી તેમજ દેશ-વિદેશમાં ચાલી ગયા પછી પણ આજે નાનામાં નાની જૈન પ્રજાના અસ્મિત્વ નીચે,—કેવળ એ પ્રજાને પોતાને પરિશ્રમે તૈયાર થએલો—જેટલો વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહ વર્તમાન છે એટલો ભાગ્યે જ બીજી કોઇ પ્રજા પાસે હોવાનો સંભવ છે.

જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળા સ્વીકારી ત્યારથી આજ પર્યંતનાં પંદરસો વર્ષનો જૈન લેખકોનો આ ઇતિહાસ છે. આજે મુદ્રણયુગના પ્રતાપે કળાધર જૈન લેખકોનો ભયંકર દુકાળ પડયો છે. આપણે વધારે દૂર નહિ જઇએ, પણ ચાલુ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સારામાં સારા લેખકો ત્રણ ચાર રૂપીએ એક હજાર શ્લોક લખતા હતા, એને બદલે આજે સાદામાં સાદો લેખક પણ પાંચ છ રૂપીઆથી ઓછે ભાવે લખવા ના પાડે છે અને સારો લેખક હોય તો એક હજાર શ્લોક લખવા માટે દસ, પંદર કે એથી પણ વધારે રૂપીઆ સુધી પહોચી જાય છે. આમ છતાં પ્રાચીન લિપિથી પરિચિત એવો વિશ્વાસપાત્ર લેખક એ તો એક આશ્ચર્યરૂપ વસ્તુ જ ગણવાની છે. ઘણાખરા લેખકો તો 'મક્ષિકાસ્થાને મક્ષિકા' ન્યાયે ગમે તેવું લખીને ધરી દે તેવા જ હોય છે. આજે અમારી સમક્ષ અમારા પરમપૂજ્ય દાદાગુરુ પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ અને પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજનો માનીતો અને તેમની જ છાયા નીચે કેળવાએલો પાટણનો વતની બ્રાહ્મણ જ્ઞાતીય અમારો લેખકરત્ન ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી છે; જે માત્ર લેખનકળામાં જ પ્રવીણ છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન તાડપત્રીય, જીર્ણ-શીર્ણ પુસ્તકોની નષ્ટ-ભ્રષ્ટ અને ભૂંસાઇ ગએલી લિપિઓને ઉકેલવામાં ઉસ્તાદ હોવા ઉપરાંત વૈદક, જ્યોતિષ, મંત્ર-તંત્ર-યંત્ર આદિ વિષયોથી પણ એટલો પરિચિત છે કે ગમે તેવું વિષમ લખાણ હોય કે યંત્ર વગેરે લખવા-બનાવવા-ચીતરવા હોય તો તેમાં પોતાની સ્વતંત્ર પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી શકે તેવો છે. આવા લેખકો આજે અતિ દુર્લભ છે.

ઉપર અમે જૈન લેખકો જણાવી ગયા, તે સિવાય જૈન શ્રમણો, યતિઓ અને શ્રાવક[69]

---

૬૯ જૈન ઉપાસકો અને ઉપાસિકાઓ જ્ઞાનભક્તિનિમિત્તે ઘણીવાર પુસ્તકો લખતાં હતાં. પાટણ સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર, નિશીથસૂત્રચૂર્ણી વગેરે પુસ્તકો શ્રાવકોએ લખેલાં છે. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની પ્રતિ 'લેખનકળાકુશળ' કાયસ્થજ્ઞાતીય મંત્રી ભીમે લખેલી છે. તેની પ્રશસ્તિમાં આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે—

(क) 'श्रीकायस्थविशालवंशगगनादित्योऽत्र जानाभिध'।
सजातः सचिवाग्रणीर्गुरुयशाः श्रीस्तंभतीर्थे पुरे ॥
तत्सूनुर्लिखनक्रियैककुशलो भीमाभिधो मन्त्रिराट्।
तेनायं लिखितो बुधावलिमन प्रीतिप्रदः पुस्तक' ॥'

(ग) 'निसीहचुन्नी समत्ता ॥ ६८३ ॥ ॥ छ ॥ मंगलं महाश्रीः ॥ छ ॥ सवत् ११५७ आसाढ-पदशायां शुक्रदिने श्रीजयसिंघदेवविजयराज्ये श्रीभृगुकच्छनिवासिना जिनचरणाराधनतत्परेण देवप्रसादेन निसीथचूर्णीपुस्तकं लिखितमिति ॥

જેસલમેરના તાડપત્રીય ભંડારમાં પોથી નં. ૨૨૩ કર્મસ્તવ-કર્મવિપાક ટીકા, પો. નં. ૨૯૭ કલ્પચૂર્ણી, પો. નં. ૩૧૫ ગચ્છધરસાર્ધશતકવૃત્તિ વગેરે પુસ્તકો શ્રાવકોએ લખેલાં છે. આના અંતમાં નીચે પ્રમાણે લેખકની પુષ્પિકાઓ છે

શ્રાવિકાઓ[૭૦] પણ જ્ઞાનભક્તિ આદિ નિમિત્તે સેંકડો ગ્રંથો લખતા હતા. આજે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં એવાં સેંકડો પુસ્તકો મળે છે જે વિદ્વાન અને અતિમાન્ય જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણ આદિના પુનીત હસ્તે લખાએલાં છે. ખંભાતના શાંતિનાથના તાડપત્રીય ભંડારમા વિશેષાવશ્યક ટીકા વગેરે સમર્થ ગ્રંથોના પ્રણેતા મલધારી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના હાથની લખેલી જીવસમાસ[૭૧] ટીકાની પ્રતિ છે એમ કહેવાય છે. સમર્થ તાર્કિકશિરોમણિ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજી[૭૨] અને તેમના ગુરુ શ્રીનયવિજયજી, શ્રી-

---

(ग) 'कासहृदीयगच्छे, वंशे विद्याधरे समुत्पन्न' । सद्‌गुणविग्रहयुक्त , सूरि. श्रीसुमतिविख्यात' ॥
तस्यास्ति पादसेवी, सुसाधुजनसेवितो विनीतश्च । धीमानुपाधियुक्तः सद्वृत्तः पण्डितो वीर ॥
कर्मक्षयस्य हेतो, तस्यच्छिवी(?)मता विनीतेन । मदनागश्रावकेणैषा, लिखिता चारुपुस्तिका ॥'
कर्मस्तव–कर्मविपाकटीका ।

(घ) 'कल्पचूर्णी समाप्ता । विक्रमसवत् १३८९ भाद्रपदसुदिचतुर्थीदिने . ...श्रीजिनचन्द्रसूरिपट्टालकारश्रीजिनकुशलसूरियुगप्रवरागमोपदेशेन ना० कुमारपालसुश्रावकेण श्रीकल्पचूर्णीपुस्तकमिदमलेखि ।'

(ड) 'विदुषा जल्हणेनेद, जिनपादांबुजालिना । प्रस्पष्ट लिखित शास्त्र, वद्य कर्मक्षयप्रदम् ॥'
गणधरसार्धशतकवृत्ति ।

અહીં અમે દા ત શ્રાવકોએ લખેલા પુસ્તકોના નામોની જે યાદી અને પુષ્પિકાઓ આપી છે તેમા નિશીથચૂર્ણી અને કલ્પચૂર્ણી નામનાં બે છેદ આગમોનો સમાવેશ થાય છે નિશીથચૂર્ણી ભરૂચનિવાસી દેવપ્રસાદ નામના શ્રાવકે લખી છે અને કલ્પચૂર્ણી ખરતરગચ્છીય માન્ય આચાર્ય શ્રીજિનકુશલના ઉપદેશથી કુમારપાલ નામના શ્રાવકે લખી છે આથી એક વાત ઉપર વધુ પ્રકાશ પડે છે કે આજકાલ કેટલાક રૂઢવિચારના સાધુઓ, શ્રાવકો જૈન આગમો તેમજ જૈન છેદ આગમોની નકલ ઉતારે એ સામે શાસ્ત્રને નામે મનગમતી વાતો કરી નકામી ધમાલ મચાવી મૂકે છે એ અયોગ્ય જ છે

૭૦ મેડતાના જૈન ભડારમા આચાર્ય શ્રીમલયગિરિકૃત આવશ્યક ટીકાની પ્રતિ રૂપાદે નામની શ્રાવિકાએ લખેલી છે અત્યારે એ ભડાર ત્યાથી અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયો છે એટલે એ પ્રતિ કયા ગઇ હશે એ કહી શકાય નહિ.

૭૧ जीवसमासवृत्तिના અંતમાં નીચે પ્રમાણેની પુષ્પિકા છે

'ग्रथाग्र० ६६२७ सवत् ११६४ चैत्र शुदि ४ सोमेऽद्येह श्रीमदणहिलपाटके समस्तराजावलिविराजितमहाराजाधिराजपरमपरमेश्वरश्रीमज्जयसिंहदेवकल्याणविजयराज्ये एव काले प्रवर्त्तमाने यमनियमस्वाध्यायानुष्ठानरतपरमनैष्ठिकपडितश्वेतावराचार्यभट्टारकश्रीहेमचद्राचार्येण पुस्तिका लि० श्री०'

આ પુષ્પિકાના અતમાના લિ૦ને જોઈ લોકોઇ 'श्रीहेमचन्द्राचार्येण लिखिता અર્થાત્ શ્રીહેમચદ્રાચાર્યે લખી' એમ માનવા લલચાયા છે, પરતુ પુષ્પિકામાંના यमनियमा० ઈત્યાદિ વિશેષણ જોતા આ 'પ્રતિ શ્રીહેમચદ્રાચાર્યે લખ્યા'ની લોકમાન્યતા તદ્દન ભ્રાત અને અસત્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ, તેમ છતા લોકોની માન્યતા ઉપર મુજબની હોવાને કારણે જ અમે તેમ જણાવ્યુ છે

૭૨ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યશોવિજયજી વિક્રમની સત્તરમી અઢારમી સદીના સમર્થ જૈન તાર્કિક છે એમના પોતાના રચેલા ગ્રંથોની સ્વહસ્તે લખેલી અનેક પ્રતો મળે છે જેમાની અમારા ધ્યાનમા નીચે પ્રમાણે છે

૧ અષ્ટસહસ્રી વિવરણ (પૂના ભાડારકર ઈન્સ્ટિટ્યૂટ), ૨ યોગવિંશિકાટીકા અને ૩ વિચારબિંદુ (ભક્તિવિજયજી મહારાજના ભાવનગરના ભડારમા), ૪ આરાધકવિરાધક ચતુર્ભંગી સટીક (પાટણ તપગચ્છના ભડારમા), ૫ ન્યાયાલોક (શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરિના સગ્રહમા), ૬ કર્મપ્રકૃતિટીકા અને ૭ ન્યાયખડખાદ્ય (ચંચળ બહેનનો ભડાર અમદાવાદ), ૮ ધર્મસગ્રહની આસપાસ

વિનયવિજયજી અને તેમના ગુરુ શ્રીકીર્તિવિજયોપાધ્યાય, ઉત્તરાધ્યયનટીકાના કર્તા શ્રીકમલસંયમોપાધ્યાય વગેરે દરેક ગચ્છ ગચ્છાંતરના સંખ્યાબંધ મહાપુરુષોના પવિત્ર હાથે લખાએલાં નાનામોટાં ટગલાબંધ પુસ્તકો હજી મળે છે. ચાલુ સદીમાં થઈ ગએલા સમર્થ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' મહાકોશના પ્રણેતા ત્રિસ્તુતિક આચાર્ય શ્રીમાન રાજેન્દ્રસૂરિએ ભગવતીસૂત્રસટીક, પન્નવણાસૂત્રસટીક જેવા સંખ્યાબંધ મહાન ગ્રંથો સ્વહસ્તે લખેલા આહોર (મારવાડ)ના તેમના ભંડારમાં મોજૂદ છે.

લેખકના ગુણ-દોષ

સારા અને અપલક્ષણા લેખકના ગુણદોષની પરીક્ષા માટે નીચેના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે:

'सर्वदेशाक्षराभिज्ञः, सर्वभाषाविशारदः । लेखक कथितो राज्ञ , सर्वाधिकरणेषु वै ॥ १ ॥
मेधावी वाक्पटुर्धीरो, लघुहस्तो जितेन्द्रियः । परशास्त्रपरिज्ञाता, एष लेखक उच्यते ॥ २ ॥'

—'लेखपद्धति. ।'

'टलिया य मसी भग्गा, य लेहिणी खरडियं च तलवट्ट ।
वि द्वि त्ति कूडलेहय !, अज्ज वि लेहत्तणे तण्हा ॥ १ ॥
पिहुल मसिभायणयं, अत्थि मसी वित्थय सि तलवट्ट ।
अम्हारिसाण कज्जे, तएँ लेहय ! लेहिणी भग्गा ॥ २ ॥
मसि गहिऊण न जाणसि, लेहणगहणेण मुद्ध ! कलिओ सि ।
ओसरसु कूडलेहय !, सुललिय पत्ते विणासेसि ॥ ३ ॥'

—'विज्जाहल्ल'लिखितप्रतिप्रान्ते प्रक्षिप्ता आर्या. ॥

ઉપરનાં પાંચ પદ્યો પૈકી પહેલાં બે પદ્યો લેખકના ગુણ દર્શાવે છે અને પાછળની ત્રણ આર્યાઓ લેખકના દોષ બતાવે છે. જેનો સાર એ છે કે 'લેખક લિપિને સુંદર લખી શકે એ ઉપરાંત તે અનેક લિપિઓ અને શાસ્ત્રોથી પરિચિત હોવો જોઈએ, જેથી ગ્રંથને બરાબર શુદ્ધ

ટિપ્પનક (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી મ૦ના ભંડારમાં), ૯ નિશાભુક્તિવિચાર પ્રકરણ, ૧૦ તિઙન્તાન્વયોક્તિ આદ્યપત્ર, ૧૧ અસ્પૃશદ્ગતિવાદ આદ્યપત્ર, ૧૨ સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્ઝાય અંત્યભાગ, ૧૩ સવાસો ગાથાનું સ્તવન આદ્યભાગ, ૧૪ જંબૂસ્વામિરાસ, અને ૧૫ યશોવિજયજીલિખિત આદેશપટ્ટક (પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મ૦ના સંગ્રહમાં), ૧૬ કૂપદૃષ્ટાંતવિશદીકરણ, ૧૭ તિઙન્તાન્વયોક્તિ અપૂર્ણ, ૧૮ જ્ઞાનાર્ણવ અપૂર્ણ અને ૧૯ સ્યાદ્વાદમંજૂષાટીકા અપૂર્ણ (કચ્છ કોડાયના ભંડારમાં), અને ૨૦ કર્મપ્રકૃતિ અવચૂરિ અપૂર્ણ (લીંબડીના ભંડારમાં)

આ સિવાય નીચેના અન્યકર્તૃક ગ્રંથોની નકલો તેમના હસ્તાક્ષરની મળે છે ૧ અષ્ટક હારિભદ્રીય (ભાવનગરના ભંડારમાં), ૨ સિદ્ધહેમધાતુપાઠ (મુનિમિત્ર શ્રીકર્પૂરવિજયજીના ખંભાતના સંગ્રહમાં), ૩ દશાર્ણભદ્રસ્વાધ્યાય (પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મ૦ના સંગ્રહમાં) અને ૪ આલોચના (શ્રીભક્તિવિજયજી મ૦ના સંગ્રહમાં)

નીચેના ગ્રંથો શ્રીયશોવિજયજી મ૦એ સુધાર્યા હોય તેમ તેની આસપાસ લખેલ પંક્તિઓની લિપિ જોતાં અમને લાગ્યું છે. ૧-૨ ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે (સુરતના અને મુંબાઈના મોહનલાલજી મહારાજના ભંડારની પ્રતિઓ), ૩ દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ સ્વોપજ્ઞટીકા સાથે (ભાભાનો પાડો પાટણ), ૪ જ્ઞાનસ્યાસ્તુતિટીકા, ૫ યશોવિજયજીના બે પત્રો અને ૬ [illegible] યશોવિજયજી મ૦ના ગુરુશ્રી નયવિજયજીએ લખેલું (પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મ૦ પાસે).

લખી શકે, છેવટે નવી ભૂલો વધારે તો નહિ જ.' લેખકની લિપિમા સૌદર્ય કેવું હોવું જોઇએ એ માટે અમે લિપિવિભાગમાં નોંધેલા શ્લોકો તરફ વાચકોનુ ધ્યાન ખેચીએ છીએ. અર્થાત્ સુંદર, અભ્રાત અને સુવાચ્ય લિપિ લખવા ઉપરાત ઉપરની પ્રતિ–નકલ–જેવી હોય તેવી જ નકલ ઉતારે–લખે–એવો હોવો જોઇએ. 'જે લહિયો શાહી ઢોળતો હોય, લેખણ ભાંગી નાખતો હોય, આસ-પાસની જમીન બગાડતો હોય, ખડિયાનુ મોઢુ મોટુ હોય છતા તેમા બોળતા લેખણ ભાગી નાખતો હોય, કલમ કેમ પકડવી કે તેને ખડિયામા પદ્ધતિસર કેમ બોળવી એ ન જાણતો હોય તેમ છતાં લેખણ લઇને લખવા બેસી જાય તો તે 'કૂટલેખક' અર્થાત્ અપલક્ષણો લેખક જાણવો અને એવો લેખક ફક્ત સુદર પાનાને બગાડે જ છે.'

લેખકનાં સાધનો

પુસ્તકના લખનાર લહિયા પાસે લેખનને લગતા કયા કયાં સાધનો કાયમી હોવા જોઇએ એને સૂચવતો એક પ્રાચીન શ્લોક અહી આપીએ છીએ·

कुपी१ कज्जल२ केश३ कम्बलमहो४ मध्ये च शुभ्र कुश५,
कांबी६ कल्म७ कृपाणिका८ कतरणी९ काष्ठ१० तथा कागलम्११ ।
कीकी१२ कोटरि१३ कल्मदान१४ क्रमणे१५ कट्टि१६ स्तथा काकरो१७,
एतै रम्यककाक्षरैश्च सहित· शास्त्र च नित्यं लिखेत् ॥१॥

આ શ્લોકમા લેખકને નિરતર ઉપયોગી 'ક'અક્ષરથી સૂચિત સત્તર સાધનોના નામનો સંગ્રહ છે ૧ કુંપી–ખડિયો ૨ કાજળ–શાહી ૩ કેશ–માથાના વાળ ૪ કાબળ ૫ કુશ–ડાભ ૬ કાંબી–આકણી ૭ કલમ ૮ કૃપાણિકા–છરી ૯ કતરણી–કાતર ૧૦ કાષ્ઠ–પાટી ૧૧ કાગળ ૧૨ કીકી–આખો ૧૩ કોટડી–ઓરડી ૧૪ કલમદાન ૧૫ ક્રમણ–પગ ૧૬ કટિ–કેડ અને ૧૭ કાંકરો. આ સત્તર સાધનમા જણાવ્યુ છે કે લેખકની આખ, પગ અને કેડ સાબૂત જોઇએ અર્થાત્ તેનુ શરીર સશક્ત હોવુ જોઇએ. એને લખવા બેસવા માટે એકાત ઓરડી, બેઠક નીચે રાખી બેસવા માટે કાબળ અને મગળ માટે ડાભ પણ હોવાં જોઇએ. લખવાના સાધન તરીકે એની પાસે ખડિયો, શાહી, શાહી-માં નાખવા માટે વાળ, કલમ અને કાગળ પણ હોવા જોઇએ. કલમ કરવા માટે છરી અને કાગળ કાતરવા માટે કાતર પણ જોઇએ. પાના મૂકીને લખવા માટે લાકડાની પાટી જોઇએ અને પાનાં ઉપર લીટીઓ દોરવા માટે કાબી પણ જોઇયે. ચપ્પુની ધાર બગડી ગઇ હોય તેને અને કલમમા સાધારણ કૂચો પડી ગયો હોય કે તેના કાપમા ઉચાનીચાપણું રહેતુ હોય તેને ઘસવા માટે કાકરો એટલે કુબડીનો પથ્થર પણ આવશ્યક છે. કલમ, કાંબી, કાતર, છરી, કાંકરો આદિને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે કલમદાન પણ જરૂરી છે.

લેખકોની ટેવો

લેખકોને લખવા માટેની બેઠકની અને જેના ઉપર પાનાં રાખીને તેઓ લખે છે એ પાટીને રાખવા આદિને લગતી ઘણીઘણી વિચિત્ર ટેવો હોય છે. કેટલાક લેખકો લખતી વેળા બે પગ

ઉભા રાખી બેસે છે, જ્યારે કેટલાક લહિયાઓ એક પગ ઊભો રાખી લખે છે. કેટલાક લેખકો પાના રાખીને લખવાની પાટીને ઊભી રાખી લખે છે તો કેટલાક લિખારીઓ તેને આડી રાખી લખે છે, જ્યારે કેટલાક કાશ્મીરી લહિયાઓ એવા કળાબાજ હોય છે કે પાનાની નીચે પાટી વગેરેનું ટેકાનું રાખ્યા સિવાય પાનાને તદ્દન અધર રાખીને જ લખે છે! ઘણાખરા લહિયાઓ પાના ઉપર ઓળિયાથી લીટીઓ દોરીને જ લખે છે—લખતા, જ્યારે ઘણા યે લહિયાઓ લીટીઓ દોર્યા સિવાય અથવા પાનાને મથાળે માત્ર એક આછી પાતળી લીટી દોરીને જ લખતા. આજકાલ ગૂજરાત, મારવાડ આદિના જૈન લેખકો બે પગ ઉભા રાખી,—પગ દુખે નહિ એ માટે તેની નીચે ગોદડાનો ગોળ વીટળો રાખી,—તેના ઉપર આડી પાટી રાખી અને પાના ઉપર ઓળિયાથી લીટીઓ દોરીને જ લખે છે. કેટલાક લેખકો આડા કાપની કલમથી લખનારા હોય છે તો કેટલાક લગભગ સીધા કાપની કલમથી લખનારા હોય છે. કેટલાક લેખકોનો હાથ હળવો હોય છે ત્યારે કેટલાકનો હાથ ભારેપડતો હોય છે. આ બધી વિચિત્ર ટેવોને કારણે એકબીજાની કલમ રાટી ન થઇ જાય, ઠરડાઇ ન જાય કે તેમાં કૂચો ન પડી જાય એ માટે લેખકો બનતા સુધી એકાએક એકબીજાની કલમ પરસ્પરને લખવા માટે લેતા-દેતા નથી. આ માટે એક સુભાષિત પણ છે કેઃ

'लेखिनी' पुस्तक रामा, परहस्ते गता गता ।
कदाचित् पुनरायाता, 'लष्टा' मृष्टा च चुम्बिता ॥

લેખકોનો લેખનવિરામ

લહિયાઓને પુસ્તક લખતાં લખતાં કોઇ કારણસર ઊઠવું હોય અથવા તે દિવસને માટે કે અમુક મુદતને માટે લખવાનું કામ મુલતવી રાખવું હોય તો તેઓ 'સ્વરો તેમજ, ક ખ ગ ચ છ જ ઞ ઠ ઢ ણ થ દ ધ ન ફ ભ મ ય ર ષ સ હ ક્ષ જ્ઞ' આટલા અક્ષરો ઉપર ક્યારે પણ પોતાનું કામ બંધ કરતા નથી. કારણ કે તેઓ માને છે કેઃ

'क કટ જાવે, ख ખા જાવે, ग ગરમ હોવે, च ચલ જાવે, छ છટક જાવે, ज જોખમ દિખાવે, ठ ઠામ ન બેસે, ढ ઢળી પડે, ण હાણ કરે, थ થિરતા કરે, द દામ ન દેખે, ध ધન ડાડે, न નકારો, फ ફટકારે, भ ભમાવે, म માઠો, य ફેર ન લિખે, र રોવે, ष ખાંચાળો, स સંદેહ ધરે, ह હીણો, क्ष ક્ષય કરે, ज्ञ જ્ઞાન નહિ.'

અર્થાત્ બાકીના 'ઘ ઝ ટ ડ ત પ બ લ વ શ' અક્ષર ઉપર તેઓ તેમનું કામ બંધ કરે છે. તેમની માન્યતા છે કેઃ

'घ ધમડી લાવે, झ ઝટ કરે, ट ટકાવી રાખે, ड ડગે નહિ, त તરત લાવે, प પરમેશ્વરો, ब બણીઓ, ल લાવે, व વાવે. श શાંતિ કરે.'

મારવાડના લેખકો મુખ્યતયા व ઉપર વધારે આધાર રાખે છે; એટલે કે લખતાલખતાં ઊઠવું હોય કે લખવાનું કામ મોકૂફ રાખવું હોય તો व અક્ષર આવ્યા પછી ઊઠે છે અથવા છેવટે કોઇ કાગળ ઉપર व અક્ષર લખીને જ ઊઠે છે.

લેખકોની ઉપરોક્ત માન્યતા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કેવી અને કેટલી તથ્ય છે એ બાબતનો

વિચાર કરવાનું કામ અમે તેના જાણકાર વિદ્વાન વાચકો ઉપર છોડીએ છીએ.

લેખકોની નિર્દોષતા

જેમ ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથને અંતે ગ્રંથમાં થએલા સ્ખલનો-ભૂલો માટે વિદ્વાનો પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી છૂટી જાય છે, ગ્રંથરચનાને લગતી પોતાની પરિસ્થિતિનું સૂચન કરે છે, તેના અધ્યેતા અધ્યાપક વાચક વગેરેને આશીર્વાદ આપે છે, તેમ લેખકો પણ પુસ્તકોને અંતે એવા કેટલાક ઉલ્લેખો કરે છે જેમાં તેમની પરિસ્થિતિ, નિર્દોષતા, આશીર્વાદ વગેરેનો સમાવેશ થઇ જાય. એ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:

'अदृष्टदोपान्मतिविभ्रमाद्वा, यदर्थहीनं लिखित मयाऽत्र ।
तत् सर्वमार्यैं परिशोधनीय, कोप न कुर्यात् खलु लेखकस्य ॥'

'यादृश पुस्तके दृष्ट, तादृश लिखित मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा, मम दोपो न दीयते ॥'

'भग्नपृष्टिकटिग्रीवा, वक्रदृष्टिरधोमुखम् । कष्टेन लिखितं शास्त्र, यत्नेन परिपालयेत् ॥'

'बद्धमुष्टिकटिग्रीवा, मददृष्टिरधोमुखम् । कष्टेन लिख्यते शास्त्र, यत्नेन परिपालयेत् ॥'

'लघु दीर्घ पदहीण वजणहीण लखाणुं हुइ, अजाणपणइ मूढपणइ, पंडत हुइं ते सुधु करी भणज्यो ॥'

લેખકોની શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર અસર

લેખકોના ભ્રાન્તિમૂલક અને વિસ્મૃતિમૂલક લખાણની અસર શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ઉપર થયાના અનેક ઉદાહરણો આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન છે. દા. ત. કેટલા યે લેખકો પ્રાચીન લિપિના त्थ અને च्छनો વાસ્તવિક ભેદ ન સમજી શકવાને કારણે त्थने બદલે च्छ અને च्छने બદલે त्थ લખવા લાગ્યા; જેનુ પ્રમાણ વધી પડતાં તેને સુધારવું અશક્ય માની વૈયાકરણોએ સૂત્રરચના દ્વારા બને જાતના પ્રયોગોને અપનાવી લીધા. પરિણામે સ० रथ्या=प्रा० रत्था रच्छा ઇત્યાદિ त्थ અને च्छ વાળા રૂપો સ્વીકૃત થયાં. એ જ પ્રમાણે किसलय किसल, कुवलय कुवल ઇત્યાદિ પ્રયોગોમા લેખકોની વિસ્મૃતિને લીધે य પડી જતા ઉપરની જેમ 'किसलय-कालायस-हृदये य' सि०है० ८-१-२६९ ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા બને પ્રકારના પ્રયોગોનો સંગ્રહ વૈયાકરણોએ કરી લીધો, એટલુ જ નહિ પણ સંસ્કૃત કોપકારોએ પણ એ શબ્દોને પોતાના કોષમા સંગ્રહી લીધા છે. હ્રસ્વ-દીર્ઘ સ્વરો અને સંયુક્ત-અસંયુક્ત વ્યજનોના વિપર્યાસને અગે પણ તેમને અનેક નિયમો યોજવા પડ્યા છે. આ સબધમાં વધારે ઊંડાણથી તપાસ કરવામાં આવે તો લેખકોના ભ્રાન્તિમૂલક અને વિસ્મૃતિમૂલક લખાણની અસર શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થએલી જણાશે. અહી અમે પ્રાકૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે એથી કોઇએ એમ માની લેવાનુ નથી કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર ઉપર લેખકોના લેખનની કશી યે અસર થઇ નથી. એના ઉપર પણ એની અસર થયા સિવાય રહી શકી નથી.

લેખકોનો ગ્રંથલેખનારંભ

ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિના અનુયાયીઓ કોઇ પણ કાર્યની શરૂઆત કાંઇ ને કાંઇ નાનુ કે મોટું

મંગળ કરીને જ કરે છે, એ શાશ્વત નિયમાનુસાર ગ્રંથલેખનના આરંભમાં દરેક લેખકો ॐ नम, ऐ नमः, जयत्यनेकांतकठीरवः, नमो जिनाय, नमः श्रीगुरुभ्यः, नमो वीतरागाय, ॐ नमः सरस्वत्यै, ॐ नमः सर्वज्ञाय, नमः श्रीसिद्धार्थसुताय ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના દેવ, ગુરુ, ધર્મ, ઇષ્ટદેવતા આદિને લગતા સામાન્ય કે વિશેષ મંગલસૂચક નમસ્કારો કરતા–લખતા; પરંતુ આ બધા કરતાં જુદું છતાં દરેક પ્રાચીન–અર્વાચીન લેખકોને એકસરખું માન્ય એવું ए६० ॥ આ ચિહ્ન ઉપરોક્ત નમસ્કારોના આરંભમાં અને એકલુ પણ, જુદા જુદા ફેરફારવાળું લખાએલુ પ્રાચીન પ્રતિઓમાં યે મળે છે અને અત્યારે પણ એ લખાય છે. આ ચિહ્નને, મારવાડમાં નાના બાળકોને અભ્યાસની શરૂઆતમાં ॥ ५० ॥ ॐ नमः सिद्धं ની, કક્કાની—સ્વર-વ્યંજનની (જુઓ ચિત્ર નં. ૯–૧૦) અને કાતંત્રવ્યાકરણપ્રથમપાદ વગેરેની જે પાટીઓ[૭૩] ભણાવવામાં આવે છે તેમાં 'બે લીટી, ભલે, મીંડું, બે પાણ' તરીકે ગોખાવવામા

---

૭૩ '॥ ५० ॥ ॐ नम. सिद्धं' વગેરેની પાટીઓ આ પ્રમાણે ઉચ્ચારવામા આવે છે

'૧ બે લીટી, ભલે, મીંડુ, બડબીલીઆરી, ઉગણ ચોટીઓ, માથે પોઠીઓ, નાનો વીટલો, મામો માવળો, મામારે હાથમે હોય લાડુ, સીરાવાળી સોકરી, પાછે વાળી કુંડાળી, ધામે ઢાયો ઘોકલો, માથે ચડીઓ છોકરો, હાથમેં ડાગ લી

૨ આઈડા દો ભાઈડા, બડો ભાઇ કાનો, એઈ એઈ ઇડી, બડીને ઉકાયરો, આઉ આઉ આંકોડા, બડે પાખડ કાટો લા, લીલી તરવી કાટો લા, બડી લીલી કાટો લા, લીલા હુતા હાપો, વડા હાપા વેલો, એનમેન ગાડી, વડી ગાડી માત્રો, ઓલગવાળા બળદીઆ, બડે બેગણ જોતરીઆ, અમીઆ દો આસરી, એકણ માથે એક દે, દૂજા આગળ દો દે

૩ કક્કો કેવડો, ખખો ખાજલો, ગગા ગોરી ગાય વીયાણી, ઘઘા ઘરટ પલાણયો જાય, નનીઓ (ડંડીઓ) આમણ દુમણો, ચચ્ચા ચીની ચોપડી, છછા વદિયા પોટલા, જજ્જો જેસલવાણિઓ, ઝઝો ઝોળી સારિખો, ઞગીઓ ખાડો, ટટ્ટો પોલી ખાપુ, ઠઠ્ઠા ઠોબર ગાડુઓ, ડડો ડામર ગાઠે, ઢઢા સુણો પૂછે, ણણો તાણો સેલે, તત્તો તાવેતે લે, થથા થૈ રખવાલી, દદીઓ દીવટો, ધધીઓ ધાણકો, નનીઓ ધુલાયરો, પપા પોલી પાટે, ફફા ફગડે જોડે, બબ્બા માહે ચાંદણુ, ભભીઓ ભાટ મૂલે તરો, મમીઓ મોચક, યયીઓ જાડો પેટકો, રાયરો કટારમલ, લલ્લા ઘોડે લાતવા, વવા વીંગણ વાસ દે, શશા કોટા મરડીઆ, ષષો ખૂણે ફાડીઓ, સાસે દંતી લોક, હાહોલા હરિણેકલો, લાવે લચ્છી દો પણિહાર, ખડિયા ખાટક મોર, પાળે બાધ્યા બે ચોર, મંગલ મહાશ્રી, દે વિદ્યા પરમેસરી

૪ सिंधो वरणा समामनाया, त्रे त्रे चतुरक दसिया, दौ सवेरा, दशे समाना, तेखु दुधवा, वरणी वरणो, नशि सवरणो, पुरवो रसवा, पारो दरघा, सारो वरणो, विणजे नामि, इकरादेणि, सध्यकराणि, कादि नाउ, विणजे नामि, ते वरगा पंचो पचिआ, वरगां णाउं, प्रथम दिवटिआ, श्रीशखो साराशिया, गोखागोख, वतोरणे, अनुसार शंखा, निर्नाणिनम', अथा सथा, जेरेलव्त्रा, उखमण शंखोषाहा'

ઉપર અમે ॥५०॥ ॐ नमः सिद्धं, સ્વર, વ્યંજન અને કાતન્ત્રવ્યાકરણપ્રથમપાદની પાટીઓ આપી છે એ પાટીઓ મારવાડ આખામા એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એકસરખી રીતે ગોખાવવામાં આવે છે, તેમ છતા ગોખનારને કે ગોખાવનારને ક્યારે ય એ ખબર નથી પડતી કે આ પાટીઓમા શું વસ્તુ છે? એ પાટીઓમાનો કેટલોક અંશ અસ્પષ્ટ છતાં એટલુ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પ્રારંભની ત્રણ પાટીઓ જોડણી, લિપિના–અક્ષરોના આકાર અને સ્થાનને દર્શાવે છે. દા ત આપણે પહેલી પાટી જોઇએ

પહેલી પાટીના પ્રારભમાં બે લીટી છે. પછી ભલેનુ ચિહ્ન, મીંડુ અને બે પાણ છે પછી ચોટલીવાળો ઉકાર છે (દેવનાગરી લિપિમા ઉકાર ઉપર પાખડુ તાણવાથી ઓકાર બને છે) તેના ઉપર અર્ધચન્દ્રાનુસ્વાર રૂપ પોઠિયો બેઠા છે તે પછી વીંટલારૂપ न છે (પ્રાચીન દેવનાગરી લિપિમાં नકાર ગોળ વીંટલારૂપ લખાતો હતો) આગળ म છે અને તેના આગળ બે

આવે છે, એને આધારે અત્યારના જૈન લહિયાઓ અને જૈન મુનિઓ સુદ્ધાં ઉપરોક્ત ચિહ્નને 'ભલે મીંડુ' તરીકે ઓળખે છે; પરતુ આ નામ ઉપરોક્ત ચિહ્નના વાસ્તવિક આશયને પ્રગટ કરવા માટે પૂરતું નથી. 'બે લીટી, ભલે, મીંડુ, બે પાણ' એ માત્ર ઉપરોક્ત ચિહ્નની આકૃતિ કેવી છે એની અપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડે છે; એટલે ખરૂ જોતા આ ચિહ્ન કયા અક્ષરની કઈ આકૃતિમાથી જન્મ્યુ છે એ જાણવું બાકી જ રહે છે. એ જાણવા પહેલાં આપણે પ્રાચીન શિલાલેખો અને હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આરભમા લખાએલા ઉપરોક્ત ચિહ્નને મળતાં, જુદા જુદા ક્રમિક ફેરફારવાળાં ચિહ્નો તરફ નજર કરી લઇએ.

૧ (૧) ७, (૨) ৬', ৬', ७', ७', ૯, (૩) ७', ૭, (૪) ૭', ७', ७', ૭', ७૧', ૧,
(૫) ૭', ૭', ૭', ૭, (૬) ૬', ૯', ૧', ૧, (૭) ૧', ૭, (૮) ૧', ૧, (૯) ૬૦.

૨ (૧) ૭, (૨) ૬૦॥', ૬', ૬॥, (૩) ૭', ૧, (૪) ૬૦॥', ૭૬૦॥', ॥૬૦॥

૩ (૧) ७', ७', ६', ६', ६', ६०॥, (૨) ६०॥', ६०॥', ६०॥', ६', ६०', ६॥, (૩) ६०', ६',
६०॥', ६०॥', ७६०॥, (૪) ७६०॥', ७६०॥', ॥६०॥

લાડવારૂપ વિસર્ગ છે પછી स છે અને તેના પાછળ કુંડાળીરૂપ હ્રસ્વ ઇકાર જોડેલો છે. એ પછી ધમા ધ જોડેલો છે द्ध ઉપર અનુસ્વારરૂપ છોકરો ચડીને ઊભો છે. આગળ પૂર્ણવિરામસૂચક લીટી છે, જે द्धंની સાથે જોડાએલી હોઈ ઉપર ઊભેલ અનુસ્વારરૂપ છોકરાએ હાથમા દાગ પકડી હોય તેના જેવી લાગે છે ઇત્યાદિ

આ રીતે જોતા એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ પાટીઓ જોડણીરૂપ તેમજ લિપિના આકારને દર્શાવનાર છે આ પાટીઓમા જોડણી, વર્ણમાલાનો આકાર વગેરેનુ વર્ણન કરવામા પ્રાચીન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ વિનોદની ઊર્મિઓથી 'બાળમાનસ નાચી ઊઠે' એ વસ્તુને ધ્યાન બહાર જવા દીધી નથી

ત્રિસ્તુતિક આચાર્ય શ્રીરાજેન્દ્રસૂરિએ कल्पसूत्रના ભાષાતરમા ઉપરોક્ત ત્રણ પાટીઓના જુદી રીતે અર્થો આપ્યા છે, જે માત્ર આધ્યાત્મિક અર્થની અધકચરી કલ્પનારૂપ હોઈ ખરૂ જોતા એનો એ સાથે કશો જ મેળ નથી, એ નીચે આપેલા પહેલી પાટીના અર્થ ઉપરથી સમજી શકાશે

'બે લિટિ—જીવની બે રાશિ છે, સિદ્ધ મસારી ભલે—અરે જીવ તુ સિદ્ધની રાશિમા ભળવા ઇચ્છે છે મીંડુ—સસાર એ ઊંડો કૂવો છે તેમાથી તુ નીકળવા ઇચ્છે છે બડ બિલાડી—સંસારમાથી જીવને કાઢવા માટે બે બિલાડી છે ઓગણ ચોટીઓ માથે પોઠીઓ—ચૌદરાજલોકની ચોટી ઉપર સિદ્ધના જીવ રહેલ છે નનો વીટલો—જીવ તુ કામભોગથી વીંટાએલો રહેશે તો અધોગતિ થશે મમો માઉલો—સસારમા જીવનો મોહ મામો છે મમારે હાથમે દોય લાડુ—મોહના હાથમા કામ-ભોગરૂપ બે લાડુ છે તેથી જીવને મોહ પમાડે છે'

આ મુજબ બીજી પાટીઓના અર્થો પણ આપવામા આવ્યા છે, જે અહીં નિરુપયોગી સમજી જતા કરવામા આવે છે.

ચોથી પાટી કાતંત્રવ્યાકરણપ્રથમપાદના સૂત્રોની છે, જે બાળકોની જીભ સ્વચ્છ તેમજ છૂટી થાય એ ઉદ્દેશથી ગોખાવવામા આવતી, પરતુ આજે એ સૂત્રપાટી અનઘડ શિક્ષકોથી અને બાળજિહ્વા ઉપર ટકરાઇ ટકરાઇને કેવી ખાડી ખાડી થઇ

ઉપર અમે પ્રાચીન શિલાલેખો અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોના આરંભમા લખાતા જુદી જુદી જાતનાં ચિહ્નોને ત્રણ વિભાગમાં આપ્યા છે. (૧) પ્રથમ વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા'માંથી લીધાં છે, જે ઈ.સ. ની પાચમી સદીથી લઈ તેરમી સદી સુધીના લેખો, તામ્રપત્ર આદિમાં મળે છે. એમા અવાતર નવ વિભાગો પાડ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે તે તે અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ તે તે સૈકાના શિલાલેખ વગેરેમાં મળે છે. (૨) બીજા વિભાગમા આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની અગીઆરમી સદીથી આરંભી આજ પર્યતની ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરથી લીધેલી છે. એમા અવાતર ચાર વિભાગ પાડ્યા છે તે એટલા માટે કે તે તે અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ તે તે સૈકામા બનેલી ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરના લેખોમાં મળે છે. આ વિભાગમાના ચોથા અવાંતર વિભાગમા આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની તેરમી સદીથી શરૂ કરી આજ સુધીની મૂર્તિઓના લેખોમાં એકસરખી રીતે મળે છે. (૩) ત્રીજા વિભાગમા આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની બારમી સદીથી આરંભી આજ સમય સુધીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને આધારે તારવેલી છે. આ વિભાગમાના અવાતર ચાર વિભાગો શતાબ્દીનો ક્રમ બતાવે છે. ચોથા અવાંતર વિભાગમાની આકૃતિઓ પંદરમી સદીથી લઈ આજ સુધીમા લગભગ એકસરખી રીતે ચાલુ છે.

ઉપરોક્ત ત્રણ વિભાગમાં એકંદર ગુપ્ત, કુટિલ, નાગરી, શારદા, બંગલા, પશ્ચિમી વગેરે ભારતીય પ્રાચીન લિપિઓના શિલાલેખો, મૂર્તિલેખો અને હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આરભમાં લખાતી આકૃતિઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે. એ આકૃતિઓ તરફ ઊડતી નજર ફેકતાં તેમાં આપણને આપણા ચાલુ દેવનાગરી ૧ ૫ ૬ ૭ અને ૯ અંકોને મળતી આકૃતિઓ વધારે દેખાય છે. કાળનુ અતિક્રમણ, જનસ્વભાવ અને લિપિઓ તેમજ લેખકોના હાથનો વળાટ આદિ કારણોને લઈ ઉપરોક્ત આકૃતિઓમા વિધવિધ પ્રકારનું પરિવર્તન થવા છતાં પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે જોતા એ બધી યે આકૃતિઓ ૐકારનાં જ વિવિધ રૂપો છે એમ લાગ્યા સિવાય નથી રહેતું. પ્રાચીન શિલાલેખોના ઉકેલનાર વિદ્વાનો પણ આ આકૃતિઓને ૐકાર તરીકે જ માને છે—વાચે છે અને અમે પણ ઉપરોક્ત 'ભલે મીડાં'ની આકૃતિને ૐકારના સાંકેતિક બની ગએલા ચિહ્ન તરીકે જ સ્વીકારીએ છીએ.

કેટલાંએક લિખિત પુસ્તકોના આરંભમા લખાએલ एद०॥ આ જાતની આકૃતિને જોઈ કોઇ કોઇ એમ કલ્પના કરવા લલચાય છે કે જૈન સંસ્કૃતિએ વીર સં. ૯૮૦મા શાસ્ત્રલેખનની

ગઇ છે એ આ નીચે આપવામા આવતા શુદ્ધ સૂત્રપાઠથી આપણા ખ્યાલમાં આવશે

सिद्धो वर्ण. समाम्नाय॰। तत्र चतुर्दशादौ स्वरा॰। दश समानाः। तेषां द्वौ द्वावन्योऽन्यस्य सवर्णौ। पूर्वो ह्स्वः। परो दीर्घः। स्वरोऽवर्णवर्जो नामी। एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि। कादीनि व्यञ्जनानि। ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषा। घोषवन्तोऽन्ये। अनुनासिका ङञणनमाः। अन्तस्था यरलवाः। उष्माणः शषसहाः।

આ ચાર પાટીઓ પછી બાળકોને प्रणम्या शकरो देव वरमाणं च जगदगह० ઇત્યાદિ 'ચાણક્યનીતિ'ના પચીસ પચાસ શ્લોકોની પાટી ગોખાવવામા આવે છે આજે એ પાટી પણ આપણા અનઘડ વ્યાસલોકો કે કથાકારો જે રીતે શ્લોકોચ્ચાર કરે છે તેના જેવી અશુદ્ધ અને ખાડી આંડી થઇ ગઇ છે

શરૂઆત કરી તે સંવતનું સૂચક આ ચિહ્ન છે, અર્થાત્ એ ચિહ્ન ૯૮૦ નો અંક છે; પરતુ અમે આ ભ્રાત માન્યતા અને કલ્પના સાથે બીલકુલ મળતા નથી. ઉપર અમે ત્રણ વિભાગમા જે ચિહ્નો બતાવી ગયા છીએ એમાં એવી એક પણ આકૃતિ નથી જે આપણને પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે ૯૮૦ અંકની કલ્પના કરવા પ્રેરે. ઊલટુ તેમાની ઘણીખરી આકૃતિઓ એકાક્ષરાત્મક હોઈ એ કલ્પનાને પાયા વિનાની જ ઠરાવે છે. અત્યારની, લગભગ ૭ સાત સૈકાથી એકસરખી રીતે ચાલી આવતી 'ભલે મીડા'ની આકૃતિ (एद०॥) એ, પ્રાચીન ઓંકારના ચિહ્નમાથી પરિવર્તન પામેલા ઓંકારની સાકેતિક આકૃતિ છે.

લેખકોની ગ્રંથલેખનસમાપ્તિ

જેમ લેખકો ગ્રથલેખનના આરભમા દેવ, ગુરુ, ધર્મ, ઇષ્ટદેવ વગેરેને લગતા અનેક જાતનાં મંગલો ઉપરાત 'ભલે મીડા' તરીકે ઓળખાતી ઓંકારની આકૃતિ લખે છે તેમ પુસ્તકલેખનની સમાપ્તિમા शुभं भवतु, कल्याणमस्तु, मगल महाश्री, लेखकपाठकयोः शुभ भवतु, शुभ भवतु सघस्य ઇત્યાદિ અનેક જાતના આશીર્વાદો ઉપરાંત ॥छा, ॥ळा॥ આ જાતનાં ચિહ્નો લખે છે. આ ચિહ્નો મુખ્યત્વે કરીને ગ્રંથની સમાપ્તિમા જ લખાય છે, તેમ છતા ઘણી યે વાર એ, ગ્રથના વિષય, અધિકાર કે વિભાગની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં પણ લખાય છે. આ ચિહ્ન શાનું હશે અને કયા દૃષ્ટિ-બિંદુને લક્ષમાં રાખી તેનો ઉપયોગ કરાતો હશે એ માટે કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી. સામાન્ય નજરે જોતા એ 'છ' અક્ષર જણાય છે, પરતુ અક્ષરના મરોડનું ઔચિત્ય વિચારતાં એ 'પૂર્ણકુભ'નુ ચિહ્ન હોવાની અમારી કલ્પના છે પૂર્ણકુભને આપણે ત્યાં દરેક કાર્યમા મગલ તરીકે પસંદ કરવામા આવે છે, એ જ રીતે એની આકૃતિને અહી અત્ય મગલ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી હોય એમ અમારૂ અનુમાન છે.

ઉપર જણાવેલ ચિહ્નથી અતિરિક્ત -ह्रु-કે ·ゾՀ·· આ જાતનાં ચિહ્નો પણ પ્રાચીન પુસ્તકોના અતમા મળે છે (જુઓ ચિત્ર ન. ૧૨મા ૨૬૩ પાનાની છેલ્લી લીટીમા). આ ચિહ્નો શાનાં છે એ અમે સ્પષ્ટ કહી શકતા નથી, પરતુ અમને લાગે છે કે જેમ કેટલીક પ્રાચીન હસ્તપ્રતિઓમા ગ્રંથના ખાસ ખાસ વિભાગો—જેવા કે અધ્યયન, ઉદ્દેશ, શ્રુતસ્કધ, સર્ગ, ઉચ્છ્વાસ, પરિચ્છેદ, લભક, કાંડ વગેરે—ની સમાપ્તિને એકદમ ધ્યાનમાં લાવવા માટે અનેક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ આલેખવામા આવે છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨–૧૩) તેમ આ પણ કોઇ પસંદ કરેલી અમુક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ જ હોવી જોઇએ.

લેખકોનો અંકપ્રયોગ

રોમન લિપિમાં જેમ '12345 I II III IV V ઇત્યાદિ' આ પ્રમાણેના અકાત્મક (સખ્યા-સૂચક ચિહ્નરૂપ) અને અક્ષરાત્મક એમ બે જાતના અંકો વપરાય છે તેમ આપણા નાગરીલિપિના પ્રાચીન લહીઆઓ પણ તેમણે લખેલા પુસ્તકોના પત્રાંક માટે અકાત્મક અને અક્ષરાત્મક એમ બે જાતના અંકોનો પ્રયોગ કરતા હતા. આ બને ય પ્રકારના અંકોનો ઉપયોગ પ્રાચીન શિલાલેખો અને પ્રાચીન

તાડપત્રીય તેમજ કેટલાંક કાગળના પુસ્તકો ઉપરાત જૈન આગમો, તેના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં ગ્રથ-કર્તાઓએ એકસરખા પાઠો, ગાથાંક, પ્રાયશ્ચિત્ત, ભાગા વગેરેનો નિર્દેશ કરવા માટે પણ કર્યો છે. આ બે પ્રકારના અંકો પૈકી અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શાને આધારે થઈ તેમજ એની ઉત્પત્તિનુ વાસ્તવિક બીજ શું છે એને લગતી વિદ્વાનોની વિધવિધ માન્યતાઓ અને કલ્પનાઓ તેમજ પ્રાચીન શિલાલેખ, ગ્રથ વગેરેમા આવતી એ અંકોની અનેકવિધ આકૃતિઓને જોવા-જાણવા ઇચ્છનારે भारतीय प्राचीन लिपिमाला પુસ્તક પૃ. ૧૦૩ થી ૧૩૦ સુધી જોવુ જોઇએ. અમે એનું પુનરાવર્તન કરી નિરર્થક લેખનું કલેવર મોટુ કરવા નથી ઇચ્છતા. અમારો સંકલ્પ માત્ર, જૈન સંસ્કૃતિએ ગ્રથલેખન વગેરેમાં કઈ કઈ જાતના અંકોનો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે એ તેમજ એ અકોને અંગે જે વધારાની હકીકત અમારા જાણવામાં આવી છે એ દર્શાવવાનો છે.

જૈન પ્રજાએ લખાવેલા દરેક તાડપત્રીય પુસ્તકમાં પાનાનો સંખ્યાક જણાવવા માટે તેની જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક અંકો અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક અંકો લખેલા હોય છે. જૈન છેદ આગમો અને તેની ચૂર્ણિઓમા એકસરખા પાઠો,[૭૪] પ્રાયશ્ચિત્ત,[૭૫] ભાંગા[૭૬] આદિનો નિર્દેશ અક્ષરાત્મક અંકોથી કરવામા આવ્યો છે. जीतकल्पसूत्र ઉપરના આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત ભાષ્યમાં જ્યાં મૂળ ગાથાનું ભાષ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યાં મૂળસૂત્રનો ગાથાંક અક્ષરાત્મક અંકોથી દર્શાવેલો છે. આ બધે ય સ્થળે નીચે પ્રમાણેના ભિન્નભિન્ન અક્ષરાકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

---

૭૪ 'नो कप्पइ० असणं वा ण्क पढमाए पोरिसीए पडिगाहित्ता' ઇત્યાદિ

वृहत्कल्पसूत्रसटीक उ० २ मुद्रित विभाग ४ पत्र ९२३ गा० ३३२०ની टीकामां.

ઉપરના સૂત્રપાઠમા असणं वा ण्क છે ત્યાં ण्क એ ચાર સંખ્યાનો દર્શક અક્ષરાક હોઈ असण वा पाणं वा खाइम वा साइम वा એમ સૂત્રપાઠ ઉચ્ચારવાનો છે.

૭૫ (क) 'जति दोन्नि थेरीओ निग्गच्छंति भिक्खस्स ण्का, तरुणी थेरी य जति ण्का, दो तरुणीओ जति निग्गच्छंति ण्का, एगा थेरी जति निग्गच्छइ ण्का, एक्किआ तरुणी जति निग्गच्छइ ण्का, तत्राप्याज्ञादयो दोषा. ॥ गा० २०८७ ॥

वृहत्कल्पसटीक मुद्रितविभाग २ पत्र ६०१.

(ख) 'उक्खिणण० गाथाद्वयम्। उक्खिन्नेसु थिरेसु भिक्खू ठाति ना, अथिरेसु १०। विक्खिण्णेसु थिरेसु १०, अथिरेसु १०ना। वितिकिण्णेसु थिरेसु १०ना, अथिरेसु थ। विप्पतिण्णेसु थिरेसु थ, अथिरेसु थना॥'

वृहत्कल्पसटीक मुद्रित विभाग ४ पत्र ९२८ टिप्पणी ३.

७६ 'अत्तणा दिवा पंथेण अदिट्ठो १, अत्तणा दिवा पथेण दिट्ठो २, अत्तणा दिवा उप्पथेण अदिट्ठो ३, अत्तणा दिवा उप्पंथेण दिट्ठो ट्क, अत्तणा राओ पथेण अदिट्ठो ल्टृ, अत्तणा राओ पंथेण दिट्ठो फ्रा, अत्तणा राओ उप्पंथेण अदिट्ठो म्र, अत्तणा राओ उप्पंथेण दिट्ठो ह्रा।'

वृहत्कल्पसटीक मुद्रित विभाग ३ पत्र ७८१ टिप्प० ९.

એકમ અંકો

१ = १, ॐ, स्व, स्व्, श्री, श्री
२ = २, न, स्ति, स्ति, श्री, श्री
३ = ३, मः, श्री, श्री, श्री.
४ = क्व, क्क, ष्क, ष्का, ष्क, ष्की, ष्क, ष्का, ष्क, ष्का, क्ष.
५ = ट, टे, ट, टे, टृ, टे, टृ, टे, न, ना, टा, टा, टा, टी.
६ = फ, र्फ, फा, र्फा, फ्र, र्फ्र, फ्रा, र्फ्रा, फ्रु, र्फ्रु, फ्रु, र्फ्रु, घ्र.
७ = ग्र, र्ग्र, ग्रा, र्ग्रा.
८ = ह्र, र्ह्र, ह्रा, र्ह्रा, ह्र.
९ = ॐ, ॐ, ॐ.

દશક અંકો

१ = लृ, र्लृ.
२ = थ, था.
३ = ल, ला.
४ = प्त, र्प्त, प्ता, र्प्ता.
५ = C, ɕ, ɕ, ɛ, ə.
६ = र्थु, र्थु.
७ = र्थू, र्थू, र्थु, र्थु.
८ = ७, ७.
९ = ⊕, ⊕, ⊕, ⊕
० = ०.

શતક અંકો

१ = सु, र्सु.
२ = स्व, स्त, स्त.
३ = स्ता, स्ता, स्ता.
४ = ास्ता, ास्ता, ास्ता.
५ = ास्तो, ास्तो, ास्तो.
६ = स्तं, स्तं, स्तं.
७ = स्तः, स्तः, स्तः.

અહીં એકમ, દશક અને શતક અંક તરીકે ૧, ૨, ૩ આદિ પૃથક્ પૃથક્ અંકો આપવાનું કારણ એ છે કે એકમ સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા હોય તો એકમ અંકોમા આપેલા એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવામાં આવે છે; દસ વીસ ત્રીસ આદિ દશક સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા હોય ત્યારે દશક અંકોમા આપેલા એક બે ત્રણ લખવા જોઇએ અને શતક સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ લખવા હોય તો શતક અંકોમા આપેલા એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા જોઇએ. શૂન્યને ઠેકાણે શૂન્ય જ લખાય છે.

આપણા ચાલુ અંકો સીધી લીટીમા લખાય છે જ્યારે તાડપત્રીય અને કાગળનાં પુસ્તકોમા પાનાની સંખ્યા તરીકે લખાતા અક્ષરાંકો સીધી લીટીમા ન લખાતાં આગળ જણાવવામા આવશે તેમ ઉપર નીચે લખવામાં આવે છે. જૈન છેદઆગમ વગેરેમાં અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વિશેષચૂર્ણિ, ટીકા આદિમા જ્યા ગાથા, પ્રાયશ્ચિત્ત અને ભાંગા આદિ માટે અક્ષરાંકોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે ત્યા એ અંકો સીધી[૭૭] લીટીમા લખાએલા છે.

ઉપર આપવામાં આવેલા એકમ, દશક અને શતક અંકોનો ઉપયોગ આ રીતે કરવામાં આવે છે:

लृ/० १०, लृ/१ ११, लृ/२ १२, लृ/३ १३, लृ/एकं १४, लृ/लृ १५, लृ/फ्रु १६, लृ/ग्रा १७, लृ/र्हा १८, लृ/ञु १९;

थ/० २०, थ/१ २१, थ/एकं २४, था/फ्रा २६, थ/र्हा २८; ला/० ३०, ला/३ ३३, ला/फ्र ३६, ला/ग्रा ३७, ला/ञु ३९;

प्त/० ४०, प्ता/र्क ४४, प्त/लृ ४५, प्त/र्हा ४८; 6/० ५०, 6/एकां ५४, 6/फ्र ५६, 6/ञु ५९; र्धु/० ६०, र्धु/ग्रा ६७;

र्थु/० ७०, र्थु/२ ७२, र्थु/लृ ७५, र्थु/ग्र ७७; ७/० ८०, ७/ह्र ८८, ७७/० ९०, ७७/ग्ज ९७, ७७/ञु ९९;

सु/०/० १००, सु/प्त/लृ १४५, सु/र्थु/एका १७४; सू/०/० २००, स्त/थ/ग्र २२७, स्त/र्धु/फ्रा २६६; स्ता/०/० ३००, स्ता/प्त/ग्जा ३४७;

स्ता/०/० ४००, स्नो/ल/लृ ४१५, स्ता/थू/एकं ४७४; स्तो/०/० ५००, स्तो/०/ञुं ५०९, स्तो/ला/फ्र ५३६, स्तो/७/० ५८०; स्तं/०/० ६००,

स्तं/ल/ग्रा ६३७, स्त/प्त/ग्र ६४७, स्त/र्धु/लृ ६६५; स्त·/०/० ७००, स्त·/थ/२ ७२२, स्तः/प्त/३ ७४३, स्तः/थू/ग्रा ७७७, स्त·/७७/र्क ७९४.

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તકસંગ્રહો વિદ્યમાન છે તેમાં, મારા ધ્યાનમા છે ત્યાંસુધી, છસો પાનાંની અંદરનાં જ પુસ્તકો વિદ્યમાન છે, તેથી વધારે પાનાંનુ એક પણ પુસ્તક નથી. ઘણાખરાં

૭૭ જુઓ ટિપ્પણી નં ૭૫ (ख)

પુસ્તકો ત્રણસો પાનાં સુધીના અને કેટલાએક ચારસો સાડાચારસો પાના સુધીનાં હોય છે. પાચસો પાનાંથી વધારે પાનાંનુ પુસ્તક, પાટણમા સઘવીના પાડાના તાડપત્રીય જૈન પુસ્તકસંગ્રહમા માત્ર એક જ જોયુ છે, જે ત્રુટિત તેમજ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં છે. છસોથી વધારે પાનાંના તાડપત્રીય પુસ્તકને સુરક્ષિત રાખવુ મુસીબતભર્યું હોઈ એથી વધારે પાનાનુ પુસ્તક એકાએક નહિ જ લખાતુ હોય; તેમ છતા ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના એક છુટક પાનામાં તાડપત્રીય અકોની નોંધ મળી છે તેમા સાતસો સુધીના અકો છે એ જોતા તે નોધ કરનારે સાતસો પાના સુધીનુ અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાંનુ પુસ્તક જોયુ હોય એમ માનવાને કારણ છે.

કાગળ ઉપર લખાએલી પ્રતોમા જ્યા અક્ષરાકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે ત્યા કેટલીક વાર એકમ દશક શતક અકોમા દર્શાવ્યા પ્રમાણેના અક્ષરાકોનો ઉપયોગ ન કરતા ફક્ત એકમ સખ્યામા આપેલા અક્ષરાકોનો જ ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે. જેમકે:

૧૦	૨૦	૪૦	૧૦૦	૧૧૫	૪૦૦	૧૨૪૦ ઇત્યાદિ.
						स्व
			स्व	स्व		स्ति
स्व	स्ति	एक	०	स्व	एक	एक
०	०	०	०	ऌ	०	०

ત્રિશતીનામના[૭૮] ગણિતવિષયક સગ્રહગ્રથમાં 'જૈન અક' તરીકે એકથી દશ હજાર સુધીના અક્ષરાકોની નોધ છે, જે આ નીચે આપવામા આવે છે. એકથી ત્રણસો સુધીના અંકો અમે ઉપર નોધી આવ્યા તે મુજબના હોઈ તેની પુનરાવૃત્તિ ન કરતા આગળના જુદા પડતા અક્ષરાકોની જ નોધ અહી આપવામાં આવે છે:

स्तु ४००, स्ते ५००, ा स्ते ६००, ा स्ता ७००, ा स्तो ८००, स्त ९००, स्तः १०००, क्षु २०००, क्षू ३०००, क्षा ४०००, क्षे ५०००, ा क्षे ६०००, ा क्षा ७०००, ा क्षो ८०००, क्ष ९०००, क्षं १०००० । इति गणितसख्या जैनात्राना समाप्ता ॥

ઉપરોક્ત સગ્રહાત્મક 'ત્રિશતી' પુસ્તકમાના અકો ક્યાથી લેવામા આવ્યા છે એનો નિર્દેશ તેમાં નથી. સભવ છે કે એ કોઇ પ્રાચીન જૈન જ્યોતિષના ગ્રથ પરથી તારવવામાં આવ્યા હોય, પરતુ જ્યા સુધી કાઇ ખાસ સાધક પ્રમાણ કે ઉલ્લેખ ન મળે ત્યાસુધી અમે અમારી કલ્પના ઉપર ભાર મૂકતા નથી

ઉપર આપેલા અક્ષરાત્મક અકોની ઉત્પત્તિનુ વાસ્તવિક બીજ શુ હોવુ જોઇએ, એ કહેવુ શક્ય નથી પ્રારભના એક બે ત્રણ અંક માટે લખાતા स्व, स्ति, श्री અથવા ॐ, न, म. કે श्री ૧, श्री ૨, श्री ૩ એ મગળ માટે ઉચ્ચારાતા અક્ષરો લખવામા આવ્યા છે, પણ આગળ ઉપર લખાતા અક્ષરાંકોનુ ખરૂ બીજ શુ હોવુ જોઇએ એ સમજી શકાતુ નથી આ સંબધમા પાશ્ચાત્ય તેમજ ભારતીય વિદ્વાનોએ

---

૭૮ ત્રિશતી ગ્રથની આ પ્રતિ અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રીયુત કસ્તુરભાઈ મણિભાઈના પોતાના ઘરમાના લિખિત પુસ્તક-સગ્રહમા છે તેના પાના ૧૧ છે પ્રતિની સ્થિતિ જોતા તે ત્રણ સૈકા પહેલા લખાએલી હોય તેમ લાગે છે આ પ્રતિમાના ઉપર્યુલ્લિખિત અકોની નકલ મને મારા મિત્રવર્ય મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (પાલીતાણા યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલના સસ્થાપક શ્રીચારિત્રવિજયજી મ૦ના શિષ્ય) તરફથી મળી છે.

જે અનેક જાતની કલ્પનાઓ કરી છે એ બધીનો સગ્રહ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલામાં કરવામાં આવ્યો છે. सन्मतितर्कની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનામા પણ તેના વિદ્વાન લેખકોએ આ અક્ષરાંકોની ઉત્પત્તિના સંબંધમા કેટલીએક કલ્પનાઓ રજુ કરી છે. પરતુ અમે માનીએ છીએ કે તેમ છતાં અક્ષરાંકોની ઉત્પત્તિના વાસ્તવિક બીજને વ્યવસ્થિત રીતે શોધવામા એક પણ વિદ્વાન સફળ થએલા નથી, એટલુ જ નહિ પણ તે ઉપરાત એ વિદ્વાનોની કલ્પનાઓ પણ સંગત રીતે ઉત્પન્ન થઇ શકી નથી.

હું માત્ર અહીં એટલુ જ ઉમેરવા ઇચ્છુ છું કે આખી યે બ્રાહ્મીનાગરી લિપિ સીધી લીટીમાં લખાતી હોવા છતા તાડપત્રીય પુસ્તકના પાના ઉપરના અંકો ચીનાઇ આદિ લિપિની જેમ ઊભા લખવામા આવે છે, એ ઉપરથી સંભવ છે કે અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિનુ બીજ ઊભી લખાતી કોઈ લિપિમા હોય.

શૂન્યાંક

જૈન છેદ આગમોની ચૂર્ણિમાં જ્યાં માસલઘુ-માસગુરુ, ચતુર્લઘુ-ચતુર્ગુરુ, પડ્લઘુ-પડ્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તના સંકેતો નોધવામા આવ્યા છે ત્યાં એક ચાર છ સખ્યાનો નિર્દેશ એક ચાર છ શૂન્ય દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. જેમકેઃ ૦, ●, ° °, ● ●, ° ° °, ● ● ●. આમાં ખાલી મીડા લઘુતાસૂચક છે અને કાળાં મીડાં ગુરુત્વસૂચક છે.

શબ્દાત્મક અંકો

અહી લેખકોને લખવાના અંકોનું પ્રકરણ ચાલુ હોઈ, અપ્રાસંગિક છતાં અતિ મહત્ત્વના અને ઉપયોગી શબ્દાત્મક અંકોનો ઉલ્લેખ પણ કરી લઇએ એ પૈકીના કેટલાક અંકોનો ઉલ્લેખ આપણે ત્યા સૂત્રકૃતાગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ જેવા પ્રાચીન જૈન આગમગ્રથોમા[૭૯] તેમજ તે કરતા પણ પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથો[૮૦] સુદ્ધાંમાં મળે છે. જ્યોતિષ, છદ આદિ વિષયક[૮૧] ગ્રંથોમાં, શિલાલેખોમા અને

---

૭૯ (क) 'कडमेव गहाय नो कलिं, नो तीय नो चेव दावरं ॥ २३ ॥ टीका—'कडमेव' त्ति चतुष्कमेव गृहीत्वा तल्लब्धजयत्वात् तेनैव दीव्यति । ततोऽसौ तल्लब्धजय सन् न 'कलिं' एककं नापि 'त्रैतं' त्रिकं च नापि 'द्वापरं' द्विकं गृह्णातीति ॥' सूत्रकृतांग श्रु० १ अ० २ उ० २.

(ख) 'धुत्ते वा कलिणा जिए ॥ १६ ॥ पाइयटीका—कलिना-एकेन' उत्तराध्ययन अ० ५.

(ग) 'उक्कोसए संखिज्जए रूवं पक्खित्त' अनुयोगद्वारसूत्र पत्र २३८.

८० (क) 'चतुष्टोमेन कृतेन अयाना' शतपथ ब्राह्मण १३-३-२-१.

(ख) 'ये वै चत्वारः स्तोमा· कृतं तत्' तैत्तिरीय ब्रा० १-५-११-१

(ग) 'दक्षिणा गायत्रीसम्पन्ना ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥ टीका—गायत्रीसम्पन्ना गायत्र्यक्षरसमानसख्याश्चतुर्विंशतिर्गावो दक्षिणा ॥ जगत्या राज्ञ ॥ २२ ॥ टीका—जगत्या सम्पन्ना राज्ञ सहपक्षे प्राक्तनसहदक्षिणा ॥ जगत्यक्षरसमानसख्या अष्टाचत्वारिंशद् गावो भवन्ति ॥' कात्यायनश्रौतसूत्र ભા પ્રા લિ મા. પૃષ્ઠ ૧૨૧ ટિ. ૧,૨,૩

૮૧ વરાહમિહિરની પચસિદ્ધાંતિકા, ગ્રહલાઘવ, વૃત્તરત્નાકર, મુનિસુંદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી આદિ જ્યોતિષ, છદ, પટ્ટાવલીવિષયક

ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમા સંખ્યા અને સંવતનો નિર્દેશ શબ્દાંકો દ્વારા ખૂબ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ અંકોની કલ્પના તે તે સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક વસ્તુઓની ગણતરીને આધારે કરવામાં આવી છે. આ શબ્દાંકોનો ઉપયોગ કરવામા વૈદિક[૮૨] અને જૈન પ્રજાએ એક-બીજા સંપ્રદાયને માન્ય સંકેતોનો પ્રયોગ કરવામાં સાંપ્રદાયિકતાને દૂર મૂકવાની ઉદારતા દર્શાવી છે. હવે આ નીચે અનુક્રમે જે જે શબ્દાંકોનો જે જે અંક તરીકે ઉપયોગ[૮૩] કરવામાં આવે છે તે દેખાડવામા આવે છે·

૦= શૂન્ય, બિન્દુ, રન્ધ્ર, ખ, છિદ્ર, પૂર્ણ, ગગન, આકાશ, વિયત્, વ્યોમ, નભ, અભ્ર, અંતરિક્ષ, અંબર ('આકાશ'વાચક શબ્દો) ઇત્યાદિ.

૧=કલિ, રૂપ, આદિ, પિતામહ, નાયક, તનુ, શશિ, વિધુ, ઇન્દુ, ચંદ્ર, શીતાંશુ, શીતરશ્મિ, સિતરશ્મ્, હિમકર, સોમ, શશાંક, સુધાંશુ, નિશેશ, નિશાકર, ક્ષપાકર, ઔષધીશ, દાક્ષાયણીપ્રાણેશ, અબ્જ ('ચંદ્ર'વાચક શબ્દો), ભૂ, ભૂમિ, ક્ષિતિ, ક્ષમા, ધરા, વસુધા, વસુંધરા, ઉર્વરા, ગો, પૃથ્વી, ધરણી, ઇલા, કુ, મહી ('પૃથ્વી'વાચક શબ્દો), જૈવાતૃક ઇત્યાદિ.

૨=યમ, યમલ, યુગલ, દ્વંદ્વ, યુગ્મ, દ્વય, પક્ષ, અશ્વિન, નાસત્ય, દસ્ત્ર, લોચન, નેત્ર, નયન, ઇક્ષિણ, અક્ષિ, દૃષ્ટિ, ચક્ષુ ('નેત્ર'વાચક શબ્દો), કર્ણ, શ્રુતિ, શ્રોત્ર ('કાન'વાચક શબ્દો), બાહુ, કર, હસ્ત, પાણિ, દોષ્, ભુજ ('હાથ'વાચક શબ્દો), કર્ણ, કુચ, ઓષ્ઠ, ગુલ્ફ, જાનુ, જંઘા ('શરીરના બબ્બે અવયવ' વાચક શબ્દો), અયન, કુટુંબ, રવિચંદ્રૌ ઇત્યાદિ.

૩=રામ, ત્રિપદી, ત્રિકાલ, ત્રિગત, ત્રિનેત્ર, લોક, જગત્, ભુવન ('વિશ્વ'વાચક શબ્દો), ગુણ, કાલ, સહોદરા, અનલ, અગ્નિ, વહ્નિ, જ્વલન, પાવક, વૈશ્વાનર, દહન, તપન, હુતાશન, શિખિન્, કૃશાનુ ('અગ્નિ'વાચક શબ્દો), તત્ત્વ, ત્રૈત, હોતૃ, શક્તિ, પુષ્કર, સંધ્યા, બ્રહ્મ, વર્ણ, સ્વર, પુરુષ, વચન, અર્થ, ગુપ્તિ ઇત્યાદિ.

૪=વેદ, શ્રુતિ, સમુદ્ર, સાગર, અબ્ધિ, જલધિ, જલનિધિ, વાર્દ્ધિ, નીરધિ, નીરનિધિ,

---

સંખ્યાબંધ ગ્રંથોમા શબ્દાંકોનો પ્રયોગ ઠેકાણેઠેકાણે કરવામા આવ્યો છે બીજાબીજા ગ્રંથોમા પણ પ્રસંગવશાત્ તે તે વસ્તુ, વય, વર્ષ વગેરેની ગણતરી શબ્દાંકોદ્વારા અપાએલી જોવામા આવે છે જેમકે—

(क) 'वसुविह ८ पाडिहेरविलसतउ, भवियणपुडरीय वोहतउ,
वसु-दहदोस १८ असेसह चत्तउ, सिवउरिसिरिमाणिणिरइरत्तउ'

त्रिभुवनस्वयंभू–वलपण्हु पक्ति २९०-९१ (દશમા સૈકાની કૃતિ)

મધુસૂદન ચિ૦ મોદી સંપાદિત अपभ्रंशपाठावली પૃ ७८

(ख) 'सोऽस्याद् गेहे प्रिय! जिनमितान् २४ वत्सरान् स्नेहतो वा'—शीलदूतम् श्लोक ४५.

૮૨ 'लिप्ता जिना विकलिकाश्च गुरो शरा. खं'—ग्रहलाघव अ० १ श्लो० १५.

૮૩ અહીં આપવામા આવેલા શબ્દાંકો પૈકીના ઘણાખરા શબ્દાંકો પ્રત્યક્ષ ગ્રંથોમા તપાસીને જ લખવામા આવ્યા છે અને કેટલાક ભા૦ પ્રા૦ લિ૦ મા૦ માંથી લીધા છે આ અધ્યાયના ઉદાહરણો આપી નિરર્થક લેખનુ કલેવર મોટુ કરવુ ઉચિત ન ધારી અમે ઉદાહરણો આપ્યા નથી

વારિધિ, વારિનિધિ, ઉદધિ, અંબુધિ, અમ્બુનિધિ, અંભોધિ, અર્ણવ ('સમુદ્ર'વાચક શબ્દો), કેંદ્ર, વર્ણ, આશ્રમ, યુગ, તુર્ય, કૃત, અય, આય, દિશ્ (દિશા) બન્ધુ, કોષ્ઠ, ધ્યાન, ગતિ, સંજ્ઞા, કષાય ઇત્યાદિ.

૫=બાણ, શર, સાયક, ઇષુ ('બાણ'વાચક શબ્દો), ભૂત, મહાભૂત, પ્રાણ, ઇંદ્રિય, અક્ષ, વિષય, તત્ત્વ, પર્વ, પાંડવ, અર્થ, વર્ષ્મ, વ્રત, સમિતિ, કામગુણ, શરીર, અનુત્તર, મહાવ્રત ઇત્યાદિ

૬=રસ, અંગ, કાય, ઋતુ, માસાર્ધ, દર્શન, રાગ, અરિ, શાસ્ત્ર, તર્ક, કારક, સમાસ, લેશ્યા, ક્ષમાખંડ, ગુણ, ગુહક, ગુહવક્ત્ર ઇત્યાદિ.

૭=નગ, અગ, ભૂભૃત્, પર્વત, શૈલ, અદ્રિ, ગિરિ ('પર્વત'વાચક શબ્દો), ઋષિ, મુનિ, અત્રિ, વાર, સ્વર, ધાતુ, અશ્વ, તુરગ, વાહ, હય, વાજિન્ ('અશ્વ'વાચક શબ્દો), છંદ, ધી, કલત્ર, ભય, સાગર, જલધિ ('સમુદ્ર'વાચક શબ્દો), લોક ઇત્યાદિ.

૮=વસુ, અહિ, સર્પ (સર્પવાચક શબ્દો), નાગેંદ્ર, નાગ, ગજ, દંતિન્, દિગ્ગજ, હસ્તિન્, માતગ, કરિ, કુંજર, દ્વિપ, કરટિન્ ('હસ્તિ'વાચક શબ્દો), તક્ષ, સિદ્ધિ, ભૂતિ, અનુષ્ટુભ્, મંગલ, મદ, પ્રભાવક, કર્મન્, ધીગુણ, બુદ્ધિગુણ, સિદ્ધગુણ ઇત્યાદિ.

૯=અંક, નંદ, નિધિ, ગ્રહ, ખગ, હરિ, નારદ, રંધ્ર, ખ, છિદ્ર, ગો, પવન, તત્ત્વ, બ્રહ્મગુપ્તિ, બ્રહ્મવૃતિ, ગ્રૈવેયક ઇત્યાદિ.

૧૦=દિશ્, દિશા, આશા, કકુભ્ ('દિશા'વાચક શબ્દો), અંગુલિ, પંક્તિ, રાવણશિરસ્, અવતાર, કર્મન્, યતિધર્મ, શ્રમણધર્મ, પ્રાણ ઇત્યાદિ.

૧૧=રુદ્ર, ઇશ્વિર, હર, ઇશ, ભવ, ભર્ગ, શૂલિન્, મહાદેવ, પશુપતિ, શિવ ('મહાદેવ'-વાચક શબ્દો), અક્ષૌહિણી ઇત્યાદિ.

૧૨=રવિ, સૂર્ય, અર્ક, માર્તંડ, દ્યુમણિ, ભાનુ, આદિત્ય, દિવાકર, દિનકર, ઉષ્ણાંશુ, ઇન ('સૂર્ય'વાચક શબ્દો), માસ, રાશિ, વ્યય, ચક્રિન્, ભાવના, ભિક્ષુપ્રતિમા, યતિપ્રતિમા ઇત્યાદિ.

૧૩=વિશ્વ, વિશ્વેદેવાઃ, કામ, અતિજગતી, અઘોષ, ક્રિયાસ્થાન, યક્ષ ઇત્યાદિ.

૧૪=મનુ, વિદ્યા, ઇંદ્ર, શક્ર, વાસવ ('ઇંદ્ર'વાચક શબ્દો), લોક, ભુવન, વિશ્વ, રત્ન, ગુણસ્થાન, પૂર્વ, ભૂતગ્રામ, રજ્જુ ઇત્યાદિ.

૧૫=તિથિ, ઘસ્ર, દિન, અહન્, દિવસ ('દિવસ'વાચક શબ્દો), પક્ષ, પરમાધાર્મિક ઇત્યાદિ.

૧૬=નૃપ, ભૂપ, ભૂપતિ, અષ્ટિ, કલા, ઇંદુકલા, શશિકલા ઇત્યાદિ.

૧૭=અત્યષ્ટિ.

૧૮=ધૃતિ, અબ્રહ્મ, પાપસ્થાનક ઇત્યાદિ.

૧૯=અતિધૃતિ.

૨૦=નખ, કૃતિ ઇત્યાદિ.

૨૧=ઉત્કૃતિ, પ્રકૃતિ સ્વર્ગ ઇત્યાદિ.

૨૨=કૃતિ, જાતિ, પરીષહ ઇત્યાદિ.

૨૩=વિકૃતિ.

૨૪=ગાયત્રી, જિન, અર્હત્ ઇત્યાદિ.

૨૫=તત્ત્વ.

૨૭=નક્ષત્ર, ઉડુ, ભ ઇત્યાદિ.

૩૨=દંત, રદ, રદન ઇત્યાદિ.

૩૩=દેવ. અમર, ત્રિદશ, સુર ઇત્યાદિ.

૪૦=નરક.

૪૮=જગતી.

૪૯=તાન. ૬૪=સ્ત્રીકલા. ૭૨=પુરુષકલા

અહી આપવામા આવેલા શબ્દાકો પૈકી કેટલા યે શબ્દાકો વૈકલ્પિક છે, એટલે તેવે સ્થળે કયા શબ્દાકથી કયો ચાલુ અક લેવો એ નક્કી કરવા માટે કેટલીક વાર સાધકબાધક પ્રમાણો વિચારવાનુ બાકી જ રહે છે અને એ રીતે નિર્ણિત થએલા અક જ પ્રામાણિક મનાય છે.

રંધ્ર, ખ અને છિદ્રનો ઉપયોગ શન્ય માટે પણ થયો છે અને નવ માટે પણ થયો છે. ગો એક માટે યે વપરાય છે અને નવ માટે પણ વપરાય છે પક્ષ બે માટે યે વપરાયો છે અને પદર-માટે પણ એ જ પ્રમાણે શ્રુતિ બે માટે અને ચાર માટે, લોક અને ભુવન ત્રણ માટે સાત માટે અને ચૌદ માટે, ગુણ ત્રણ માટે અને ૭ માટે, તત્ત્વ ત્રણ પાચ નવ અને પચ્ચીસ માટે, સમુદ્રવાચક શબ્દો ચાર અને સાત માટે તથા વિશ્વ ત્રણ તેર અને ચૌદ માટે વપરાએલા જોવામાં આવે છે.[૮૪]

(૬) પુસ્તકલેખન

આ વિભાગમા તાડપત્રીય, કાગળનાં, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે પુસ્તકો કેમ લખાતાં હતા એની માહિતી આપવામા આવે છે

તાડપત્રીય પુસ્તકો

તાડપત્રીય પુસ્તકો, પત્ર ટૂંકા હોય તો બે વિભાગમા અને લાબા હોય તો ત્રણ વિભાગમા લખાતા હતાં (જુઓ ચિત્ર ન ૧૧-૧૨). દરેક વિભાગની બે બાજુએ એકથી દોઢ ઇંચ જેટલો માર્જિન રાખવામા આવતો વચલા માર્જિનના મધ્યમા, પુસ્તકનાં પાના અસ્તવ્યસ્ત થઇ ન જાય એ માટે, કાણુ પાડી તેમા દોરો પરોવી રાખવામા આવતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૪). પાનાની બે બાજુ પૈકી જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક અકો–પત્રાકો લખવામાં આવતા અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક પત્રાકો લખવામાં આવતા. કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા કેવળ અક્ષરાત્મક યા અંકાત્મક

---

૮૪ અહીં અમને તાત્કાલિક જે ઉદાહરણો મળી શકયા છે તે આ નીચે આપીએ છીએ

(क) 'वेदै ४ रन्ध्रै ९ र्म्तौ यसगा मत्तमयूरम् ।'—वृत्तरत्नाकर. अ० ३

(ख) 'भ्रौ त्रिनगा स्वरा ७ ख ९ मृषभगजविलसितम् ।'—वृ० र० अ० ३

(ग) 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धि ४ लोकै ७।'—वृ० र० अ० ३

(घ) 'जिनभुवने १४२४ स्वर्गमित गुर्वावली श्लो० २९१

'भुवनश्रुतिरविसङ्ख्ये १२४३ वर्षे' प्रश्नोत्तररत्नमालिकाटीका.

(ङ) 'गुणनयनरसेन्दुमिते १६२३ वर्षे' भावप्रकरणावचूरि.

'श्रीमद्विक्रमभूपतोऽम्बर-गुण-क्ष्माखण्ड-दाक्षायणीप्राणेशाङ्कितवत्सरे १६६०' जबूद्वीपप्रज्ञप्तिटीका.

(च) 'मुनिवसुसागरसितकर १४८७ मितवर्षे' सम्यक्त्वकौमुदी

'सवद्रसनिधिजलनिधिचन्द्रमिते १७९६ कात्तिके सिते पक्षे।' ज्ञानसारटीका.

(छ) 'अब्दे षड्ङ्कविश्व १४९६ मिते' अर्थदीपिका

'शरेभविश्वे १३८५ यमितामवाप्य' गुर्वा० श्लो० २८९

અંકો પણ લખવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વાર અંકો લખવાની જગ્યાએ તેમજ કાણાં પાડવાની જગ્યાએ અંગુઠા વડે હિંગળોકના ટીકાઓ–ચાંલ્લાઓ કરવામા આવતા. બે વિભાગ કે ત્રણ વિભાગમાં લખાએલા લખાણની આસપાસ, લખાણ બાંડું ન લાગે એ માટે, બૉર્ડરની જેમ ઊભી બે કે ત્રણ લીટીઓ દોરવામા આવતી (જુઓ ચિત્ર નં ૧૧-૧૨-૧૩). તાડપત્ર સ્વાભાવિકરીતે વાંકાચૂકાં હોઈ જે બાજુનો ભાગ સાંકડો હોય ત્યા ઓછી લીટીઓ લખાતી અને જે બાજુનો ભાગ પહોળો હોય ત્યા વધારે લીટીઓ લખાતી, આથી ઘણી વાર એક જ પાનાના અમુક ભાગમાં વધારે લીટીઓ આવે અને અમુક ભાગમાં ઓછી લીટીઓ આવે એમ સમવિષમ પક્તિઓ આવવાનો પ્રસંગ બની જતો (જુઓ ચિત્ર ન. ૧૧મા આ૦ નં. ૩–૪). જે ઠેકાણે પાનાનો ભાગ સંકોચાઇ જાય ત્યા, લીટી અટકાવવામા આવી છે એમ જણાવવા માટે ઘણીવાર ⌣, ೮, ∞ આ આકૃતિઓને મળતુ ગમે તે એક ચિહ્ન કરવામા આવતુ. આ જ પ્રમાણે પાનાના વાંકને લઈ અધવચ્ચેથી શરૂ થતી પંક્તિના સૂચન માટે પણ ઉપરોક્ત ચિહ્નો જ કરાતાં હતાં. પુસ્તકલેખનના પ્રારંભમાં 'બે લીટી, ભલે, મીંડું' ઉપરાત જિન, ગણધર, ગુરુ, ઇષ્ટદેવતા આદિને લગતા નમસ્કાર લખવામાં આવતા એ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. જ્યા ચાલુ ગ્રંથના કોઇ ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતસ્કધ આદિની કે સર્ગ, ઉચ્છ્વાસ, લભક વગેરેની પૂર્ણાહુતિ થતી હોય ત્યા એની પુષ્પિકાને છૂટી પાડી તે પછી ॥छ॥ લખવામા આવતો અને એ પછી સમાપ્તિચિહ્નને લગતી ચિત્રાકૃતિઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨મા ૨૬૩ પાનાની આકૃતિમા પાચમી લીટી), અને તે પછી ચારપાંચ આંગળ જેટલી લીટી ખાલી મૂકી 'ભલે, મીંડું, નમસ્કાર' વગેરે લખી આગળનો ગ્રથવિભાગ ચાલુ કરવામા આવતો. કેટલીક પ્રતોમાં જ્યા ગ્રથના મુખ્ય વિભાગોની સમાપ્તિ થતી ત્યાં ચક્ર, કમલ, કલશ આદિની સુદર ચિત્રાકૃતિઓ દોરવામા આવતી (જુઓ ચિત્ર ન. ૧૨-૧૩). કેટલીકવાર કોઈ ગાથાની ટીકા–ભાષ્ય–ચૂર્ણિ અગર ગ્રંથનો કોઈ ખાસ વિષયવિભાગ પૂર્ણ થતો હોય ત્યાં તે દર્શાવવા માટે પણ ॥छ॥ કરાતો હતો, પણ ઉપર જણાવ્યુ તેમ તે પછી ખાલી જગ્યા રાખવામા આવતી નહોતી.

કાગળનાં પુસ્તકો

તાડપત્ર ઉપર પુસ્તક લખવાની સામાન્ય પદ્ધતિ જણાવ્યા પછી કાગળ ઉપર કેમ લખાતુ એ હવે જણાવીએ.

કાગળનાં પુસ્તકો પ્રારંભમા તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ લંબાઈ-પહોળાઇમાં ટૂંકાં, મુષ્ટિ પુસ્તકાકારે લખવામા આવતાં હતા; તેમ છતાં તે તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ બે કે ત્રણ વિભાગમા ન લખાતાં સળંગ એક જ વિભાગમા લખાતા હતાં. કેટલાંક પુસ્તકો તાડપત્રીય પુસ્તકોની જેમ લાબાં લખવા છતા પહોળાઇમા તાડપત્ર કરતાં બમણાં પહોળા એટલે કે ૪॥ ઈંચ જેટલાં પહોળા લખાતા હતા, પરતુ આટલાં લાબા પુસ્તકો રાખવા-વાચવાં-લખવા-ઉપાડવા કષ્ટભર્યાં લાગવાથી તેરમી શતાબ્દી પછી તેના કદને ટૂંકાવીને ૧૨×૫ ઈંચનું કે તે કરતા કાંઇક નાનુંમોટું રાખવામા આવ્યુ છે. કાગળ ઉપર લખાતા પુસ્તકોમા શરૂશરૂમાં લખાણની બે બાજુએ બૉર્ડર તરીકે કાળી શાહીથી જ લીટીઓ

દોરવામા આવતી હતી, પણ અનુમાને સોળમી શતાબ્દીથી લીટીઓ દોરવા માટે કાળીને બદલે લાલ શાહી પસદ કરવામા આવી છે કાગળનાં પુસ્તકોની વચમા દોરો પરોવવા માટે કાણુ પાડવા માટે ખાલી જગ્યા રાખવામા આવતી, તે છતા તાડપત્રીય પુસ્તકનાં પાનાની જેમ આના પાનાંને એકાએક ખસી પડવાનો કે અસ્તવ્યસ્ત થવાનો ભય કે સંભવ નહિ હોવાથી તેમા કાણુ પાડી દોરો પરોવેલા પુસ્તકો જવલ્લે જ મળે છે મોટે ભાગે તો આ કાણુ પાડવાની જગ્યા ખાલી જ રખાઇ છે, અથવા તે ઠેકાણે લાલ રગના ચાલ્લા કે લાલ, કાળી, આસમાની, પીળી શાહીથી મિશ્રિત ફૂલ, ચોકડી, બદામ વગેરેની આકૃતિઓ કરવામા આવતી. કેટલાક પુસ્તકોમા, પાનાની બે બાજુના હાસિયાની[૮૫] વચમાં હિંગળોકના ટીકા કરી તે ઉપર જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક પત્રાંકો અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક પત્રાંકો લખવામાં આવતા હતા. કાગળના પુસ્તકમાં પાનાની જમણી બાજુના હાસિયામા ઉપરના ભાગમાં અને કેટલીકવાર બને બાજુના હાસિયામા ઉપરના ભાગમાં હૂંડી[૮૬] ભરવામા આવતી અર્થાત્ ગ્રથનુ નામ અને પાનાનો સખ્યાક લખવામા આવતો હતો, અને ડાબી બાજુના હાસિયામા નીચેના ભાગમા માત્ર પત્રાક જ લખાતો હતો. એક જ વિષયના ગ્રથોને એકીસાથે રાખવા ખાતર જ્યારે સળગ લખાવવામાં આવતા તેવે સમયે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાલુ ગ્રંથની હૂડી અને પત્રાક આદિ ભરવા-લખવા ઉપરાત બને બાજુના હાસિયાના વચલા ભાગમા લાલ ચાલ્લા કરી પત્રાક તરીકે એક બાજુ સળગ અક્ષરાકો અને બીજી બાજુ સળગ ચાલુ અકો લખાતા હતા કેટલીકવાર બે પાચ ગ્રંથો એકીસાથે લખેલા હોય તેમા પાનાના અકો સળંગ કરવા છતા ગ્રથોને જુદા પાડવા માટે ડાબી બાજુના હાસિયાના તદ્દન ખૂણામા ઝીણા અંકો કરવામા આવતા. આ અકોને 'ચોરઅક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કાગળનાં પુસ્તકોનાં પાના એકસરખા માપના હોઈ તેમા દરેક પાનામાં લીટીઓ એકસરખી જ આવતી. જ્યા ખાસ ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતસ્કધ આદિની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં પુષ્પિકા શ્લોકાક વગેરેને લાલ શાહીથી લખતા અથવા તેની આસપાસ લાલ શાહીથી ॥ આવી ઊભી પૂર્ણ-વિરામસૂચક બે લીટીઓ કરવામાં આવતી, જેથી તે તરફ એકદમ વાચકનુ લક્ષ ખેંચાય. કાગળના પુસ્તકોના પ્રારભમા 'ભલે મીંડા'નુ ચિહ્ન અને સમાપ્તિમા ॥છ॥ વગેરે તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ જ લખાએલા મળે છે. માત્ર તાડપત્રીય પુસ્તકમા સમાપ્તિમા જે અનેક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ કરાતી તે જવલ્લે જ આલેખાએલી મળે છે.

પુસ્તકલેખનની પ્રાચીન વિશેષતાઓ

તાડપત્ર અને કાગળ ઉપર પુસ્તક લખવાની સામાન્ય પદ્ધતિને અંગે આટલુ જણાવ્યા પછી હવે એને અગે ખાસ વિશેષ હકીકત જણાવીએ.

પ્રાચીન કાળમાં જે પુસ્તકો લખાતાં હતાં તેમાં જ્યા ખાસ વાક્યાર્થનો સબંધ પૂર્ણ થતો ત્યાં પૂર્ણવિરામસૂચક । આવું દડાકાર ચિહ્ન કરવામા આવતું, જ્યા ખાસ વધારાનો અર્થ સમાપ્ત

---

૮૫ પાનાની ડાબી અને જમણી બાજુના માર્જિનને 'હાસિયા' તરીકે ઓળખવામા આવે છે

૮૬ જેને અત્યારે 'હેડિંગ' તરીકે ઓળખવામા આવે છે તેને આપણી ભાષામા 'હુંડી' એ નામથી ઓળખવામા આવે છે

થતો ત્યા ॥ આવા બે ઊભા દંડ કરવામાં આવતા અને જ્યાં ખાસ અવાંતર વિષય, પ્રકરણ કે ગાથાની ટીકા આદિની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યા ॥છ॥ આ પ્રમાણે લખતા જ્યાં શ્લોકની શરૂઆત કે સમાપ્તિ થતી ત્યા બંને બાજુએ બે ઊભા દંડ કરતા અને તે પછી જ કે શ્લોકાંક લખતા. કેટલીક પ્રતોમાં, અત્યારના મુદ્રણમા જેમ પરસવર્ણ કરવામાં આવે છે તેમ પરસવર્ણ પણ કરવામા આવતા અને જ્યા મૂલસૂત્રગાથા ઉપર ભાષ્ય વગેરે સમાપ્ત થતુ ત્યાં તે તે સૂત્રગાથાના ભાષ્યની સમાપ્તિ અક્ષરાંક દ્વારા સૂચવવામાં આવતી.[૮૭] આમ છતા પાછળના અવિવેકી લેખકો, લખાણમાં વધારો થાય અને એ લખાણ મહેનતાણાની ગણતરીમાં ન આવે એ ઇરાદાથી ઉપરોક્ત વિ.શિષ્ટ ચિહ્નો અને સંકેતોને ન લખતાં માત્ર ચાલુ ગ્રથના અક્ષરો જ લખવા લાગ્યા; જેને પરિણામે લિખિત ગ્રંથોના ગૌરવમાં ઘટાડો થવા ઉપરાંત ઉત્તરોત્તર દુર્ગમતા અને ગોટાળો વધતા ગયાં છે. આ અવિવેકી લેખકોએ કેટલી યે વાર ગ્રંથના સ્દર્ભોના સદર્ભો ઉપરાત મૂળ ગ્રથના વિષયને લગતી સ્થાપનાઓ, યંત્રો, ગ્રંથકારે કરેલા ચિહ્નો, શ્લોકસંખ્યા, ગાથાસંખ્યા, ગ્રથાગ્રમ્, ગ્રથની પ્રશસ્તિ સુદ્ધાં ઉડાડી દીધાં છે. લેખકોની આ અવિવેકી વર્તણૂક આજની નથી પણ સૈકાઓજૂની છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં ચિત્રો અને અંક આદિને ઠેકાણે કરાતા લાલ ચાલ્લાને બાદ કરી લઈએ તો લેખન માટે અને લીટીઓ દોરવા માટે માત્ર કાળી શાહી જ વપરાઇ છે, જ્યારે કાગળના પુસ્તકો લખવા માટે કાળી શાહી ઉપરાંત સોનેરી, રૂપેરી અને લાલ રગની શાહીઓ પણ વપરાઇ છે. આમ છતાં એટલું તો ખરૂ જ છે કે કાળી શાહી અને સોનેરી-રૂપેરી શાહીનો ઉપયોગ જેમ આખા પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખવા માટે થયો છે તેમ આખું પુસ્તક લખવા માટે લાલ શાહીનો ઉપયોગ ખાસ કરીને ક્યારે ય થયો નથી. આ શાહીનો ઉપયોગ મુખ્યપણે પુષ્પિકા, ગ્રથાંક, उक्तं च, तथाहि, પૂર્ણવિરામ તરીકે લખાતાં દંડના ચિહ્નો, લીટીઓ કે ચિત્રો લખવા માટે જ થયો છે.

પુસ્તકલેખનના પ્રકારો

અગાઉ અમે ગડી, કચ્છપી, મુષ્ટિ આદિ પુસ્તકોના જે પ્રકારો નોંધી ગયા છીએ એ પ્રકારો પુસ્તકના બાહ્ય દેખાવને લક્ષીને પાડવામા આવ્યા છે, જ્યારે આ વિભાગમા દેખાડાતા પુસ્તકના પ્રકારો–ભેદો–નામો કાગળ ઉપર પુસ્તકલેખનની શરૂઆત થયા પછી લખાણની પદ્ધતિ ઉપરથી પાડવામા આવ્યા છે, જે અહી દેખાડવામાં આવે છે કાગળ ઉપર પુસ્તકો અનેક રૂપમા લખાતા હતાં· જેમકે ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ, પંચપાટ કે પચપાઠ, શૂડ કે શૂઢ, ચિત્રપુસ્તક, સ્વર્ણાક્ષરી, રૌપ્યાક્ષરી, સૂક્ષ્માક્ષરી, સ્થૂલાક્ષરી ઇત્યાદિ.

ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ

જે પુસ્તકના મધ્ય ભાગમા મોટા અક્ષરથી મૂળ ગ્રંથ અને તેની ઉપર અને નીચે તેની

---

૮૭ છેદકલ્પભાષ્યમાં આદિથી અંત સુધી પરસવર્ણ લખેલા છે અને જ્યા જ્યા જે જે સૂત્રગાથાનુ ભાષ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યા ત્યા તે તે સૂત્રગાથાનો અંક અક્ષરાંકથી લખેલો છે પ્રાચીન ચૂર્ણિગ્રથોમાં તેમજ બીજા ઘણાવણા ગ્રથોમા પરસવર્ણ લખાએલા જોવામા આવે છે

ટીકા કે ટબો લખવામા આવે, એવા પ્રકારના પુસ્તકને, તેની વચમા, ઉપર અને નીચે એમ ત્રણ પટે—વિભાગે અથવા ત્રણ પાઠે તે લખાતું હોવાથી, 'ત્રિપાટ' અગર 'ત્રિપાઠ' કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર ન ૧૪)

પંચપાટ કે પંચપાઠ

જે પુસ્તકની વચમા મોટા અક્ષરથી મૂળ ગ્રંથ અને તેની ઉપર, નીચે તથા બે બાજુના હાસિયામા તેની ટીકા કે ટબાર્થ લખવામા આવે, એ જાતના પુસ્તકને, વચમા, ઉપર, નીચે અને બે બાજુના હાસિયામા એમ પાચ પટે-વિભાગે અથવા પાંચ પાઠે તે લખાતુ હોવાથી, 'પચપાટ' અથવા 'પચપાઠ' કહેવામા આવે છે (જુઓ ચિત્ર ન. ૧૫).

શૂડ કે શૂઢ

જે પુસ્તકો હાથીની શુણ્ડની–સૂઢની પેઠે મૂળ સૂત્ર, ટીકા આદિનો કોઇ પણ જાતનો વિભાગ પાડચા સિવાય સળગ લખવામા આવે તેને 'શૂડ' અથવા 'શૂઢ' પુસ્તક તરીકે ઓળખવામા આવે છે.

ત્રિપાટ અને પચપાટ તરીકે તે જ ગ્રથો લખી શકાય છે જેના ઉપર ટીકા ટિપ્પણી હોય. જે ગ્રથો ઉપર ટીકા ટિપ્પણી નથી હોતી તે 'શૂડ' રૂપે જ લખાય છે, પણ તેને માટે 'શૂડ' શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી 'શૂડ' શબ્દનો પ્રયોગ સળગ લખાએલા ટીકાત્મક ગ્રંથો માટે જ થાય છે. મૂળરૂપ ગ્રંથો સદા યે સળગ એકાકારે લખાતા હોઈ એને માટે ત્રિપાટ, પચપાટ આદિ પૈકીના કોઇ સકેતને અવકાશ જ નથી.

ત્રિપાટ-પંચપાટરૂપે પુસ્તક લખવાની પદ્ધતિ અમારી માન્યતાનુસાર વિક્રમની પદરમી સદીના પ્રારભથી ચાલુ થઈ છે. તે પહેલા સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ટીકા વગેરેના પુસ્તકો જુદા જુદાં જ લખાતા હતાં અને ત્યારે એક ગ્રથ વાચનારને વારંવાર જુદીજુદી પ્રતોમા નજર નાખવી પડતી હતી.

ચિત્રપુસ્તક

'ચિત્રપુસ્તક' એ નામ સાભળી, પુસ્તકોમા ચીતરવામા આવતાં અનેકવિધ ચિત્રોની કલ્પના કોઇ ન કરી લે. 'ચિત્રપુસ્તક' એ નામથી અમારો આશય મુખ્યત્વે કરી લખાણની ખૂબીથી સ્વય ઉત્પન્ન થતાં ચિત્રોથી છે. કેટલાક લેખકો પુસ્તક લખતા અક્ષરોની વચમા એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી ખાલી જગ્યા છોડે છે કે જેથી અનેક જાતની ચિત્રચોકડીઓ, વજ્ર, છત્ર, સ્વસ્તિક વગેરેની આકૃતિઓ તેમજ લેખકે ધારેલી વ્યક્તિનુ નામ, શ્લોક, ગાથા વગેરે આપણે જોઈ વાચી શકીએ. (જુઓ ચિત્ર ન. ૫-૬-૧૬-૧૭) આ જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો ઉપર જણાવ્યુ તેમ લખાણની વચમા ખાલી જગ્યા ન મૂકતા, કાળી શાહીથી સળગ લખાતા લખાણની વચમાના અમુક અમુક અક્ષરોને એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી લાલ શાહી વડે લખે છે કે જેથી તેને જોનાર એ લખાણમાં અનેક પ્રકારની ચિત્રાકૃતિઓ તેમજ નામ, શ્લોક વગેરે જોઇ શકે. આ ઉપરાત કેટલાક લેખકો પુસ્તકની વચમા જ્યા કાણા પાડવા માટે જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યા અને બે બાજુના હાસિયાના મધ્ય ભાગમા, અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તે મુજબ, સળગ અંકો લખવાના ન હોય ત્યારે ત્યાં હિંગળોક, હરતાલ, વાદળી આદિ રગથી મિશ્રિત ફૂલ, ચોકડી, કમળ, બદામ આદિની વિધવિધ આકૃતિઓ કરતા. કેટલીકવાર કલ્પસૂત્ર

જેવાં પુસ્તકોમાં, વચમા જ્યા કાણું પાડવાની જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યા, કલ્પસૂત્રને લગતા સુંદર નાના ચિત્રો પણ દોરવામા આવતા.[૮૮]

સુવર્ણાક્ષરી–રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તકો

સોનેરી (સોનાની) અને રૂપેરી (ચાંદીની) શાહીથી પુસ્તકો કેમ લખાતા એ જાણવું અતિ મહત્ત્વનુ છે. આપણા ચાલુ ધોળા કાગળ ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાહીનુ લખાણ લેશ પણ દીપી ઊઠે તેમ નહિ હોવાથી આ બે જાતની શાહીથી પુસ્તક લખતાં પહેલાં કાગળોને—પાનાને 'બૅક ગ્રાઉન્ડ' તરીકે લાલ, કાળા, વાદળી, જામલી વગેરે ઘેરા રંગોથી રંગીન બનાવવામા આવતાં અને તેમને અકીક, કસોટી, કોડા વગેરેના ઘૂંટાથી ઘૂંટીને મુલાયમ બનાવી લેવામાં આવતાં હતા. તે પછી એ પાનાં ઉપર. અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ એ રીત પ્રમાણે તૈયાર કરેલી સોનેરી--રૂપેરી શાહીની ભૂકીને અત્યત સ્વચ્છ ધવના ગુદરના પાણી સાથે ભેળવી, શાહી રૂપે તૈયાર કરી પીંછી વડે અથવા તેને લાયક કલમથી ગ્રથ લખવામાં આવતો. આ અક્ષરો સુકાયા પછી તેને અકીક વગેરેના ઘૂંટાથી ઘૂંટતા એ લખાણ બરાબર તૈયાર ઓપદાર બની જતું. આ લખાણની વચમા અને તેની આસપાસ અનેક જાતનાં રંગવિરંગી ચિત્રો, વેલો વગેરે કરવામાં આવતા હતાં. લખવામા પણ અનેક જાતની ભાતો અને ખૂબીઓ દર્શાવવામા આવતી.

સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખેલું તાડપત્રીય પુસ્તક આજ સુધીમા ક્યાં યે જોવામાં કે સાભળવામા આવ્યુ નથી કહેવામા આવે છે કે પરમાર્હત ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે જૈન આગમોની તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રકૃત ગ્રથોની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિઓ પોતાના જ્ઞાનકોશ માટે લખાવી હતી,[૮૯] એ જ પ્રમાણે મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલે જૈન આગમોની એકેક પ્રતિ સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાનુ[૯૦] પણ કહેવામા આવે છે એ પ્રતિઓ તાડપત્ર ઉપર લખાઈ હશે કે કાગળ ઉપર એ નિશ્ચિત રૂપે કહેવાનુ કે જાણવાનુ અમારી પાસે કશુ જ સાધન નથી. અમારા જોવામા જે અનેકાનેક સુવર્ણાક્ષરી સુદર પુસ્તકો આવ્યા છે એ બધાં યે કાગળ ઉપર અને વિક્રમની પંદરમી—સોળમી આદિ સદીમાં લખાએલા છે અમારી માન્યતા તો એવી છે કે તાડપત્ર ઉપર સુવર્ણાક્ષરી જૈન પુસ્તકો લખાયા જ નથી, એટલુ જ નહિ પણ વિક્રમની પંદરમી શતાબ્દી પહેલાં સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તકો લખાતા હોય એમ પણ અમને લાગતુ નથી રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તક લખવાની પ્રથા સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તકો કરતાં યે

---

૮૮ શ્રી હસવિજયજી મહારાજના વડોદરાના જૈન પુસ્તકસગ્રહમા 'કલ્પસૂત્ર'ની એક પ્રતિ છે જેના મધ્યમા આ પ્રમાણેના ચિત્રો છે

૮૯ (क) 'जिनागमाराधनतत्परेण राजर्षिणा एकविंशति ज्ञानकोशा. कारापिता । एकादशाङ्ग-द्वादशाङ्गोपाङ्गादि-सिद्धान्तप्रतिरेका सौवर्णाक्षरैर्लेखिता, योगशास्त्र-वीतरागस्तवद्वात्रिंशत्प्रकाशा. सौवर्णाक्षरा हस्तपुस्तिकायां लेखिता । सप्तशतलेखका लिखन्ति ।' कुमारपालप्रबन्ध पत्र ९६-९७ ॥

(ख) 'श्रीकुमारपालेन सप्तशतलेखकपार्श्वात् ६ लक्ष ३६ सहस्रागमस्य सप्त प्रतय सौवर्णाक्षरा श्रीहेमाचार्यप्रणीतव्याकरण-चरित्रादिग्रन्थानामेकविंशति. प्रतयो लेखिता ॥' उपदेशतरङ्गिणी पत्र १४० ॥

૯૦ જુઓ ટિપ્પણ ન. ૩૦ (ग)

અર્વાચીન છે. ઇડરના જૈન જ્ઞાનભંડારમા કલ્પસૂત્રની સચિત્ર તાડપત્રીય પ્રતિ છે તેના ચિત્રોમાં સોનેરી શાહીનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો[૯૧] છે. સોનેરી શાહી કરતા ચાદીની શાહીનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે તેમજ ચિત્રકામ માટે અનેકગણો ઓછો થયો છે. ચાદીની શાહીથી લખાએલી પ્રતિઓ ક્વચિત ક્વચિત જ મળે[૯૨] છે, જ્યારે સોનેરી શાહીથી લખાએલી પ્રતિઓ અનેક સ્થળે અને અનેક જ્ઞાનભંડારોમાં મળે[૯૩] છે. આ બને પ્રકારની શાહીથી લખાએલાં પુસ્તકોમા મુખ્યત્વે કરીને કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથા હોય છે, અને ક્વચિત્ ભગવતીસૂત્ર,[૯૪] ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરે જેવા માન્ય જૈન આગમો પણ હોય છે. કેટલીક વાર નવસ્મરણાદિ સ્તોત્ર[૯૫] વગેરે પણ

---

૯૧ આ પોથી વિક્રમની ચૌદમી સદીમા લખાએલી હોવાની અમારી સભાવના છે

૯૨ (क) ચ દીની શાહીથી લખાએલી કલ્પસૂત્રની એક મચિત્ર પ્રતિ શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજના જ્ઞાનભડારમા છે, એમ તેમના ગિષ્ય શ્રીવિદ્યાવિજયજી મહારાજ જણાવે છે.

(ख) એક કલ્પમૂત્રસુબોધિકાટીકાની પ્રતિ અમારા વૃદ્ધ ગુરુ પ્રવર્તક શ્રીકાતિવિજયજી મહારાજ પાસે છે, જે મવત ૧૮૧૪મા બુરાનપુરમા લખાએલી છે આ પ્રતિ જુદાજુદા લેખકોએ પૂર્ણ કરેલી છે પ્રતિના પત્ર ૨૮, ૧૬૫ અને ૩૦૬મા લેખકની જુદીજુદી આ પ્રમાણેની પુષ્પિકાઓ છે

(૧) कल्पसुवोविकाया प्रथम. क्षण' समास सुभासुभ लिपीकृतं ऋप समरथः नाडीवाल गच्छे श्रीजिन्सासनार्थाय. १

(२). .कल्पसुवोधिकाया पष्ट. क्षण समाप्त' ६ लिषित ऋष समरथ नागोरी गछे व्रानपुरेः लेपाक दा पं० दांनविमलजी ॥ च्छः च्छ श्री'

(३) इति श्रीकत्पसुवोविका समाप्ता सवत् १८१४ના वर्षे पौष वदि ५ वार रवौ पं० रामकुशलेन लवीकृत ॥श्री॥

(ग) અજમેરના શેઠ કલ્યાણમલજી ઢઢ્ઢાના ઘરમા એક પ્રાચીન ચોપડી છે, જેમા यन्त्रावचूरी નામનો ગ્રથ ચાદીની શાહીથી લખાએલો હોવાનુ ભા પ્રા લિ મા પૃ ૧૫૬મા જણાવેલુ છે આ પુસ્તકમા લેખકની પુષ્પિકા વગેરે કશુ યે નથી, તેમ છતા તેની લિપિ વગેરે જોતા એ સોળમી સદીમા લખાએલુ માનવામા આવે છે

આ સિવાય બીજે ઘણે ઠેકાણે ચાદીની શાહીથી લખેલા પુસ્તકો મળે છે.

૯૩ પ્રવર્તક શ્રીકાતિવિજયજી મહારાજ, શ્રીહસવિજયજી મ૦, શ્રીઅમરવિજયજી મ૦, શ્રીવિજયકમલસૂરિ મ૦, શ્રીવિજયધર્મ-સૂરિ મ૦ વગેરેના શાસ્ત્રસગ્રહોમા તેમજ લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભડારમાં, અમદાવાદ દેવશાના પાડાના પુસ્તકસગ્રહમા, પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથના ભડારમા, સુરતના મોહનલાલજી મ૦ ના જ્ઞાનભડારમા ઇત્યાદિ અનેક જૈન મુનિઓના પુસ્તકસગ્રહોમા તેમજ ગુજરાતના અનેક ગામ–નગરોના જ્ઞાનભંડારોમા કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની સખ્યાબધ પ્રતો વિદ્યમાન છે એ જ રીતે મારવાડ, માળવા, મેવાડ, બગાળ, દક્ષિણ વગેરે દેશોમાના જૈન જ્ઞાનભડારોમા, જૈન મુનિઓના પુસ્તકસગ્રહોમા અને જૈન ગૃહસ્થોના ઘરભડારોમા આ બને ગ્રથોની સખ્યાબધ સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો વિદ્યમાન છે

૯૪ લીંબડી જૈન જ્ઞાનભડારની જૂની ટીપમા 'સુવર્ણાક્ષરી ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રતિનુ નામ હતુ જે અત્યારે ત્યા નથી તપગચ્છના શ્રીપૂજ્યના જ્ઞાનભડારમા સુવર્ણાક્ષરી ભગવતીસૂત્રની પ્રતિ હોવાનુ ખાત્રીદાર સજ્જન પાસે સાભળવામા આવ્યુ છે અમદાવાદના દેવશાના પાડાના જૈન જ્ઞાનભડારમા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિ વિદ્યમાન છે

૯૫ પાલણપુરવાસી ભાઈ નાથાલાલના સગ્રહમા સુવર્ણાક્ષરી નવસ્મરણની ચોપડી છે, જે અત્યત સુંદર હોવા ઉપરાત એ પ્રતિ

સોનેરી શાહીથી લખવામાં આવ્યા છે.

સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો

જૈન સાધુઓ સદાને માટે પાદવિહારી હોવા ઉપરાંત તેઓ પોતાની સઘળી વસ્તુને જાતે જ ઉપાડતા હોઈ રસ્તામા વધારેપડતો ભાર ન થાય એની જેમ દરેક રીતે કાળજી રાખતા, તેમ રસ્તામા સાથે રાખવાના પુસ્તકનો પણ વધારેપડતો ભાર ન થાય તેમજ પઠન-પાઠનમા સુગમતા વધે એ માટે પણ તેઓ ધ્યાન રાખતા. આ કારણથી તેઓ રસ્તામાં ઉપયોગી ગ્રથોની પોથીઓ નાની બનાવતા તેમજ ઝીણા અક્ષરોમાં લખતા–લખાવતા. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાના કરતાં કાગળના પુસ્તકના યુગમાં ઝીણા અક્ષર લખવાની કળાએ વધારેમાં વધારે વિકાસ સાધ્યો છે એટલુ જ નહિ પણ તે પછી જ ત્રિપાટ, પંચપાટ વગેરે સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો લખવાની પ્રથાએ જન્મ લીધો છે. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાનામાં જે જાતના ઝીણા અક્ષરો લખાતા હતા તે કરતા કાગળના પુસ્તકના જમાનામા અનેકગણો વિકાસ સધાયો છે. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં અમે એવાં પુસ્તકો પણ જોયાં છે જેમાં સાધારણરીતે ચાર લીટીઓ સમાઇ શકે એવા પાનાંઓમાં દસ દસ લીટીઓ લખવામાં આવી છે; તેમ છતા અમે આ નિબધ સાથે कुमारपालप्रशस्तिगत एक શ્લોકના ૧૧૬ अर्थनी પ્રતિના પાનાનુ ચિત્ર આપ્યુ છે (જુઓ ચિત્ર ન. ૧૫) તેવા ઝીણા અક્ષરો તો તાડપત્રીય જમાનામાં નહોતા જ લખાતા. આ વાત અમે આખા પુસ્તકને ઝીણા અક્ષરમાં લખવાને લક્ષીને કહીએ છીએ, નહિ કે એ પુસ્તકોમાંના ટિપ્પણ આદિને લક્ષીને; કારણકે તાડપત્રીય પ્રતિમાંનાં ટિપ્પણો, પાઠભેદો અને તેમાં પડી ગએલા પાઠો ઘણોખરો વખત અત્યત ઝીણામાં ઝીણા અક્ષરથી લખવામાં આવતા હતા.

સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો

જેમ જૈન શ્રમણો રસ્તામા પુસ્તક રાખવાની સગવડ ખાતર સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો લખાવતા હતા તેમ વાચવાની સુગમતા ખાતર સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો પણ લખતા-લખાવતા હતા. સામાન્યરીતે તો દરેક પુસ્તક મધ્યમસરના અક્ષરમાં જ લખવા-લખાવવામાં આવે છે, પરંતુ कल्पसूत्र અને कालिका-चार्यकथा જેવા પુસ્તકો કે જે પર્યુપણાપર્વમાં પારાયણ તરીકે એકીશ્વાસે અને વેગબદ્ધ વાચવાનાં હોય છે તેને સ્થૂલ–મોટા અક્ષરમાં લખવામાં આવે છે, જેથી વાચવામા અટક ન થાય તેમજ અક્ષર ઉપર આખ બરાબર ટકે. ખાસ અપવાદ બાદ કરી લઇએ તો સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તક તરીકે કલ્પસૂત્ર

મુર્શિદાબાદનિવાસી પ્રસિદ્ધ જૈન ધનાઢ્ય જગતશેઠે પોતાના નિત્યપાઠ માટે લખાવેલી છે લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભડારમા શ્રી-દેવચદ્રજીકૃત 'અધ્યાત્મગીતા અને શીતલજિનસ્તવન'ની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિ છે, જે ઓગણીસમી સદીમા ત્યાના પ્રસિદ્ધ શેઠ ડોસા વોરાએ લખાવેલી છે (ડોસા વોરાનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે લીંબડી જૈન જ્ઞાનભડારના લિસ્ટમાની 'પૂરવણી' જોવી) શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીના જ્ઞાનસગ્રહમા શાલિભદ્રરાસની પ્રતિ સુવર્ણાક્ષરે લખાએલી છે આ સિવાય બીજા અનેક સ્તોત્રો, રાસ વગેરે સુવર્ણાક્ષરે લખાએલા જોવામા આવે છે સોનેરી ચિત્રો દોરેલી પ્રતો તો લગભગ પ્રત્યેક પ્રત્યેક જૈન જ્ઞાનભડારમા ઢગલાબધ વિદ્યમાન છે

અને કાલિકાચાર્યકથા એ બે પુસ્તકો જ લખવામા આવ્યાં છે. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાનામા કેટલાંક પુસ્તકો સામાન્ય સ્થૂલાક્ષરથી લખાતા હતા, તેમ છતાં એ સ્થૂલાક્ષરોનો પણ વાસ્તવિક વિકાસ તો કાગળના યુગમા જ થયો છે.

કાતરથી કાપીને લખેલાં પુસ્તકો

શાહીનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય ફક્ત કાગળને કાતરીને અથવા કોરીને જેમ વૃક્ષ, વેલ, બુટ્ટા વગેરે આકૃતિઓ બનાવવામા આવે છે તેમ માત્ર કાગળને કોતરીને પુસ્તકો પણ લખવામાં આવતા. આ પ્રમાણે કોતરીને લખેલુ જયદેવ કવિકૃત गीतगोविन्द[૯૬] કાવ્ય 'ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ'મા ન ૧૩૦૬મા છે બીજાં પણ એવાં છૂટક કોતરીને લખેલા પાનાં જોવામા આવે છે

(૭) પુસ્તકસંશોધન અને તેનાં સાધન, સંકેત વગેરે

પ્રાચીન પુસ્તકાદર્શો ઉપરથી એક પછી એક થતા પુસ્તકાદર્શોમા ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધિઓનો પુજ વધતો જાય છે પુસ્તકોમા એ અશુદ્ધિઓ વધવાના કારણો શુ હશે, એ અશુદ્ધ પુસ્તકોને પ્રાચીન શોધકો કેમ સુધારતા હશે, એ પુસ્તકોને સુધારવા માટેનાં કયા કયા સાધનો હશે, અને એને લગતા કઈ કઈ જાતના સંકેતો તેમજ ચિહ્નો હશે, એની અમે આ વિભાગમાં નોધ કરીશુ.

આજે આપણી સમક્ષ વિક્રમની અગિયારમી–બારમી સદીથી લઈ અત્યાર સુધીમા લખાએલો તેમજ શોધાએલો જે મહાન ગ્રથરાશિ વિદ્યમાન છે તેનુ બારીકાઇથી અવલોકન કરતા, પાછલાં એક હજાર વર્ષના સશોધનપ્રણાલીને લગતા પ્રામાણિક ઇતિહાસનો,—અર્થાત્ પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો, પુસ્તકસંશોધનની પ્રણાલી, એના સાધનો અને પુસ્તકસશોધનને લગતા પાંડિત્યપૂર્ણ અનેક પ્રકારના સકેતોનો,—આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે અને એ ઉપરથી આપણને જૈન શ્રમણોની પ્રાચીન ગ્રથસશોધનપ્રણાલીનો અને તેમની સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પણ પરિચય મળી જાય છે.

પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો

પ્રાચીન પુસ્તકાદર્શ ઉપરથી એક પછી એક ઉતારવામા આવતા હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં વધી પડતી અશુદ્ધિઓના કારણો અને તેનો ઇતિહાસ અમે એટલા કારણસર આપીએ છીએ કે વિદ્વાન ગ્રથ-શોધકોને અશુદ્ધ પાઠોના સંશોધનકાર્યમા એ મદદગાર થઈ શકે. અમે અમારા આજપર્યતના અવલોકન અને અનુભવને આધારે ગ્રથોમા અશુદ્ધિઓ અને પાઠાતરો–પાઠભેદો વધી પડવાના કારણ તરીકે લેખકો અને વિદ્વાન વાચકો–સશોધકો બનેને તારવ્યા છે, અર્થાત્ કેટલીકવાર લેખકોને કારણે પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો દાખલ થાય છે જ્યારે કેટલીક વાર વિદ્વાન વાચક–સંશોધકોને કારણે પણ પુસ્તકોમા અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો વધી પડે છે, જેનો સહજ ખ્યાલ આપણને નીચે આપવામા આવતી હકીકત ઉપરથી આવી શકશે

---

૯૬ આ પુસ્તકની લબાઈ પહોળાઈ $૯\frac{૨}{૫} \times ૪\frac{૩}{૪}$ ની છે. પ્રતિ નવી લખાએલી છે એના અતમાં લેખકે કોતરીને આ પ્રમાણે પુષ્પિકા લખેલી છે

'श्रीरस्तु ॥ नटपद्रवास्तव्यवृद्धनागरज्ञातीयविष्णुपादाम्बुजसेवकदेवकृष्णेन स्वयं ल्यखित ॥ रामार्पणमस्तु ॥'

લેખકો તરફથી થતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો[૯૭]

લેખકો તરફથી પુસ્તકોમાં વધી પડતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદના કારણો આ નીચે દર્શાવવામા આવે છે.

૧ લેખકનું લિપિવિષયક અજ્ઞાન કે ભ્રમ

જેઓ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન લિપિઓથી પરિચિત હશે તેઓ ઘણી જ સરળતાથી સમજી શકશે કે સુંદરમા સુંદર લિપિ લખવામા કુશળ લેખકો, નીચે આપવામાં આવતા અક્ષરોને સ્પષ્ટપણે નહિ ઉકેલી શકવાને લીધે એકને બદલે બીજા ભળતા અક્ષરો લખી નાખે છે, જેને પરિણામે પુસ્તકોમાં કેટલીક વાર અશુદ્ધિઓ અને કેટલીક વાર પાઠાંતરો વધી પડે છે:

क रु	म स रा ग	था थ्य
ख रव स्व	व व त	पा प्य
ग रा	ह इ	सा स्य
घ प्प व थ प्य	त्त तू	पा ष्य
च व ठ ध	द्द द्व द्ध द्र	ह्व ट्ट द्द
छ व	ग्र ग्ग ग्ज	त्त न्न
ज ज्ञ	द्र ड	च्च थ
च ज	वु तु	इ ह द्र
ट ठ द	प्प प्य थ घ	ई र्हे
ड र म	ज्ज व्व द्य	ए प य
त व	सू स्त स्त्र मू	ऐ पे ये
ध व	त्य च्छ	क्क क्र कु क्ष
न त व	कृ क्ष	स्त पू पृ
नु तु	त्व च न	सु मु
प य ए	प्रा था	ष्ठ ष्व ष्ट पृ व्द
फ पु	टा य	त्म त्स ता त्य
भ स म	त्र थ	कू क्त क्र
य घ	एय एा एम	

ઉપર અમે લેખકોના લિપિવિષયક ભ્રમને લગતી જે અક્ષરોની હારમાળા આપી છે એ કરતા પણ અનેકગણા લેખકોના અક્ષરભ્રમો છે. એ અક્ષરભ્રાન્તિઓમાંથી એવા કેટલા યે અશુદ્ધ અને ભળતા પાઠભેદો ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ભલભલા વિદ્વાનોને પણ મૂંઝવી નાખે તેવા હોય છે.

---

૯૭ લેખકો અને વિદ્વાન ગોધકો તરફથી ઉત્પન્ન થતી અશુદ્ધિઓ, પાઠભેદો અને વિકૃત પાઠોના પ્રકારો જોવા ઇચ્છનારને सन्मतितर्क सटीक, वसुदेवहिंडी અને बृहत्कल्पसूत्र सटीकના ભાગો અને તેમાં આપેલા પાઠભેદો જોવા ભલામણ છે.

એ પાઠભેદના થોડા પ્રકારો આ નીચે અમે આપીએ છીએ

१ प्रभव–प्रसव, २ स्तवन–सूचन, ३ यच्चा–चथा, ४ प्रत्यक्षतोवगम्या–प्रत्यक्षवोधगम्या, ५ नवा–त्तथा, ६ नच–तव, ७ तद्वा–तया, ८ पवत्तस्स–पवन्नस्स, ९ जीवसात्मीकृत–जीवमात्मीकृत, १० परिवुड्ढि–परितुट्ठि, ११ नचैव–तदेव, १२ अरिदारिणी–अरिवारिणी–अविदारिणी, १३ दोहलक्खेवियो–दोहलक्खेदियो, १४ नदीसरदीवगमण सभर जिणमडिय–नदीसरदीवगमणसभवजणमडिय–नंदीसरदीवगमण सभवजिणमडिय, १५ घाणामयपसादजणण–घणोगयपसादजणण, १६ गयकुलासण्ण-रायकुलासण्ण, १७ सच्च–सव्व–सत्त, १८ विच्छूढदाणजलाविलकपोला वि गजा–विच्छूढदाणजलावित्तघोलविवजा ઇત્યાદિ.

૨ લેખકનો પડિમાત્રાવિષયક ભ્રમ

કેટલાક લેખકો કાનાનો અને પડિમાત્રાનો–પૃષ્ઠમાત્રાનો ભેદ સ્પષ્ટપણે નહિ સમજી શકવાને લીધે ઘણી વાર માત્રાને બદલે કાનો અને કાનાને બદલે માત્રા લખી દે છે. આથી અશુદ્ધ પાઠો કે શુદ્ધ પાઠનો આભાસ આપતા ભળતા પાઠો બની જતા ઘણી વાર પુસ્તકોમાં ભારે ગોટાળો ઉભો થઇ જાય છે, જેને કાળાતરે શુદ્ધ કરવામા કે એ પાઠના અર્થની સંગતિ કરવામા વિદ્વાન શોધકોને ઘણી જ મુશ્કેલી અનુભવવી પડે છે—किसलयकोमलपसत्थपाणी–कि सयलक्खामलपत्थपाणी, तारानिकर–तरोनिकर–तमोन्निकर, आगरासीओ–असेरासीओ–असेसरासीओ ઇત્યાદિ.

૩ પતિતપાઠસ્થાનપરાવર્તન

કેટલીકવાર પ્રતિઓમાં પડી ગએલા પાઠને શોધકે બહાર કાઢચો હોય તેને લેખક, પંક્તિસૂચક સકેતને ન સમજી શકવાને લીધે અથવા પક્તિની ગણતરીને ભૂલી જવાને કારણે એ બહાર કાઢેલ પાઠને એકને બદલે બીજી પક્તિમા દાખલ કરી દે, એથી ગ્ર થોમા ઘણી વાર ગોટાળો થયાનાં સંખ્યાબધ ઉદાહરણો મળે છે

૪ ટિપ્પન પ્રવેશ

કેટલીક વાર પુસ્તકના સંશોધકે કોઇ પાઠભેદ કે કઠિન શબ્દનો પર્યાયાર્થ–ટિપ્પન લખ્યું હોય તેને લેખક મૂળ ગ્રથમા દાખલ કરી દે એથી પણ પુસ્તકોમા ગરબડ મચી જાય છે.

૫ શબ્દપડિત લેખકોને કારણે

કેટલાક લેખકો રાતદિવસ ઘણાં પુસ્તકો લખવા આદિને લીધે અમુક શબ્દોથી પરિચિત હોઈ પુસ્તકમા ભળતે સ્થાને અણઘટતો ફેરફાર કરી લખે છે એથી પણ અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો ઘણા વધી પડે છે અને તે, કોઇકોઇવાર તો શોધકોના સંશોધનકાર્યમા ઘણી જ હરકત ઊભી કરે છે.

૬ અક્ષર કે શબ્દોની અસ્તવ્યસ્તતા

લેખકો લખતા લખતાં ભૂલથી અક્ષરોને કે શબ્દોને ઉલટાસુલટી લખી નાખે એ કારણથી પણ લિખિત ગ્રથોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠાતરો વધી પડે છે. दाएइ–दाइए

૭ પાઠના બેવડાવાથી

કેટલીક વાર લેખકો લખતા લખતાં પાઠને કે અક્ષરોને બેવડા લખી નાખે છે, એથી પણ લિખિત પુસ્તકોમા અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો જન્મે છે. જેમ કે–सव्वपासणिएहिं–सव्वपासव्वपासणिएहिं–सव्वपासत्थपासणिएहि, तस्सरुव–तस्सरुवस्सरुव ઇત્યાદિ.

૮ સરખા જણાતા પાઠોને કાઢી નાખવાથી

કેટલીક વાર લેખકો, ગ્રંથના વિષયને નહિ સમજી શકવાને લીધે વારવાર આવતા સહજ ફરકવાળા ભગકાદિવિષયક સાચા પાઠોને બેવડાઇ ગએલા સમજી કાઢી નાખે છે, એથી સમય જતા લિખિત પુસ્તકોમા ગંભીર ગોટાળો પેદા થાય છે, જેને પરિણામે કેટલીક વાર ગ્રંથકારોને પણ મૂંઝાવું પડે છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં અનેક કારણોને લઈ લિખિત ગ્રથોમા લેખકો તરફથી જન્મતા પાઠભેદો પૈકી જે પાઠો બંધબેસતા થઇ જાય તે પાઠાંતરનુ રૂપ લે છે અને જે બંધ બેસતા ન થાય તે અશુદ્ધિરૂપે પરિણમી અધૂરિયા પંડિતોની કસોટીએ ચડતાં વિરૂપ બની જવા ઉપરાંત વિદ્વાન શોધકોની મૂંઝવણમા ઉમેરો કરનાર બને છે. જેમકે—तारानिकर ને બદલે तरोनिकर અને અધૂરિયા વિદ્વાનની કસોટીને પરિણામે तमोनिकर; આ જ પ્રમાણે आसरासीओनु असेरासीओ અને તેનુ સંશોધન असेसरासीओ. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલા અનેક પાઠો કેવળ વિદ્વાનોની મૂંઝવણમા ઉમેરો કરનાર જ બને છે.

વિદ્વાનો તરફથી ઉદ્‌ભવતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો

જેમ લેખકો તરફથી પુસ્તકોમા અનેકરીતે ભૂલો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઘણી યે વાર વિદ્વાનમા ખપતા શોધકો તરફથી પણ અનેકરીતે ભૂલો થવાના પ્રસંગો ઊભા થાય છે. જેમકે:

૧ શોધકોની નિરાધાર કલ્પના

લેખકો તરફથી ઉત્પન્ન થએલી અશુદ્ધિઓ કે પાઠભેદોમાં બીજા પ્રત્યન્તરોનો આધાર લીધા સિવાય માત્ર પોતાની કલ્પનાના બળે જ્યારે શોધકો સુધારોવધારો કરે છે ત્યારે ઘણી જાતની અશુદ્ધિઓ અને પાઠાંતરો ઊભા થાય છે. જેમકે–तारानिकर–तरोनिकर–तमोनिकर, आसरासीओ–असेरासीओ–असेसरासीओ ઇત્યાદિ.

૨ અપરિચિત પ્રયોગો

જ્યારે શોધકો પ્રાયોગિક જ્ઞાનમાં કાચા હોય છે અથવા ક્વચિત્ આવતા પ્રયોગોથી પરિચિત નથી હોતા ત્યારે ઘણી વાર સાચા પાઠોને પરાવર્તિત કરી પાઠભેદ કે અશુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે—हत्थिणा चमढिओने બદલે हत्थिणाऽवमद्दिओ આ સ્થળે પ્રાકૃતના चमढिय પ્રયોગથી અપરિચિત શોધકે એ પ્રયોગને સુધારીને તેના બદલામાં ऽवमद्दिय સુધાર્યું છે એ ઠીક નથી કર્યું.

૩ ખંડિત પાઠોને કલ્પનાથી સુધારવાને લીધે

કેટલેક ઠેકાણે હસ્તલિખિત પ્રતિગાનો પાઠ,–પાના ચોંટી જવાને લીધે, ખરી જવાને લીધે કે ઉધેઈ

આદિથી ખવાવાને લીધે–નષ્ટ થયો હોય ત્યા પ્રતિનો ઉતારો કરનાર લેખકે ખાલી જગ્યા મૂકી હોય, તેવે સ્થળે માત્ર મતિકલ્પનાથી નવા અક્ષરો ઉમેરવાથી પાઠભેદો વધી પડે છે. જેમકે मगल—
—विवड्ढिउच्छाहो–मगलविहिविवड्ढिउच्छाहो–मगलचलविवड्ढिउच्छाहो ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે લેખકો અને વિદ્વાન શોધકો તરફથી અનેક કારણોને લઈ હસ્તલિખિત ગ્રથોમા અશુદ્ધિઓનો પુજ અને અગણિત પાઠભેદો વધી પડે છે.

પુસ્તકસશોધનની પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રણાલી

વિક્રમના બારમા સૈકાના પ્રારભથી લઈ આજ પર્યંતમા લખાએલા જે પુસ્તકોનો સંગ્રહ આપણી સામે હાજર છે તે પૈકી લગભગ સોળમી સદી સુધીમા લખાએલા પુસ્તકોમા જે અશુદ્ધ, વધારાના કે બેવડાએલા અક્ષરો હોય તેને કાળી શાહીથી છેકી નાખવામાં આવતા હતા અને જે સ્થળે નવા અક્ષરો કે પક્તિઓ ઉમેરવાની હોય ત્યા ^ આવું હસપગલાનું ચિહ્ન કરી તેને, જો સમાઇ શકે તેમ હોય તો મોટે ભાગે તે જ લીટીના ઉપરના ભાગમા છોડવામાં આવતી ખાલી જગ્યામા, અને સમાઇ શકે તેમ ન હોય તો પાનાના હાસિયામા કે ઉપર નીચેના માર્જીનમા × × આવા બે ચોકડી જેવા હસપગલાચિહ્નની વચમા લખતા હતા. તાડપત્રીય પુસ્તકોમા વધારાના તેમજ બેવડાઇ ગએલા અક્ષરો કે લીટીઓ ઉપર છેકો ન લગાડતા ઘણીખરીવાર તેને પાણીથી ભૂસી નાખવામાં આવતા અને તે ભૂસી નાખેલા અક્ષરોને ઠેકાણે નવા અક્ષરો ઉમેરવાના હોય તો પુન. લખવામા પણ આવતા હતા સામાન્ય રીતે પુસ્તકોમા જ્યા પંક્તિઓની પક્તિઓ જેટલા પાઠો બેવડાઇ ગયા હોય અગર નકામા પાઠો લખાઇ ગયા હોય ત્યા, ખરાબ ન લાગે એ માટે આખી લીટી ઉપર શાહીનો છેકો ન લગાડતા દરેક વધારાની લીટીના આદિ અતના છેડા ઉપર એકએક આગળનો (— —) આવો ગોળ કોષ્ટકાકાર અથવા ઉલટાસૂલટી ગુજરાતી નવડાના આકારનો છેકો લગાડવામા આવતો હતો આ પદ્ધતિએ પુસ્તકો સુધારતા જે પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓનુ પ્રમાણ વધારે હોય તેમા ચોમેર ડાઘાડૂઘી અને છેકાછેકી ખૂબ દેખાતા. આથી સોળમી સદીની આસપાસના વિદ્વાન જૈન શ્રમણોએ આ પદ્ધતિને પડતી મૂકી નીચે પ્રમાણેની નવી રીત અખત્યાર કરી, જે આજ પણ અવ્યવચ્છિન્નરીતે ચાલુ છે તે આ પ્રમાણે·

પુસ્તકમા જે નિરુપયોગી અક્ષરો કે પાઠો હોય તે ઉપર હરતાલ કે સફેદો લગાડી તેને ઢાંકી દેવામાં આવે છે. જો એ અક્ષરો વચાય તેમ તેને ભૂસવા હોય તો હરતાલ-સફેદાને આછો પાતળો લગાડવામા આવે છે. કોઇ અક્ષરનો અમુક ભાગ નકામો હોય, અર્થાત् ष નો प, मनो न કે ग, ब નો व, च नो व, थ नो य, प नो ए, क नो व આદિ અક્ષરો સુધારવાના હોય, તો તે તે અક્ષરના નકામા ભાગ ઉપર હરતાલ આદિ લગાડી ઇષ્ટ અક્ષર બનાવી લેવામા આવે છે. આ જ રીતે બીજા અશુદ્ધ અક્ષરોને ઠેકાણે જે અક્ષરોની આવશ્યકતા હોય તેને શાહીથી લખી, એ અક્ષરોના આસપાસના નકામા ભાગ ઉપર હરતાલની પીછી ફેરવી ઇષ્ટ અક્ષરો બનાવવામા આવે છે. ગ્રથસશોધન માટે આ પદ્ધતિને સ્વીકારવાથી પુસ્તકમા નિરર્થક ડાઘાડૂઘી કે છેકાછેકી દેખાતા નથી અને માત્ર ખાસ પડી ગએલા પાઠો કે અક્ષરો જ પુસ્તકના માર્જીનમા લખવા પડે છે.

ગ્રંથસંશોધનનાં સાધનો

પુસ્તકસંશોધનના સાધનોમા પીછી, હરતાલ, સફેદો, ઘૂંટો, ગેરુ, દોરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ બધાની બનાવટ અને ઉપયોગનો નિર્દેશ આ નીચે કરવામા આવે છે:

પીછી

આજકાલ આપણા જમાનામાં, ચિત્રકામમાં ઉપયોગી થાય એવી અનેક પ્રકારની ઝીણી-જાડી નાની-મોટી જુદીજુદી જાતના વાળની બનેલી જોઇએ તેવી પીછીઓ જેમ તૈયાર મળે છે તેમ જૂના જમાનામા ન હતુ, એટલે એ પીછીઓ હાથે બનાવવામાં આવતી હતી. આ પીછીઓ ખાસ કરીને ખિસકોલીના વાળની જ બનતી હતી. ખિસકોલીના વાળ એકાએક સડી જતા નથી તેમજ એ કુદરતી રીતે જ એવા ગોઠવાએલા હોય છે કે તેને નવેસર ગોઠવવાની જરૂરત રહેતી નથી. એ વાળ જેટલા પ્રમાણમા જોઇએ તેટલા લઈ કબૂતરના પીછાના ઉપરના પોલા ભાગમાં પરોવી પીછી તૈયાર કરવામા આવે છે. જો પીછી જાડી બનાવવી હોય તો મોર વગેરેના પીછાનો ઉપરનો ભાગ લેવામાં આવે છે. આ વાળને પીછામા પરોવવાની રીત એ છે કે વાળને પાછળના ભાગમા દોરાથી મજબૂત બાંધી, દોરાના છેડાને અણી તરફ રાખી, ગુંદરથી ચોટાડી, એ દોરાને પીછામાં પરોવવાથી વાળ સહેલાઈથી બહાર આવે છે. વાળ બહાર આવ્યા પછી વધારાના દોરાને કાપી નાખવામા આવે છે.

હરતાલ

હરતાલનુ સંસ્કૃત નામ हरिताल છે. એ દગડી અને વરગી એમ બે જાતની હોય છે. આ બે પ્રકાર પૈકી 'વરગી હરતાલ' જ પુસ્તકસંશોધન માટે ઉપયોગી છે. આ હરતાલના અબરખની જેમ પડ ઊખેડતાં વચમા સોનેરી વરગના જેવી પતરીઓ દેખાતી હોઈ એને 'વરગી હરતાલ' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ હરતાલને મેંદાની જેમ ખૂબ ઝીણી વાટી મજબૂત કપડાથી ચાળી તૈયાર કરવી. એ પછી તેને ખરલમા નાખી તેમાં સ્વચ્છ બાવળના ગુંદરનુ પાણી નાખતા જવું અને ખૂબ ઘૂટતા જવું. એકરસ થયા પછી હરતાલમા ગુંદરનુ પ્રમાણ વધારેપડતુ ન થઇ જાય એ માટે, અમે અગાઉ હિંગળોકની બનાવટમા જણાવી ગયા છીએ તેમ, હરતાલની પરીક્ષા કરતા રહેવું. આ રીતે હરતાલ તૈયાર થઇ ગયા પછી તેની હિંગળોકની જેમ વડીઓ કે પતરીઓ પાડી લેવી.

સફેદો

રગવાને માટે જે તૈયાર સફેદો આવે છે તેમાં ગુંદરનુ પાણી નાખી ઘૂંટવાથી એકરસ થતાં એ તૈયાર થાય છે. હરતાલ કરતા સફેદાની બનાવટ અલ્પ જ નહિ પણ સ્વલ્પશ્રમસાધ્ય છે એ ખરી વાત છે, તેમ એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે સફેદા કરતાં હરતાલ વધારે ટકાઉ હોવા ઉપરાત એનાથી સુધારેલા ગ્રંથોના સૌંદર્યમાં વિશિષ્ટ ઉમેરો કરનાર પણ એ છે.

ઘૂંટો

અગાઉ અમે નિવેદન કરી ગયા છીએ કે કાગળને મુલાયમ બનાવવા માટે અકીક, કસોટી

વગેરેના ઘૂંટાઓ કે દરિયાઈ મોટા કોડાઓ વાપરવામાં આવે છે; એ જ રીતે લિખિત પુસ્તકોના સંશોધનમાં હરતાલ વગેરેનો ઉપયોગ કરનારને આંગળાથી પકડી શકાય એવા નાના ઘૂંટા કે નાની કોડીની જરૂરત રહે છે તે એટલા માટે કે પ્રતિમાના કોઈ નકામા પાઠને હરતાલ લગાડી ભૂંસી નાખ્યો હોય, અથવા ઉપયોગી પાઠ ઉપર ભૂલથી હરતાલ લગાડી દીધી હોય ત્યાં ફરી તેનો તે જ પાઠ કે બીજો પાઠ લખવો હોય ત્યારે તે હરતાલ લગાડેલા ભાગને ઉપરોક્ત નાના ઘૂંટાથી ઘૂંટીને લખવામા આવે છે, જેથી તે ઠેકાણે લખવામા આવતા અક્ષરો રેલાઈ, ફેલાઈ કે ફૂટી જતા નથી.

ગેરુ

જેમ આજકાલ આપણે કોઈ ધ્યાનમા રાખવા લાયક પદ, વાક્ય, શ્લોક, પુષ્પિકા વગેરેની નીચે લાલ શાહી કે પેન્સિલથી, અથવા લાલ શાહી કે પેન્સિલ ન હોય તો છેવટે ગમે તે રગની શાહી કે પેન્સિલથી અન્ડરલાઈન તરીકે લીટી દોરીએ છીએ, તેમ ગ્રંથસશોધકો પણ તેવાં ધ્યાનમાં લેવા લાયક પદ, વાક્ય આદિને ગેરુથી રગી લેતા, જેથી તે તરફ વાચકનુ લક્ષ્ય એકદમ દોરાય. આજ-કાલ ગેરુને બદલે લાલ પેન્સિલ જ વાપરવામા આવે છે. કેટલાક લોકો હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા ગેરુ કે લાલ પેન્સિલથી રગાએલ પદ, વાક્ય આદિને જોઈ એમ શકા કરે છે કે 'આ અક્ષરો કાઢી નાખ્યા છે?' પરતુ અમે જણાવ્યુ એથી સમજી શકાશે કે એ લાલ રંગીન અક્ષરો કાઢી નાખેલા નથી હોતા પણ વાચકનુ ધ્યાન ખેચવા માટે એને લાલ રગવામા આવ્યા હોય છે.

દોરો

તાડપત્રીય પુસ્તકોના જમાનામા કોઇ યાદ રાખવા લાયક અથવા ઉપયોગી પક્તિ, શ્લોક કે પાઠ હોય અથવા કોઈ વિષય કે અધિકાર, અધ્યયન કે ઉદ્દેશ, લભક કે ઉચ્છ્વાસ વગેરેની આદિ કે સમાપ્તિ થતી હોય, ત્યા તે તે પાનાના કાણામા ઝીણો સૂતરનો દોરો પરોવી તેના બે છેડાને વળ ચડાવી તે દોરાની અણીને બહાર દેખાય તેમ રાખવામા આવતી, જેથી પુસ્તકને હાથમાં લેતાંની સાથે તેમાંના ઉપયોગી સ્થળો, પુષ્પિકા, પ્રકરણ, અધિકાર વગેરે તરત જ ખ્યાલમાં આવે.

પુસ્તકસંશોધનના સંકેતો અને ચિહ્નો

જેમ વર્તમાન મુદ્રણયુગમા વિદ્વાન ગ્રથસંપાદકો અને સંશોધકોએ પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ, અલ્પવિરામ, પ્રશ્નવિરામ, આશ્ચર્યદર્શક ચિહ્ન, અર્થદ્યોતક ચિહ્ન, દ્વન્દ્વસમાસદ્યોતક ચિહ્ન, શંકિત-પાઠદ્યોતક ચિહ્ન વગેરે અનેક પ્રકારના ચિહ્નો–સંકેતો પસદ કર્યા છે તેમ પ્રાચીન લિખિત પુસ્તકોના યુગમા પણ તેના સંશોધક વિદ્વાન જૈન શ્રમણોએ પુસ્તકોમા નકામી ચેરભૂસ, ડાઘાડૂઘી કે છેકાછેકી ન થાય, વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય અને નકામાં ટિપ્પણો–પર્યાયાર્થો લખવા ન પડે તેમજ એ માટે નિરર્થક સમયનો ભોગ આપવો ન પડે એ માટે અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નો–સંકેતો પસદ કર્યા છે. જે પાછળના પાને આપ્યા છે. એ જુદાજુદા સોળ વિભાગમા આપેલાં વિવિધ ચિહ્નોના પ્રાચીન નામો અમે ખાસ કરીને ક્યાય જોયા—સાંભળ્યાં નથી, એટલે અમે પોતે, એ ચિહ્નોને તેના હેતુને લક્ષમાં રાખી અનુક્રમે

(૧) ^, ˅, ^˅, ×, ×̂. (૨) ×. (૩) ∽, ∽, ∽. (૪) ω. (૫) ૨-૨. (૬) अ=ऽ, आ= ९'ऽ'ऽऽ, इ=૯'९'ઙ'ઙ, ई= ई'ॢ, उ=७'ઙ, ऊ=ઙ, ऋ=ऋ, ए=ए, ऐ=ऐ, ओ=ઙ, औ=अ, अं=ऽं. (७) प्र॰'पा॰, प्रत्यं॰' पाठां॰, प्रत्यंतरे'पाठांतरम्. (८) ઙ॰'पं॰, ઙ॰ઙ॰'पं॰ઙ॰, ઙ॰नी॰'पं॰नी॰. (९) '. (१०) ". (११) ' '.
(૧૨) ११, १२, १३, २३, ३२, ४१, ४३, ६२, ७२, ८२ ઇત્યાદિ. (૧૩) १, २, ३, ४, ५, ६ ઇત્યાદિ. (૧૪) =, \\.
(૧૫) ᴗ, ∞. (૧૬) ‥, ·˙, ∴, ::, ०, ००, ०००, □, ɷ, ⋕, फ़, ᴗ, ᴖ, ᴗ, ᴖ, ന, ൫, ⊣⊢, ≐, T, ⊤, ╤, ⊥, ⊥, ⊥, ⊣, ⊣, ⊣, ⊥, ⊥, ⊥, ᴗ, ᴗ, ᴗ, ᴗ, ⌒, ⌒, L, L, ⊥, ⊥, Γ, Γ, ˥, ˥ ઇત્યાદિ.

આ નામોથી ઓળખાવીએ છીએ: ૧ પતિતપાઠદર્શક ચિહ્ન, ૨ પતિતપાઠવિભાગદર્શક ચિહ્ન, ૩ 'કાનો'-દર્શક ચિહ્ન, ૪ અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન, ૫ પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન, ૬ સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્ન, ૭ પાઠભેદદર્શક ચિહ્ન, ૮ પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્ન, ૯ પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન, ૧૦ વિભાગદર્શક ચિહ્ન, ૧૧ એકપદદર્શક ચિહ્ન, ૧૨ વિભક્તિ-વચનદર્શક ચિહ્ન, ૧૩ ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન, ૧૪ અન્વયદર્શક ચિહ્ન, ૧૫ વિશેષણવિશેષ્યસંબંધદર્શક ચિહ્ન, ૧૬ પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્ન. આ બધા ચિહ્નોનો વિસ્તૃત પરિચય આ નીચે આપવામાં આવે છે:

૧ પતિતપાઠદર્શક ચિહ્ન

પહેલા વિભાગમા આપેલા અર્ધચોકડી, અર્ધચોકડીયુગલ, ચોકડી, બેવડી ચોકડી આદિ આકારના ચિહ્નો 'પતિતપાઠદર્શક ચિહ્નો' છે. હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા લહિયા વગેરેની ગફલતથી પડી ગએલા પાઠને નવેસર બહાર લખવો હોય તેની નિશાનીરૂપ આ ચિહ્નો છે. પડી ગએલા પાઠની નિશાની તરીકે એક જ જાતના ચોકડી ચિહ્નની પસંદગીથી કામ ચાલી શકે તેમ હોવા છતાં જુદાં-જુદાં ચોકડી ચિહ્નો પસંદ કરવાનું કારણ એ છે કે એક જ લીટીમા બે ચાર ઠેકાણે પડી ગએલા પાઠ કે અક્ષરો બહાર કાઢવાના હોય ત્યારે ભ્રાંતિ ન થાય અને તે તે ચિહ્નથી ઉપલક્ષિત પાઠ તરફ વાચકનુ લક્ષ્ય એકદમ જાય. આ ચિહ્નોનુ પરંપરાગત પ્રાચીન નામ 'હંસપગલું' છે. કેટલાકો આને 'મોરપગલું' એ નામથી પણ ઓળખે છે.

૨ પતિતપાઠવિભાગદર્શક ચિહ્ન

બીજા વિભાગમા આપેલ ચોકડીરૂપ ચિહ્ન 'પતિતપાઠવિભાગદર્શક ચિહ્ન' છે. એનો ઉપયોગ, પડી ગએલ પાઠ બહાર કાઢ્યો હોય તેના આદિમા, અંતમા કે આદિ-અંતમા એ કરવામા આવે છે, જેથી એ પાઠની સીધમાં લખેલા બીજા પડી ગએલા અક્ષરો કે પાઠ એકબીજા સાથે સેળભેળ થવા ન પામે.

આ જ પ્રમાણે પુસ્તક લખતાં લખતા લેખકો કોઈ સ્થળે પાઠ કે અક્ષરો ભૂલી જાય અને પાછળથી ખબર પડે ત્યારે, મૂળ પડી ગએલા પાઠના સ્થાનમાં પ્રથમ વિભાગમા દર્શાવેલ હંસપગલાના ચિહ્નો પૈકીનું કોઈ પણ ચિહ્ન કરી, એ પડી ગએલ પાઠને બહાર ન કાઢતાં નીચેની લીટીથી, ચાલુ લખાણ તરીકે જ્યાંથી એ પાઠ લખવામા આવે તેની આદિમાં અને અંતમાં આ ચોકડી ચિહ્ન કરવામા આવે છે અને તે સાથે એ પાઠ કઈ પંક્તિનો છે એ જણાવવા માટે ઓ॰

અથવા પ૦ કરીને ઓળીનો–પંક્તિનો નંબર લખવામાં આવે છે.

૩ 'કાનો'દર્શક ચિહ્ન

ત્રીજા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્નો 'કાનોદર્શક ચિહ્ન' છે. એનો ઉપયોગ, હસ્તલિખિત પ્રતિમાં જ્યાં कનો का, ‍ाकનો ाका, क्निનો क्ना વગેરે અક્ષરો સુધારવાના હોય અને ત્યાં બે અક્ષરના વચમાં કાનો સમાય તેટલી જગ્યા ન હોય ત્યારે તે કાનાને અક્ષરની ઉપર લખતા; અર્થાત્ અક્ષરની ઉપર ત્રીજા વિભાગમાં દર્શાવેલ આકૃતિઓ લખતા. જેમ કેઃ का=र्क કે र्क, को=ार्क કે ार्क, कौ=ार्कै કે ार्कै ઇત્યાદિ. આ જ રીતે બીજા અક્ષરો માટે સમજવું અક્ષરની આગળ કાનો ઉમેરવા માટેનું ᐟ આવું ચિહ્ન રેફની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવું હોવાથી બીજું ત્રીજું ચિહ્ન વધારે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે, જેનો ઉપયોગ કુટિલલિપિના પ્રાચીન શિલાલેખોમાં પણ જોવામાં આવે છે. પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારની हेतुबिन्दुटीकाની પ્રતિમાં કાનો બતાવવા માટે ᐟ આવું રેફચિહ્ન ઘણે ઠેકાણે વાપર્યું છે. જેમકે–उक्तौ=उर्क्तै, गौरव=गैंरव, निश्चितौ=निश्चितैं ઇત્યાદિ આજકાલ 'કાનો' બતાવવા માટે આ વિભાગમાંની બેવડા રેફાકાર બીજી-ત્રીજી આકૃતિઓ વાપરવામાં આવે છે

૪ અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન

ચોથા વિભાગમાં દર્શાવેલ છત્રાકાર તગડા જેવું ᪲ ચિહ્ન 'અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન' છે. હસ્તલિખિત પ્રતિમાં જ્યાં शને બદલે प કે स, पને બદલે श કે स, सને બદલે श કે प, यને બદલે ज, जને બદલે य, क्षને બદલે ष કે ख, षને બદલે ख વગેરે લખાઇ ગએલા હોય ત્યાં તે તે અક્ષર ઉપર ᪲ આ ચિહ્ન કરવાથી મૂળ અક્ષર સમજી લેવામાં આવે છે. જેમકે—खत्रियના ख ઉપર આ ચિહ્ન ᪲ મૂકવાથી એ અક્ષર क्ष વંચાય છે, અર્થાત્ खँत्रिय=क्षत्रिय આ જ પ્રમાણે सँत्रु=शत्रु, खँट्=षट्, जँज्ञ=यज्ञ, जाँत्रा=यात्रा ઇત્યાદિ માટે પણ સમજી લેવું.

૫ પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન

પાંચમા વિભાગમાં ૨–૧ આંકડારૂપ ચિહ્ન છે, જે 'પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન' છે. આનો ઉપયોગ, અક્ષરો કે પાઠ ઊલટાસૂલટી લખાઇ ગએલા હોય તેને બરાબર વ્યવસ્થિત વાંચવા માટે કરવામાં આવે છે જેમકે—वनचरને બદલે वचनर લખાઇ ગયું હોય ત્યાં અક્ષરો નહિ બગાડતાં
૨૧ ।२।१।
તેને वचनर આ પ્રમાણે કરવાથી એ वनचर એમ વાંચી શકાય છે આ જ રીતે ततश्चराजदेववचनात् એમ કરવાથી ततश्चदेवराजवचनात् એમ વાંચી શકાય છે જ્યાં વધારે અક્ષરોને આગળપાછળ કરવાના હોય ત્યાં તે તે અક્ષરોને મથાળે અમે ઉપર કરી છે તેમ આવી ᑊ ટાંપ કરવી જ જોઇએ, જેથી કયા અને કેટલા અક્ષરો આગળપાછળ કરવાના છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય ક્યારેક કોઈ પાઠ વધારે ઊલટાસૂલટી લખાઈ ગએલા હોય ત્યારે વધારે આંકડાઓથી પણ એ પાઠને વ્યવસ્થિત કરવામાં
।२ । ४ । १ । ३ ।
આવે છે જેમકે—सकलमतीद्रियकेवलज्ञानमोहक्षयात्प्रत्यक्षसकलसकलज्ञानदर्शनावरणीयांतरायक्षयाच्चसमुद्भूतत्वात् ।=सकलमतींद्रियप्रत्यक्षकेवलज्ञानसकलमोहक्षयात्सकलज्ञानदर्शनावरणीयांतरायक्षयाच्चसमुद्भूतत्वात् ।

૬ સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્ન

છઠ્ઠા વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્નો' છે. એ ચિહ્નો પૂર્વના સ્વર સાથે સંધિ કરાએલા અથવા લુપ્ત થએલા સ્વરોને સૂચવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે—देवैस्तमिते, ऽ
नासीना, नाक्षरगतिः, साधुना, साहैवम्, नदीवात्रप्रमाणभूते ઇત્યાદિ. સંધિસ્વરોને દર્શાવવા માટે કરાતા
ऽ। ऽ ऽ ऽऽ ऽ ऽ
સ્વરચિહ્નોને માથા દોરવામાં નથી આવતાં, એટલે એ ચિહ્નસ્વરોને ચાલુ પાઠના વચમાં ભળી જવા જેવો ભ્રાંત પ્રસંગ નથી આવતો. સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્નો કેટલીકવાર અક્ષરના ઉપરના ભાગમાં કરવામાં આવે છે અને કેટલીકવાર નીચેના ભાગમાં કરાય છે. આ ચિહ્નો, જો સંધ્યંશ-ભૂત સ્વર અનુસ્વાર સહિત હોય તો અનુસ્વાર સહિત જ કરવામાં આવે છે.

૭ પાઠભેદદર્શક ચિહ્ન

સાતમા વિભાગમાં આપેલા ચિહ્નો 'પાઠભેદદર્શક ચિહ્નો' છે. આનો ઉપયોગ, એક પ્રતિને બીજી પ્રતિ સાથે સરખાવતાં તેમાં આવતા પાઠભેદોને નોંધ્યા પછી કરવામાં આવે છે, જેથી એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય કે આ પાઠ બીજી પ્રત્યન્તરનો છે. કેટલીકવાર આ ચિહ્ન નથી પણ કરાતું.

૮ પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્ન

આઠમા વિભાગમાં આપેલા ચિહ્નો 'પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્નો' છે. હસ્તલિખિત પ્રતિમાં પડી ગએલા પાઠને પ્રતિના ઉપરના કે નીચેના માર્જિનમાં અગર બે બાજુના હાંસિયામાં લખ્યા પછી, તે પાઠનું અનુસંધાન કઈ ઓળીમાં—લીટીમાં છે એ સૂચવવા માટે, ओ० અથવા पं० કરી પંક્તિનો નંબર લખવામાં આવે છે, જેથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય કે આ પાઠનું અનુસંધાન અમુક પંક્તિમાં છે. કેટલીક વાર ओ० કે पं० લખ્યા સિવાય પણ માત્ર પંક્તિનો અંક લખવામાં આવે છે.

જ્યાં જુદીજુદી પંક્તિઓમાં ઘણા પાઠો પડી ગયા હોઈ તે તે પાઠો આડાઅવળા કે ઉપર-નીચે લખ્યા હોય ત્યાં પાઠાનુસંધાન માટે પંક્તિની ગણતરી ઉપરથી કરવી કે નીચેથી એ બાબતની ભ્રાંતિ કે ગરબડ થવાનો પ્રસંગ ન આવે એ માટે બહાર કાઢેલ પાઠ પછી ओ० उ० અને ओ० नी० લખવામાં આવે છે અને તે પછી પંક્તિનો અંક આપવામાં આવે છે.

૯ પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન

નવમા વિભાગમાં 'પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન' આપવામાં આવ્યું છે. આજકાલ આપણા મુદ્રિત પુસ્તકોમાં પદચ્છેદ દર્શાવવા માટે શબ્દોને છૂટા પાડવામાં આવે છે, પરંતુ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું લખાણ સળંગ હોઈ તેમાં પદચ્છેદ—પદવિભાગ દેખાડવા માટે શબ્દોને મથાળે આવું ׀ ચિહ્ન કરવામાં આવતું—આવે છે. જેમકે—तेनजानन्ति, फलेनाभिलाप, तेनाप्रामाण्यावकाशः ઇત્યાદિ. આ ચિહ્ન પદચ્છેદ માટે જ છે, તેમ છતાં દરેક પુસ્તકમાં અને દરેક સ્થળે આ જાતનો પદવિભાગ કરવાનું શક્ય ન હોઈ વિદ્વાન શોધકો આ ચિહ્નનો ઉપયોગ ભ્રાન્તિજનક સ્થળે જ પદચ્છેદ કરવા માટે કરે છે.

આ સિવાય આ ચિહ્ન, વાક્યાર્થની સમાપ્તિ તેમજ શ્લોક કે ગાથાના પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો વિભાગ જણાવવા માટે પણ વાપરવામાં આવે છે જેમકે.

प्रथमप्रकाशेतावदशेपद्रव्याणांप्रधानमात्मस्वरूपभेदै प्रमाणप्रतिष्ठितकृततदनुद्वितीयप्रकाशेतदत्यंतोपकारका पुद्गला।सप्रतिपुनर्गतिस्थित्यवगाहदानेनोभयोपकारकाणांधर्मादीनामवसरस्ततस्तेपिस्वरूपत प्रमाणप्रतिष्ठिता क्रियंते॥ ઇત્યાદિ.

तथाहिशुद्धध्यानवनप्राप्त्याकर्मदारिद्र्यविद्रुतौनिर्वृति साधितायेनतंनमामिजिनप्रभु ॥१॥ ઇત્યાદિ.

આ ચિહ્નને અમે 'પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન' તરીકે ઓળખાવ્યુ છે, તેમ છતા એ વાક્યાર્થની સમાપ્તિ દર્શાવવા માટે તેમજ શ્લોકના ચરણનો વિભાગ દર્શાવવા માટે કામ આવતુ હોઈ એને 'વાક્યાર્થસમાપ્તિદર્શક ચિહ્ન' તેમજ 'પાદવિભાગદર્શક ચિહ્ન' એ નામો પણ આપી શકાય.

૧૦ વિભાગદર્શક ચિહ્ન

દશ સંખ્યામાં આપેલ ચિહ્ન 'વિભાગદર્શક ચિહ્ન' છે, જેનો ઉપયોગ જ્યાં કોઇ ખાસ સંબધ, વિષય, શ્લોક કે શ્લોકાર્ધની શરૂઆત કે સમાપ્તિ થતી હોય ત્યા કરવામા આવે છે. ઉદાહરણ માટે જુઓ નવમા ચિહ્નમા આપેલા ઉદાહરણો.

૧૧ એકપદદર્શક ચિહ્ન

અગિયારમા વિભાગમા આપેલ ચિહ્ન 'એકપદદર્શક ચિહ્ન' છે. આ ચિહ્નનો ઉપયોગ જ્યાં એક પદ હોવા છતાં પદચ્છેદની ભ્રાન્તિ પેદા થાય તેમ હોય ત્યા કરવામા આવે છે. જેમકે' यच्चस्यात्पदलाञ्छित. આ ઠેકાણે स्यात्पद એ અખડ પદમાંના स्यात्ने કોઇ ક્રિયાપદ તરીકે ન માની લે એ કારણસર તેની આસપાસ આવુ ׀ ׀ એકપદદર્શક ચિહ્ન કરવામા આવે છે અને એજ રીતે આવા દરેક સ્થળે વિદ્વાન શોધકો આ જાતનુ ચિહ્ન કરે છે.

૧૨ વિભક્તિ-વચનદર્શક ચિહ્ન

બારમા વિભાગમા 'વિભક્તિદર્શક ચિહ્ન' આપવામા આવ્યુ છે, જે આકડારૂપ છે. સસ્કૃતમાં નામને સાત વિભક્તિઓ અને આઠમી સબોધન મળી એકદર આઠ વિભક્તિઓ, અને એકવચન દ્વિવચન તથા બહુવચન એમ ત્રણ વચનો છે, અને ધાતુને–ક્રિયાપદને ત્રણ વિભક્તિ અથવા ત્રણ પુરુષ અને ત્રણ વચનો છે. આ વિભક્તિ જણાવવા માટે એકથી આઠ સુધીના અને વચન જણાવવા માટે ૧, ૨, ૩ આંકડાનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે અને તે જે પદના વિભક્તિ-વચન જણાવવાનાં હોય તેના ઉપર લખવામાં આવે છે. આ ચિહ્નનો ઉપયોગ ગમે ત્યારે અને ગમે તે પદની વિભક્તિ-વચન સૂચવવા માટે કરી શકાય છે, તેમ છતાં આનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને ભ્રાતિજનક સ્થળમા જ કરવામા આવે છે. જેમકે. अर्थप्रतिपत्तेरनुचितत्वात् (૬૧) પઠી વિભક્તિનુ એકવચન, तथाचनैतेअनर्थमूले (૧૨) પ્રથમાનુ દ્વિવચન, तथा च नैते अनर्थमूले (૨૨) દ્વિતીયાનુ દ્વિવચન, पादेविद्धोऽस्मिभिक्षव (૮૩)

સંબોધનનું બહુવચન, यस्मिंस्तिष्ठतितिष्ठन्ति, व्रजतियान्तिनिश्चितं સપ્તમીનું એકવચન, गातेतेरंगमंडपे ત્રીજા પુરુષનું દ્વિવચન, गातेतेरंगमंडपे ત્રીજા પુરુષનું બહુવચન ઇત્યાદિ. સંબોધન માટે કેટલીકવાર માત્ર हे पण કરવામાં આવે છે. જેમકે: पाठेविद्वोस्मिभिक्षव. ઇત્યાદિ. સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓના કેટલાક પ્રાથમિક અભ્યાસીઓ પ્રારંભમાં અભ્યાસ કરાતા કાવ્ય આદિમા આ ચિહ્નનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ પણ કરે છે.

૧૩ અન્વયદર્શક ચિહ્ન

તેરમા વિભાગમા 'અન્વયદર્શક ચિહ્ન છે; એ પણ આંકડારૂપ છે એનો ઉપયોગ તર્કગ્રંથોમા જ્યા અર્થની ભ્રાંતિ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં તેમજ સસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષાના શ્લોકોમાં પદો આડાઅવળા હોઈ તેનો અન્વય દર્શાવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે. नततोऽर्थांतरस्वसंवेदनप्रत्यक्षं આ વાકયમા આંકડા મૂકવામાં ન આવ્યા હોય તો જરૂર અર્થની ભ્રાંતિ થયા સિવાય ન જ રહે. આ વાક્યમા 'તેથી અર્થાંતર, એ સ્વસવેદનપ્રત્યક્ષ નથી' અને 'તેથી સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ, એ અર્થાંતર નથી' એમ બે પ્રકારના અર્થની ભ્રાંતિ થાય છે. આ બે અર્થમાથી વાસ્તવિકરીતે અહીં કયો અર્થ ઘટમાન છે એ દર્શાવવા માટે આ વાક્યમા 'અન્વયદર્શક ચિહ્ન' એટલે કે અન્વયદર્શક અંકો કરવામા આવ્યા છે. આ જ રીતે આવા દરેક સંશયજનક સ્થળે તેમજ શ્લોકોમા પદોનો અન્વય દર્શાવવા માટે અંકો કરવામા આવે છે.

૧૪ ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન

ચૌદમા વિભાગમા 'ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન' છે. એ ચિહ્ન, ચાલુ કોઇપણ પાઠને અંગે પાઠભેદ, પર્યાયાર્થ કે વ્યાખ્યા આદિ આપવાના હોય તેના ઉપર કરવામા આવે છે અને એ પાઠભેદ આદિની નોંધ પુસ્તકના હાસિયામા કરવામાં આવે છે.

૧૫ વિશેષણવિશેષ્યસંબંધદર્શક ચિહ્ન

પંદરમા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્નો 'વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધદર્શક ચિહ્નો' છે. આ ચિહ્નોનો ઉપયોગ, લાબા લાબા વાકયમા દૂર દૂર રહેલાં વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પરસ્પર સંબંધ બતાવવા માટે કરવામાં આવે છે. વિશેષણ અને વિશેષ્ય ઉપર ગમે તે એક આકારનું ચિહ્ન મૂકવાથી વિચક્ષણ વાચક બંનેના સંબધને સહજમા પકડી લે છે-સમજી લે છે.

૧૬ પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્ન

સોળમા વિભાગમાં 'પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્નો' આપવામા આવ્યા છે. તર્કશાસ્ત્રના ગ્રંથોમા એક જ વાક્યમાં વારવાર આવતા અને જુદા જુદા અર્થનો નિર્દેશ કરતા तत् શબ્દથી શું સમજવું એ માટે ટિપ્પણો ન કરવા પડે અને વસ્તુ આપોઆપ સમજાઇ જાય એ હેતુને લક્ષમા રાખી આ ચિહ્નો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. તર્કશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમા આવતા એ तत् શબ્દોથી જે જે અર્થ લેવાનો

હોય છે તે તે અર્થને સૂચવનાર પદો પહેલા આવી ગએલા જ હોય છે, એટલે જે तत् શબ્દથી જે અર્થ લેવાનો હોય એ બંને પદો ઉપર ગમે તે પ્રકારનુ એકસરખું ચિહ્ન કરવામાં આવે છે, જેથી વસ્તુ સ્વય સ્પષ્ટ થતા નકામાં ટિપ્પણો કરવાનો શ્રમ બચી જાય છે.

આ સિવાય દાર્શનિક ગ્રંથોમાં જ્યા અમુક વિષયને લક્ષીને લાબા સબધો ચાલુ હોય, એકબીજા દર્શનકારોના પક્ષો ઉપર કે જુદાજુદા વિકલ્પો ઉપર ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યા એવા સકેતચિહ્નો કરવામા આવે છે, જેથી તે તે વિષયની ચર્ચા કયાથી શરૂ થાય છે અને કયાં વિરમે છે એ સમજી શકાય.

ઉપર અમે ટૂંકમાં અનેક જાતના ચિહ્નોનો પરિચય આપ્યો છે. એ ચિહ્નો પૈકીના કેટલા યે ચિહ્નો અગિયારમી સદીમા લખાએલા પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં મળે છે, અને કેટલાક પ્રાચીન શિલાલેખો અને તામ્રપત્રમા પણ મળે છે. છેવટે, આમા આપેલા ચિહ્નો પૈકીનું એવુ એક પણ ચિહ્ન નથી જે વિક્રમના સોળમા સૈકા પહેલાનુ ન હોય. આ બધાં ચિહ્નો પૈકીના ઘણાખરાં ચિહ્નોનો ઉપયોગ ખ્યાલમાં આવી શકે અને એનુ મહત્ત્વ સમજાય એ માટે અમે લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાના प्रमाणपरीक्षा ગ્રંથની પ્રતિના એક પાનાનુ પ્રતિબિંબ (ફોટો) આપીએ છીએ (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮). એ પ્રતિ સર્વોત્કૃષ્ટ અને પાંડિત્યપૂર્ણ સશોધનકળાના આદર્શ નમૂના રૂપ છે. અત્યારના કેટલાક વિદ્વાન જૈન સાધુઓ પોતાના સશોધનકાર્યમા ઉપરોકત ચિહ્નોનો આજે પણ ઉપયોગ કરે છે.

જૈન લેખનકળા, સશોધનકળા અને તેના પ્રાચીન અર્વાચીન સાધન, ચિહ્ન, સકેત વગેરેને લગતો જેટલો આપી શકાય તેટલો વિશદ પરિચય આપ્યા પછી પ્રસગવશાત્ તેની સાથે સબધ ધરાવતા (૧) જૈન જ્ઞાનભડારો અને પુસ્તકલેખન તથા (૨) જૈન પુસ્તકો અને જ્ઞાનભડારનું સંરક્ષણ, એ બે મુદ્દાઓ વિષે કાંઇક લખવાની અમારી ઇચ્છાને અમે રોકી શકતા નથી.

જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન

પ્રારભમાં અમે જણાવી ગયા છીએ કે સ્થવિર આર્ય દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સઘસમવાય એકત્ર કરી સર્વસમ્મતરીતે શાસ્ત્રલેખનનો આરભ કર્યો હતો. એ શાસ્ત્રલેખન પ્રસંગે પુસ્તકલેખનને અંગે શી શી વ્યવસ્થાઓ હશે, કઈ કઈ જાતનાં પુસ્તકો લખાયાં હશે, કેટલા લખાયા હશે, એ પુસ્તકોના લેખકો કોણ હશે, પુસ્તકો શાના ઉપર લખાયાં હશે, શાથી લખાયાં હશે, પુસ્તક માટેના ઉપકરણો—જુદીજુદી જાતના સાધનો કેવાં હશે, ખવાઇ ગએલા પુસ્તકો કેમ સાધવામા આવતા હશે, પુસ્તક-સંશોધનની પદ્ધતિ, સકેતો અને તેના સાધનો કેવા પ્રકારનાં હશે, પુસ્તકોના અતમા પુસ્તક લખાવનારની પ્રશસ્તિ, પુષ્પિકા વગેરે કેવી રીતે લખાતા હશે, પુસ્તકસગ્રહોની અભિવૃદ્ધિ અને તેની રક્ષા માટે કેવા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હશે, જ્ઞાનભંડારોને કેવા સ્થાનમા અને કેવી રીતે રાખતા હશે, એ જ્ઞાન-ભંડારોની ટીપ વગેરે કેવા પ્રકારની કરવામા આવતી હશે, ઈત્યાદિ હકીકત જાણવા માટે તે જમાનામા લખાએલા જ્ઞાનસગ્રહો કે તેમાનો એક પણ અવશેષ આજે આપણી સામે નથી; તેમ છતા તે જમાનાના પ્રભાવશાળી સમર્થ જૈન સ્થવિર ભિક્ષુઓ, તે જમાનાનો સમર્થ ભિક્ષૂપાસક જૈન શ્રીસંઘ, સમર્થ

ભિક્ષુસ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે મળેલ જૈન ભિક્ષુ અને ભિક્ષૂપાસકોનો સંઘસમવાય અને તે ઉપરાંત સર્વમાન્યપણે શાસ્ત્રલેખનનો પ્રથમારંભ તેમજ ભાષ્યચૂર્ણી આદિ માન્ય ગ્રંથોમાં મળતા અનેક જાતના ઉલ્લેખો, આ બધી પરિસ્થિતિ અને વસ્તુનો વિચાર કર્યા પછી આપણે એટલું વિશ્વાસપાત્ર અનુમાન દોરી શકીએ છીએ કે તે યુગમાં મોટા પાયા ઉપર પુસ્તકલેખનનો સમારંભ ઉજવાયો હશે, સ્થાન-સ્થાનમા જ્ઞાનકોશોની સ્થાપના કરવામા આવી હશે, પુસ્તકલેખન અને રક્ષણને અંગે ઉપયોગી તાડપત્ર, કપડું, લેખણ, શાહી, કાંબી, ખડિયા, પટ્ટિકાઓ, દાબડાઓ, બંધનો આદિ દરેક સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં એકત્ર કર્યા હશે અને સર્વોત્કૃષ્ટ વિશિષ્ટ લેખકો પણ એકઠા કર્યા હશે, એટલુ જ નહિ પરતુ પોતાની ઢબે તૈયાર પણ કરવામાં આવ્યા હશે. સર્વમાન્ય જૈન ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીના છસો વર્ષ સુધીના ગ્રંથલેખન વિષે આપણે આથી વધારે કશુ જ કહી કે જાણી શકીએ તેમ નથી; પરંતુ તે પછીના છેલ્લા એક હજાર વર્ષમાં લખાએલાં પુસ્તકો અને ગ્રંથાલયોના મહત્ત્વભર્યા જે અનેકવિધ અવશેષો આપણી સમક્ષ જીવતાંજાગતાં ઊભા છે તેનુ અવલોકન કરતાં આપણે પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનભંડારો આદિના સંબંધમાં ઘણીઘણી વાતો જાણી શકીએ છીએ; જેમાંની કેટલી યે અમે ઉપર નોંધી ગયા છીએ, કેટલી યે આગળ ઉપર નોંધીશુ અને કેટલીક આ વિભાગમાં નોંધવામા આવે છે.

જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં દષ્ટિગોચર થતી સંખ્યાબંધ પ્રશસ્તિઓ તથા આચાર્ય શ્રીઉદયપ્રભકૃત ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય (વસ્તુપાલચરિત્ર), પ્રભાવકચરિત્ર, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, કુમારપાલપ્રબંધ, સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય, ઉપદેશતરંગિણી, કુમારપાલરાસ, વસ્તુપાલ–તેજપાલરાસ આદિ ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને રાસાઓ તેમજ છૂટક જૂનાં પાનાઓમાં મળતી વિવિધ નોંધો જોતાં જાણી શકાય છે કે જૈન શ્રમણોએ જ્ઞાનભંડારોની અભિવૃદ્ધિ માટે સર્વતોમુખી ઉપદેશપ્રણાલી સ્વીકારી છે. જે લોકો સમજદાર હોય તેમને પ્રાચીન માન્ય ધુરંધર આચાર્યોની કૃતિઓ અને શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ સમજાવવામા આવતું, એટલુ જ નહિ પણ તે કૃતિઓ અને શાસ્ત્રો સંભળાવવામાં પણ આવતાં; જે લોકો એ સમજી શકે તેમ ન હોય તેમને જ્ઞાનભક્તિનુ રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા લાભો સમજાવતા[૯૮] અને જે લોકો કીર્તિ તથા નામનાના ઇચ્છુક હોય તેમને તે જાતનુ

૯૮ શ્રીમાન સૂરાચાર્યે (વિક્રમનો બારમો સૈકો) दानादिप्रकरणના પાંચમા अवसरમાં પુસ્તકલેખન સંબંધમાં ઘણુંઘણું લખ્યું છે ત્યાં તેઓએ પ્રસંગોપાત નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે

ये लेखयन्ति सकलं सुधियोऽनुयोग, शब्दानुशासनमशेषमलङ्कृतीश्च ।
छन्दांसि शास्त्रमपरं च परोपकारसम्पादनैकनिपुणाः पुरुषोत्तमास्ते ॥ ९४॥

किं किं तैर्न कृतं? न किं विवपित? दान प्रदत्त न किं?
कोवाऽऽपन्न निवारिता तनुमता मोहार्णवे मज्जताम्?।
नो पुण्य किमुपार्जित? किमु यशस्तारं न विस्तारित?
सत्कल्याणकलापकारणमिदं यैः शासनं लेखितम् ॥ ९६॥' ઇત્યાદિ.

પ્રલોભન આપવામા આવતુ; અર્થાત્ પુસ્તકના અંતમા તેના તેના નામની પ્રશસ્તિ વગેરે લખવામા આવતા. આ રીતે જ્ઞાનભડારોની સ્થાપના તેમજ અભિવૃદ્ધિ કરવા તરફ સૌને વિવિધ રીતે દોરવામા આવતા. આ સિવાય જ્ઞાનવૃદ્ધિ નિમિત્તે ઉજમણા, જ્ઞાનપૂજા[૯૯] આદિ જેવા અનેક મહોત્સવો અને પ્રસગો યોજવામા આવ્યા છે. એ બધાને પરિણામે અનેક જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ અને સંખ્યાબંધ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ,—તપશ્ચર્યાના ઉદ્યાપન નિમિત્તે, પોતાના જીવનમાં કરેલ પાપોની આલોચના નિમિત્તે, જૈન આગમોના શ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના કે પોતાના પરલોકવાસી માતા પિતા ભાઈ બ્હેન પત્ની પુત્ર પુત્રી આદિ સ્વજનના કલ્યાણ માટે, માન્ય ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ પ્રાચીન સર્વદેશીય સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિને લીધે અગર તેવા કોઇપણ પ્રસગને આગળ કરી,—નવીન પુસ્તકો લખાવીને અથવા ઉથલપાથલના જમાનામા આમતેમ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગએલા જ્ઞાનભડારોને કોઇ વેચતુ હોય તેને ખરીદ કરીને જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા છે અને ઘણી વાર આવી જાતના પુસ્તકસંગ્રહો પોતપોતાના શ્રદ્ધેય અને માન્ય શ્રમણોને અર્પણ પણ કર્યા છે,[૧૦૦] જેનો ટૂક પરિચય અહી આપવામા આવે છે

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ યોગદૃષ્ટિમસુચ્ચયમા 'लेखना पूजना दान' એ ૨૮મા શ્લોકથી પુસ્તકલેખનને યોગભૂમિકાના વિકાસના કારણ તરીકે જણાવ્યુ છે मन्ह जिणाण आणं સજ્ઝાયમા પુસ્તકલેખનને 'पुत्थयलिहणं पभावणा तित्थे। सड्ढाण किच्चमेय निच्च सुगुरुवएसेण ॥ ५ ॥' એ રીતે શ્રાવકના નિત્યકૃત્યમા ગણાવ્યુ છે આ પ્રમાણે ઘણે ઠેકાણે કોઇ ને કોઇ પ્રસગમા પુસ્તકલેખનના ઉપદેશને જૈનાચાર્યોએ સ્થાન આપ્યુ છે

૯૯ જે જે નિમિત્તે પુસ્તકો લખાવાના એને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખો સ્વાભાવિકરીતે જ આગળ ટિપ્પણીમા આવશે અને બાકીના આ નીચે આપવામા આવે છે

(क) 'सवत् १३०१ वर्षे कार्त्तिक शुदि १३ गुरावद्येह सलपणपुरे आगमिक पूज्यश्री धर्म्मघोपसूरिशिष्य श्रीयशोभद्रसूरीणामुपदेशेन कुमरसिहमालूपुत्रिकया जसवीरभार्यया सोलणभगिन्या जाल्नामिकया पुत्रराणिगपाल्हणयो स्वस्य च श्रेयोऽर्थ पाक्षिकवृत्तिपुस्तिका पडि० पूनापार्श्वात् लिखापिता ॥'

—ताडपत्रीयपाक्षिकसूत्रटीका लीवडी ज्ञानभडार.

(ख) 'सवत् १६५१ वर्षे श्रावण शुदि ११ सोमे श्रीभावडारगच्छे श्रीभावदेवसूरितत्पट्टे श्रीविजयसिहसूरि प्राह्मेचागोत्रे संघवी हरा भार्या हासलदेपुत्र सघवी वीरा भार्या वील्हणदेपुत्र सघवी भोजाकेन ज्ञान लखापित दशमहस्र आलोचनानिमित्त ॥' —सूत्रकृदगसूत्र डा० ७ न २० पाटण—मोदीनो भडार

१०० (क) 'सवत् १३४३ वैशाख शुदि ६ सोमे धाधल सुत भा० भीम भा० छाहडसुत भा० जगसिह भा० खेतसिह सुश्रावकै. श्रीचित्रकूटवास्तव्यैर्मूल्येनेय पुस्तिका पुनर्गृहीता।'

—ताडपत्रीय वृदावनयमकादिकाव्यो न० १९८ जेसलमेर भडार

(ख) 'सवत् १३१९ वर्षे माघवदि १० शुक्रे विक्रमसिंहेन पुस्तकमिदं लिखित इति। इद पुस्तक सस्कृतप्रधानाक्षरं ग्र १३८६६ उद्देशेन सं० रत्नसिहेन सपरिवारेण मूल्येन गृहीत्वा श्रीखरतरगच्छे श्रीतरुणप्रभसूरिभ्य॰ प्रादायि।' —ताडपत्रीय त्रिशष्टि न. १८१ जेसलमेर भडार.

રાજાઓ અને જૈન મંત્રીઓ તરફથી લખાએલા જ્ઞાનભંડારો

રાજાઓ પૈકી જૈન જ્ઞાનકોશની સ્થાપના કરનાર બે ગૂર્જરેશ્વરો મશહૂર છે. એક વિદ્વત્પ્રિય સાહિત્યરસિક મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ અને બીજા જૈનધર્માવલંબી મહારાજ શ્રીકુમારપાલ દેવ. મહારાજા શ્રીસિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ રાખી પ્રત્યેક દર્શનના પ્રત્યેક વિષયને લગતા વિશાળ સાહિત્યને લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાના તથા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રકૃત સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ (સવાલાખ) સિદ્ધહેમવ્યાકરણની સેંકડો નકલો કરાવી તેના અભ્યાસીઓને ભેટ આપ્યાના તેમજ જુદા જુદા દેશો અને રાજ્યોમાં ભેટ મોકલાવ્યાના અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે વિષયના ગ્રંથો પૂરા પાડયાના ઉલ્લેખો પ્રભાવક ચરિત્ર,[૧૦૧] કુમારપાલપ્રબંધ વગેરેમા મળે છે.

જોકે આજે આપણી સમક્ષ મહારાજા શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે લખાવેલાં પુસ્તકો પૈકીના પુસ્તકની એક પણ નકલ હાજર નથી, તેમ છતાં પાટણના તપગચ્છના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં આશરે ચૌદમી શતાબ્દીમાં લખાએલા सिद्धहेमव्याकरणलघुवृत्तिની તાડપત્રીય પ્રતિ છે, તેમાંના ચિત્ર જોતાં એમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની આપણને ખાત્રી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રભાવક ચરિત્રમાની મહત્ત્વની હકીકતોને આ ચિત્રો ટેકો આપે છે. ઉપરોક્ત પ્રતિમાંના એક ચિત્રની નીચેના ભાગમાં पंडितश्छात्रान् व्याकरणं पाठयति એમ લખેલું છે. એ ચિત્રમા એક તરફ પંડિત સિદ્ધહેમવ્યાકરણની પ્રતિ લઈ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે અને સામી બાજુ વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધહેમની પ્રતિ લઈ ભણી રહ્યા છે, એ ભાવને પ્રગટ કરતુ ચિત્ર દોર્યું છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૯મા આ. નં. ૧ના નીચેના ભાગમાં.)[૧૦૧અ]

મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવે એકવીસ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાના તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રવિરચિત ગ્રંથોની સુવર્ણાક્ષરી એકવીસ પ્રતિઓ લખાવ્યાના ઉલ્લેખો કુમારપાલપ્રબંધ[૧૦૨] અને ઉપદેશતરંગિણીમા મળે છે. આ સિવાય બીજા કોઇ રાજાઓએ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા–સ્થાપ્યા હશે, પરંતુ તેને લગતો કોઇ ઉલ્લેખ અમારા જોવામાં નહિ આવ્યાથી અમે એ માટે મૌન ધાર્યું છે.

જૈન મત્રીઓમાં જ્ઞાનભંડાર સ્થાપનાર–લખાવનાર પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતીય મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ-તેજપાલ, ઓસવાલ જ્ઞાતીય મત્રી પેથડશાહ, મંડનમંત્રી વગેરેનાં નામો ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલ, નાગેંદ્રગચ્છીય આચાર્ય શ્રીવિજયસેન અને ઉદયપ્રભસૂરિના ઉપાસક હતા. એમના ઉપદેશથી તેમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની નોંધ શ્રીજિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર,

---

૧૦૧ 'राज्ञः पुरः पुरोगैश्च विद्वद्भिर्वाचित ततः । चक्रे वर्षत्रयं वर्षं (यावत्), राज्ञा पुस्तकलेखने ॥ १०३ ॥
राजादेशान्नियुक्तैश्च, सर्वस्थानेभ्य उद्यतैः । तदा चाहूय सच्चक्रे, लेखकानां शतत्रयम् ॥ १०४ ॥
पुस्तकाः समलेख्यन्त, सर्वदर्शनिना ततः । प्रत्येकमेवादीयन्ताध्येतृणामुद्यमस्पृशाम् ॥ १०५ ॥'
—प्रभावकचरित्र हेमचन्द्रप्रबन्धे

જિનમંડનગણિકૃત 'કુમારપાલપ્રબંધ' પત્ર ૧૭મા 'પ્રભાવકચરિત્ર'ને મળતો જ ટૂંક ઉલ્લેખ છે

૧૦૧અ જુઓ ચિત્રકળા વિભાગ ચિત્ર નં ૧૦૨.

૧૦૨ જુઓ ટિપ્પણી ન. ૮૯.

ઉપદેશતરંગિણી[૧૦૩] આદિમા જોવામા આવે છે માંડવગઢનો મંત્રી પેથડશાહ તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રીધર્મઘોષનો ઉપાસક હતો. એણે જૈન આગમો સાંભળતાં ભગવતીસૂત્રમા આવતા વીર-ગૌતમ નામની સોનાનાણાથી પૂજા કરી, એ દ્વારા એકઠા થએલા દ્રવ્યથી પુસ્તકો લખાવી ભરૂચ આદિ સાત નગરોમા ભંડાર સ્થાપ્યા હતા.[૧૦૪] આ સિવાય મંત્રી વિમલશાહ, મહામાત્ય આમ્રભટ (આંબડ), વાગ્ભટ (બાહડ), કર્માશાહ આદિ અનેકાનેક જૈન મંત્રીવરોએ જેમ જૈન મંદિરો બંધાવ્યા છે તેમ તેમણે જૈન પુસ્તકસંગ્રહો જરૂર લખાવ્યા હશે, કિંતુ તેને લગતાં કશા યે પ્રમાણો કે ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ અમારી સામે નહિ હોવાથી એનો ઉલ્લેખ કરતાં અટકીએ છીએ.

ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલા જ્ઞાનભંડારો

રાજાઓ અને મંત્રીઓ પછી જ્ઞાનભંડાર લખાવનાર તરીકે ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થો આવે છે. એ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોનાં જે નામો આજે અમારી સમક્ષ વિદ્યમાન છે એટલાની નોંધ આપવી એ પણ અશક્ય છે; એટલે ફક્ત સાધારણ રીતે ખ્યાલમાં લાવવા ખાતર તેવા બે પાંચ ધર્માત્મા ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થોનાં નામનો પરિચય આપવો એટલું જ બસ ગણાશે.

જેમ મહામાત્ય વસ્તુપાલ આદિએ પોતપોતાના કુલગુરુ, ધર્મગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા હતા તેમ ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રના આદેશથી પારી૦ ધરણાશાહે,[૧૦૫] મહોપાધ્યાય શ્રીમહીસમુદ્રગણિના ઉપદેશથી નદુરબાર નિવાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય સં૦ ભીમના પૌત્ર

---

૧૦૩ 'વસ્તુપાલચરિત્ર'મા ત્રણ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાનુ જણાવ્યુ છે જ્યારે 'ઉપદેશતરંગિણી'મા નીચે પ્રમાણે જણાવ્યુ છે

'श्रीवस्तुपालमन्त्रिणा सौवर्णमषीमयाक्षरा एका सिद्धान्तप्रतिर्लेखिता । अपरास्तु श्रीताड-कागदपत्रेषु मषीवर्णाङ्किता. ६ प्रतय' । एव सप्तकोटिद्रव्यव्ययेन सप्त सरस्वतीकोशा. लेखिता ॥' पत्र १४२ ॥

१०४ 'श्रीधर्मघोषसूरिप्रदत्तोपदेशवासितचेतसा स० (म०) पेथडदेवेन एकादशाङ्गी श्रीधर्मघोषसूरिमुखात् श्रोतुमारब्धा । तत्र पञ्चमाङ्गमध्ये यत्र यत्र 'गोयमा' आयाति तत्र तत्र तन्नामरामणीयकप्रमुदित' सौवर्णटङ्कैः पुस्तक पूजयति । प्रतिप्रश्नमुक्तहाटक ३६ सहस्रादिवहुद्रव्यव्ययेन समग्रागमादिसर्वशास्त्रासंख्यपुस्तकलेखन-तत्पट्ट-कूलवेष्टनक-पट्टसूत्रोत्तरिका-काञ्चनवातिकाचारव सप्त सरस्वतीभाण्डागारा. भृगुकच्छ-सुरगिरि-मण्डपदुर्ग-अर्बुदा-चलादिस्थानेषु विभराम्बभूविरे ।' —उपदेशतरगिणी पत्र १३९.

'સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય'ના સાતમા તરંગમા 'પેથડપુસ્તકપૂજાપ્રબંધ'મા પણ આને મળતો ઉલ્લેખ છે માત્ર ત્યા ધર્મઘોષસૂરિની આજ્ઞાથી કોઇ સાધુએ આગમ સભળાવ્યાનુ જણાવ્યુ છે

'आदितोऽङ्गं ततो गुर्वादिष्टैकयतिवाचितम् । शुश्राव० ॥ ६० ॥' ઇત્યાદિ

૧૦૫ ધરણાશાહે લખાવેલ જીવાભિગમસૂત્રવૃત્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિસટીક, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિસટીક, અંગવિદ્યા, કલ્પભાષ્ય, સર્વસિદ્ધાન્ત-વિષમપદપર્યાય, છંદોનુશાસન આદિ પુસ્તકો જેસલમેરના તાડપત્રીય ભંડારમા વિદ્યમાન છે, જેના અંતમાં નીચે લખેલને મળતા નાના મોટા ઉલ્લેખો છે

सवत् १४८७ वर्षे श्रीखरतरगच्छे श्रीजिनराजसूरिपट्टालकारश्रीगच्छनायकश्रीजिनभद्रसूरिगुरूणामादेशेन पुस्तकमेतल्लिखित शोधितं च । लिखापितं शाहधरणाकेन सुतसाइयासहितेन ॥'

કાલુશે,[106] આચાર્યશ્રી સોમસુંદર સૂરિના ઉપદેશથી મોઢજ્ઞાતીય શ્રાવક પર્વતે[107] તેમજ આગમ-ગચ્છીય,—આચાર્ય શ્રીસત્યસૂરિ શ્રીજયાનંદસૂરિ શ્રીવિવેકરત્નસૂરિ,—આ ત્રણે એકજ પટ્ટપરંપરામાં દૂર દૂર થએલા આચાર્યોના ઉપદેશથી એક જ વંશમાં થએલા પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય પેથડશાહ, મંડલીક અને પર્વત–કાન્હાએ[108] નવીન ગ્રંથો લખાવી જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા. કેટલાક એવા ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કોઇ વિદ્વાન જૈન શ્રમણે નવીન ગ્રંથરચના કરી હોય તેની એકીસાથે સંખ્યાબંધ નકલો કરાવતા.[109] કેટલાક એવા પણ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કલ્પસૂત્રની સચિત્ર પ્રતો લખાવી પોતાના ગામમાં અને ગામે ગામ ભેટ આપતા હતા.[110] આ પ્રમાણે દરેક ગચ્છના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે શ્રમણોના પુણ્ય ઉપદેશથી જુદી જુદી જ્ઞાતિના સેંકડો ધર્માત્માઓમાંના એક એક ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થે એક એક નહિ પણ કેટલીક વાર અનેકાનેક જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા હતા. આ બધાનો પરિચય આપવો કે તેમના નામનો નિર્દેશ કરવો એ પણ અશક્ય છે, તો જેમણે એક બે કે પાંચપચીસ પુસ્તકો લખાવ્યા હોય તેમનાં નામોની યાદી આપવા પ્રયત્ન કરવો તો ક્યાંથી જ શક્ય હોય? તેના કરતાં એ સર્વ મહાનુભાવોને એકી સાથે હાર્દિક ધન્યવાદ આપી આપણે વિરમીએ એ જ વધારે ઉચિત છે. જેઓ આ સંબંધમાં વિશેષ જાણવા ઇચ્છતા હોય તેમને ડૉ. બુલ્હર, ડૉ. કિલ્હૉર્ન, ડૉ. પીટર્સન, શ્રીયુત

---

૧૦૬ કાલુશાહનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે જૈનસાહિત્યસંશોધક પુ ૩ અંક ૨ માંનો 'નદુરબારનિવાસી કાલુશાહની પ્રશસ્તિ' શીર્ષક લેખ જોવો. કાલુશાહની લખાવેલી વ્યવહારભાષ્યની પ્રતિ ભાવનગરના સંઘના ભંડારમાં છે અને આચારાંગ નિર્યુક્તિ તેમજ સૂત્રકૃતાંગ ટીકાની પ્રતો લીંબડીના જ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

૧૦૭ મોઢજ્ઞાતીય પર્વતનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે 'જૈન કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ' પુ ૯ના સંયુક્ત ૮–૯ અંકમાં શ્રીમાન જિન-વિજયજી સંપાદિત જ્ઞાતાસૂત્રના અંતમાંની પ્રશસ્તિ જોવી. આ પ્રતિ પાટણના મોદીના જ્ઞાનભંડારમાં ડા ૬ નં ૪ માં છે.

૧૦૮ પેથડશાહ, મંડલિક અને પર્વત-કાન્હાનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિક પુ ૧ અંક ૧ માંનો 'એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ' શીર્ષક માંગે લેખ જોવો.

૧૦૯ આચાર્ય શ્રીઅભયદેવ ધર્મસાગરોપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાં જે જે ગૃહસ્થોએ એકીસાથે પ્રેમપૂર્વક તે તે ગ્રંથોની નકલો કરાવી છે તેમના નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

(क) 'दोहडिश्रेष्ठिना चास्य, लेखिता प्रथमा प्रति. । जिनवाक्यानुरक्तेन, भक्तेन गुणवज्जने ॥'

—उत्तराध्ययन लघुटीका नेमिचन्द्रीया

(ख) 'श्रीमदहम्मदावादवास्तव्य. संघनायकः । सहजपालनामाऽऽसीत्, पुण्यप्राग्भारभासुरः ॥ १५ ॥
ज्ञानावरणकर्मोत्थध्वान्तध्वंसविवित्सया । गुरूणामुपदेशेन, स सप्तपतिगदरात् ॥ २३ ॥
पदमाईप्रियापुत्रविमलदाससद्युत । अलेखयत् स्वयं वृत्तेरमुष्याः शतश. प्रतीः ॥ २४ ॥

—कल्पकिरणावलि प्रशस्तिः ।

११० (क) 'लेखयित्वा वरान् कल्पान्, लेखकं रूपसयुतान् । गत्वा च सर्वशालासु स्वाचलं योऽप्रसारयं(?) ॥१०॥

—कल्पसूत्र लींबडी ज्ञानभंडार.

(ख) गत्वा च मन्दिरे तौ, सकलमल्युगलाङ्गिसमुदयोपेताः । श्रीकल्पपुस्तिका अपि, दत्ता. किल सर्वशालासु ॥'

—निशीथचूर्णी पालीताणा अंबालाल चुनीलालनो भंडार.

પી.ડી. દલાલ, પ્રો હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીઆ આદિથી સંપાદિત પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના રીપોર્ટ વગેરે જોવા ભલામણ છે. અહીં અમે એક વાત ઉમેરીએ છીએ કે ધનાઢ્ય લોકોએ મોટા પાયા ઉપર જે જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા છે એ ઘણા જ મહત્ત્વના અને કિંમતી છે એમાં જરા યે શક નથી; તેમ છતા શાસ્ત્રલેખનના કાર્યમાં સાધારણ ગણાતી વ્યક્તિઓએ આપેલો નજીવા જેવો જણાતો ફાળો પણ જેવોતેવો કે ઉપેક્ષા કરવા જેવો નથી.

લિખિત પુસ્તકોના અતમાં પ્રશસ્તિઓ

લિખિત પુસ્તકોના અંતમા તેના લખાવનારાઓની પ્રશસ્તિઓ લખવામા આવતી. એ પુસ્તકનો લખાવનાર પછી ભલે મોટામા મોટો ધનાઢ્ય હોય કે સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિ હોય, એ પુસ્તક લખાવનારે ચહાય તો મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભડારોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય કે એક જ પુસ્તક લખાવ્યુ હોય, એ દરેકની પ્રશસ્તિ તો લખવામાં આવતી જ આ પ્રશસ્તિઓમા પુસ્તક લખાવનારના પૂર્વજો, માતા-પિતા-બ્હેન-ભાઈ-પત્ની-પુત્ર-પુત્રી આદિ પરિવાર, તે સમયના રાજા, પુસ્તક લખાવનારે કરેલાં ધાર્મિક સત્કાર્યો, એના કુળગુરુ અને ઉપદેશક ધર્મગુરુ, પુસ્તક લખાવવાનુ નિમિત્ત–કારણ, પુસ્તકલેખન નિમિત્તે કરેલો ધનવ્યય, જ્ઞાનભડારો અગર પુસ્તકો જ્યા જ્યા ભેટ આપ્યાં હોય તે આદિ અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવતો હતો. આ પ્રશસ્તિઓ લખવામાં જ્ઞાનભક્તિ કરતાં કેટલીકવાર કીર્તિલાલસાનું પલ્લુ વધારે નમી પડતુ. એ ગમે તેમ હો, છતા આ જાતની પ્રશસ્તિઓ લખવાની પદ્ધતિને પરિણામે એમાથી આપણને ઘણીએકવાર અમૂલ્ય મહત્ત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો અને નોધો સાપડી જાય છે. તેમજ આ પ્રશસ્તિલેખનની પદ્ધતિને પરિણામે હજારો પુસ્તકો અને સખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારોનો વધારો થઇ શકયો છે એ નાનોસૂનો લાભ નથી. આ પ્રશસ્તિઓ કેટલીકવાર સંસ્કૃત પદ્યબધ પણ હોય છે અને કેટલીકવાર સસ્કૃત ગદ્યબંધ પણ હોય છે કેટલીકવાર એના શ્લોક વગેરેની રચના સુંદર હોય છે અને કેટલીકવાર એ સાધારણ પણ હોય છે. કેટલીકવાર આ પ્રશસ્તિઓ સસ્કૃત-ગુજરાતી-મારવાડી મિશ્રિત ભાષામા પણ લખાએલી જોવામા આવે છે.[૧૧૧]

જે શ્રમણો પોતાની માલિકીના પુસ્તકો જ્ઞાનભડારમા મૂકતા તેઓ પણ તેના અતમાં પોતાની પ્રશસ્તિ લખતા. તેમજ જે લોકો પુસ્તકોને વેચાતા લઈ જૈન શ્રમણોને આપતા તેઓ પણ પોતાની પ્રશસ્તિઓ લખાવતા.[૧૧૨]

જ્ઞાનભંડારો માટે પુસ્તકલેખન અને સંગ્રહ

ઉપર અમે જ્ઞાનભડારો લખાવવાની જે વાત કરી ગયા, એ જ્ઞાનભંડારો જૈન સંપ્રદાયના હોઈ કોઇ એમ ન માની લે કે એ જ્ઞાનભંડારોમા માત્ર જૈન ધર્મના જ ગ્રથો લખાવાતા હશે. પાદ-વિહારી અને વિદ્યાવ્યાસગી જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણો દેશભરમાં ઘૂમનાર હોવા ઉપરાત દેશ-

---

૧૧૧ આ પ્રશસ્તિઓના નમૂના જોવા ઇચ્છનારે ડૉ પીટર્સન, ડૉ. બુલ્હર, સી ડી દલાલ વગેરેના રીપોર્ટો જોવા

૧૧૨ 'औपपातिकसूत्र राजप्रश्नीयसू० पु० मंत्रि छाडाकेन गृहीत्वा श्रीभुवनतुङ्गसूरीणां प्रदत्ता। तैः प्रपाट्लके क्षिप्ता।'

—ताडपत्रीय प्रति लींबडी ज्ञानभंडार

ભરની પ્રજા અને સંપ્રદાયો સાથે હળતાભળતા હોઈ તેમને દેશસમગ્રના સાહિત્યની આવશ્યકતા પડતી. કેટલીકવાર એ આવશ્યકતા તુલના માટે હોતી તો કેટલીકવાર સમાલોચના માટે, કેટલીકવાર વાદવિવાદ માટે તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મ અને સંપ્રદાયની ખામીઓ દેખાડી પોતાના ધર્મનુ મહત્ત્વ સ્થાપવા માટે, કેટલીકવાર પોતાનાં મંતવ્યોને પોષવા માટે તો કેટલીકવાર પોતાના મતવ્યોની સ્પર્ધા માટે, કેટલીકવાર વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો ઉકેલ કરવા માટે તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મનુ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે,—એમ અનેક કારણસર દેશભરનું સાહિત્ય એકત્રિત કરવામાં આવતું હતુ. દેશસમગ્રમાં સદાને માટે પાદચારી જૈનશ્રમણોએ દેશવિદેશમાં પરિભ્રમણ કરતાં જ્યાથી જે મળે તે વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નાટક, શિલ્પ, લક્ષણશાસ્ત્ર, દાર્શનિક વગેરે વિષયક સમગ્ર સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવા તનતોડ પ્રયત્નો સેવ્યા છે, એટલુ જ નહિ પણ તદુપરાત તેઓ, પારસ્પરિક ધાર્મિક સ્પર્ધા—સાઠમારી અને ખંડનમંડનના યુગમા દેશવિદેશમા નિર્માણ થતા વિવિધ સાહિત્યને અનેક જહેમતો ઉઠાવી અત્યત નિપુણતાથી તરત જ મેળવી લેતા અને તેની નકલો તેના નિષ્ણાત આચાર્યાદિને એકદમ પહોચાડી દેતા. એ જ કારણને લીધે આજના શીર્ણવિશીર્ણ, નષ્ટભ્રષ્ટ અને વેરણછેરણ થઇ ગએલા જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પણ જૈનેતર સપ્રદાયના વિવિધ સાહિત્યવિષયક ગ્રથો હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. અમે એટલું ભારપૂર્વક કહીશું કે જૈન શ્રમણોની પેઠે આટલા મોટા પાયા ઉપર ભારતીય વિવિધ સાહિત્યનો સંગ્રહ પ્રાચીન જમાનામાં ભાગ્યે જ કોઇ ભારતીય જૈનેતર સંપ્રદાયે કર્યો હશે.[૧૧૩] આજના જૈનેતર પ્રજાના જ્ઞાનભંડારોમા એ પ્રજાએ પોતે લખાવેલા જૈન ગ્રંથોની નકલ ભાગ્યે જ મળશે, એટલુ જ નહિ પણ એમના પોતાના સંપ્રદાયના ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને વેદો જેવા માન્ય ગ્રથોની પ્રાચીન પ્રતો પણ ભાગ્યે જ મળશે; જ્યારે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સપ્રદાયાંતરના એવા સેકડો ગ્રંથો વર્તમાન છે જેની બીજી નકલ તે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના જ્ઞાનસંગ્રહોમા પણ કદાચ ન મળી શકે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જૈન જ્ઞાનભંડારો એ માત્ર લૂખી અને જડ સાંપ્રદાયિકતાના વાડામા પુરાઇને લખાવવામા કે સંગ્રહવામાં નહોતા આવતા, પરતુ એ માટે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ, કળાદૃષ્ટિ અને સાહિત્યદૃષ્ટિ પણ નજર સામે રાખવામા આવતી હતી.

વર્તમાન પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો

જૈન જ્ઞાનભંડારો વિષે આટલી ખાસ હકીકત નોધ્યા પછી આજે પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો કયે કયે ઠેકાણે વિદ્યમાન છે એની અહી ટૂંકી યાદી આપવી વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજાની વસતીવાળાં નાનામોટા સેકડો ગામોમાં એની અસ્મિતા નીચે નાનોમોટો પુસ્તકસંગ્રહ હોય જ છે; એ બધાની નોંધ આપવી શકય નથી, એટલે જુદાજુદા પ્રાતમાના ખાસખાસ નગરોના જે વિશાળ અને મશહૂર જ્ઞાનભંડારો અમારા ધ્યાનમાં છે તેની જ યથાશકય યાદી અહીં આપવામાં આવે છે.

---

૧૧૩ નાલન્દા જેવી બૌદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓના પુસ્તકસંગ્રહાદિને લક્ષીને અમારૂ આ કથન નથી એવા વિશાળ અને સર્વદેશીય ગ્રથાલયોમાં સર્વ દર્શનના અને સર્વ વિષયોના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોવો એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે એટલે અમારું આ કથન આમ જનતાને લક્ષીને છે

ગુજરાત—પાટણ, પાલનપુર, રાધનપુર, અમદાવાદ, ખેડા, ખભાત, છાણી, વડોદરા, પાદરા. દરાપરા, ડભોઇ, સિનોર, ભરૂચ, સુરત, મુંબાઈ વગેરે.

કાઠિયાવાડ—ભાવનગર, ઘોઘા, પાલીતાણા, લીંબડી, વઢવાણ કૅમ્પ, જામનગર, માગરોળ વગેરે

કચ્છ—કોડાય.

મારવાડ—બીકાનેર, જેસલમેર, બાડમેર, નાગોર, પાલી, જાલોર, મુડારા, આહોર વગેરે.

મેવાડ—ઉદેપુર. માળવા—રતલામ

પંજાબ—ગુજરાનવાલા, હોશિયારપુર, ઝંડિયાલા વગેરે.

યુક્ત પ્રાન્ત—આગ્રા, શિવપુરી, કાશી વગેરે. બંગાળ—બાલુચર, કલકત્તા વગેરે.

અહી જ્ઞાનભડારોના સ્થાનોની જે યાદી આપવામા આવી છે એ બધાં યે સ્થળોના ભડારો અત્યત મહત્ત્વના, આકર્ષક તેમજ શ્વેતાબર મૂર્તિપૂજક જૈનોના સ્વામિત્વ નીચે વર્તમાન છે, એટલુ જ નહિ પણ આ યાદી પૈકીનાં કેટલાક ગામ-શહેરોમાં બે, ચાર, પાંચ અને દસ કરતાં પણ વધારે અને વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહો છે.

વળી પ્રાતવાર જુદા જુદા જૈન જ્ઞાનભડારોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ પૈકી પાટણનો સંઘવીના પાડાનો, ખભાતનો શાંતિનાથનો અને જેસલમેરનો કિલ્લામાનો, એ ત્રણ જ્ઞાન-ભંડારો તો કેવળ તાડપત્રીય ગ્રંથોના તેમજ સૌ કરતા પ્રાચીન છે. આ ત્રણે ભડારોમા અગિયારમી સદીથી લઈ પદરમી સદી સુધીમા લખાએલા પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. આ સિવાયના બીજા બધા યે જ્ઞાનભંડારો અર્વાચીન છે. પણ અર્વાચીન એટલે ઓછામા ઓછા ત્રણસો ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના સંગ્રહો તો ખરા જ. આ બધા જ્ઞાનભડારોમા, બે પાચ દસ કે વીસ અને ક્યારેક ક્યારેક સો બસો તાડપત્રીય પુસ્તકો હોવા છતા મુખ્યત્વે કરીને ચૌદમી-પંદરમી શતાબ્દીથી શરૂ કરી સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી સુધીમા લખાએલા કાગળના પુસ્તકોનો સગ્રહ હોય છે અને કયારેક એમા એ કરતા અર્વાચીન પુસ્તકો પણ હોય છે. આ પુસ્તકસંગ્રહો પ્રાચીન હોવા છતાં તેમાં અર્વાચીન પુસ્તકો અને અર્વાચીન હોવા છતા તેમા પ્રાચીન પુસ્તકો હોવાનુ કારણ એ છે કે એ જ્ઞાનભડારોમાં ઉત્તરોત્તર પુસ્તકોનો ઉમેરો થતો જ રહ્યો છે. અર્થાત્ ઉપરનો દરેક ભડાર જુદા જુદા જૈન શ્રમણો અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ લખાવેલા તેમજ સગ્રહેલા પુસ્તકોના સૈકાઓ સુધીના ઉમેરાને પરિણામે જન્મેલો છે. આ જ્ઞાનભંડારો ઉપર કોઇ એક વ્યક્તિની માલિકી ન હોતા તેના ઉપર સમુદાયની જ માલિકી હોય છે. પછી એ, તે તે ગામોના સંઘરૂપે હો, ગચ્છરૂપે હો યા ગમે તે રૂપે હો. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજાની કોઇ પણ ધાર્મિક વસ્તુ,—પછી તે ચહાય જ્ઞાનભડાર હો, તીર્થ હો, મદિર હો, ઉપાશ્રય હો, ધર્મશાળા હો, પાંજરાપોળ હો અથવા ગમે તે હો,—એ દરેક એક વ્યક્તિએ તૈયાર કરાવેલી હોવા છતા એને વ્યક્તિગત સત્તા તળે ન રાખતા સામુદાયિક સત્તા નીચે જ સોપવામા આવે છે કેટલીક વાર કેટલાક શેઠિયાઓના ઘરમાંના જ્ઞાનભંડાર વગેરે તેમની સત્તા નીચે હોય છે, તેમ છતા એ કાદાચિત્ક તેમજ આપવાદિક વસ્તુ છે. ઉપરોક્ત જ્ઞાનભડારો લખાવવા માટેની આર્થિક વ્યવસ્થા જૈન ઉપાસક સંઘ તરફથી થવા છતા એમા કેવા પુસ્તકો લખાવવાં, એ પુસ્તકો ક્યાંથી અને કેમ

મેળવવાં, તેમજ દેશવિદેશમાં પોતાની લાગવગ કેમ પહોંચાડવી ઇત્યાદિને લગતી દરેક જવાબદારી જૈન શ્રમણોના શિરે જ હતી. શાસ્ત્રનિર્માણથી લઈ શાસ્ત્રલેખન પર્યંતની દરેક પસંદગી જૈન શ્રમણોના હાથમા જ હતી. આજની નષ્ટભ્રષ્ટ અને શીર્ણવિશીર્ણ દશાને અંતે પણ આટલા વિશાળ જ્ઞાનભંડારો એ જૈન શ્રમણોના ઉપદેશ અને તેમના સર્વતોમુખી પાંડિત્યને જ આભારી છે. એ જ કારણને લીધે આજના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાયના પ્રત્યેક વિષયના સેંકડો ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, જે પૈકીના કેટલાક ગ્રંથોની બીજી નકલ આજે દુનિયાના પડમા શોધી યે જડતી નથી.

જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા

પુસ્તકોનો વિભાગ

અત્યારની જેમ જૂના સમયમા આપણે ત્યા કાગળની વિપુલતા ન હોવાને લીધે આપણા જ્ઞાનભંડારમાંનાં અનેકવિધ નાનામોટાં પુસ્તકો અને તેનાં પાનાં એકબીજા સાથે સેળભેળ ન થઇ જાય અને તેનો બરાબર વિભાગ રહે, એ માટે કેટલીક વાર તે દરેક ઉપર કાચા સૂતરનો દોરો વીંટવામા આવતો. આ આપણો સર્વસામાન્ય પ્રાચીન ક્રમ હતો એ આપણે, આપણે ત્યાના પ્રાચીન ભંડારો જોતા જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ પુસ્તક વિભાગ માટે આ દોરો બાધવાની પદ્ધતિનું પરિણામ એ આવતુ કે જતે દિવસે પુસ્તકો ઉપર દોરાના કાપા પડી પુસ્તકના પાનાં ખરાબ થઇ જતાં અને તે પુસ્તકનુ નામ વગેરે વાંચવા માટે પુસ્તકો ફેંદવાની અગવડ ઊભી જ રહેતી. આથી ઉપરોક્ત દોરાને બદલે પુસ્તકો ઉપર ત્રણ-ચારેક આગળ પહોળી કાગળની ચીપને ગુંદરથી કે ઘઉ-ચોખાની ખેળથી ચોડીને અથવા કપડાની તેવડી જ પહોળી પટ્ટીને સીવીને બલૈયાની જેમ પરોવવામાં આવતી અને તેના ઉપર ગ્રંથનુ નામ, પત્રસંખ્યા, દાબડાના કે પોથીનો નંબર, પ્રતનો નંબર તેમજ કોઇકોઇ વાર ગ્રથકારનુ નામ વગેરે લખવામાં આવતા. સામાન્ય નાનામોટા પ્રકરણોની પ્રતો હોય તેનાં નામોની અનુક્રમણિકા અને જે જે પાનાથી તે તે પ્રકરણાદિની શરૂઆત થતી હોય તેની નોધ કેટલીક વાર તે પ્રતના અંતિમ પાના ઉપર અથવા કોઇ વાર જુદા પાના ઉપર કરવામાં આવતી, અને ઉપરોકત ચીપ-પટ્ટી ઉપર પ્રારભમાં જે પ્રકરણ હોય તેનુ નામ લખી 'આદિ પ્રકરણસગ્રહ' કે 'આદિ પ્રકરણો' એમ લખવામાં આવતુ તો કેટલીક વાર 'પ્રકરણસંગ્રહ' એટલુ સામાન્ય નામ પણ લખવામા આવતુ. આ જાતની ચીપ-પટ્ટીઓ નાનામાં નાની પ્રતોથી લઈ સો બસો પાના સુધીની પ્રતોને અને કેટલીક વાર તેથી યે વધારે પાનાંની પ્રતોને પણ પહેરાવવામા આવતી. આથી ગ્રથનું નામ વગેરે જાણવાની સરળતા જરૂર રહેતી, પરંતુ પુસ્તક જોવા માટે એ ચીપ-પટ્ટીને કાઢતાં ઘાલતાં તે પ્રતોની આસપાસના ઉપરનાં પાના મોટે ભાગે વળીને ફાટી જતાં અને પુસ્તકોનો અકાળે નાશ થતો.

ઉપર અમે જણાવ્યું તેમ પ્રતિની આસપાસ દોરો વીંટવો અથવા કાગળ-કપડાની ચીપ-પટ્ટીને બલૈયાની જેમ પહેરાવી તેના ઉપર ગ્રથનું નામ વગેરે લખવું એ પ્રાચીન કાળની વિશિષ્ટ સુધરેલી પદ્ધતિ જ ગણાવી જોઇએ; નહિતર મોટે ભાગે જૂના જમાનાના જ્ઞાનભંડારોની પદ્ધતિ એ જ હતી કે એક પોથી કે દાબડામાં જેટલી પ્રતો સમાઇ શકે તેટલીને એકીસાથે મૂકી તેના નામોની

યાદીનુ એક કાગળિયુ તેમા મૂકી તેને બાધી રાખતા, જેથી એ પોથી કે દાબડો ખોલતાં તેમાના પુસ્તકો ધ્યાનમા આવે. એમ તો ભાગ્યે જ હોતુ કે પુસ્તકના ઉપર તેના માપનો કાગળ વીટી તે ઉપર તેનું નામ વગેરે લખવામાં આવ્યુ હોય આજના જૈન જ્ઞાનભંડારો પૈકીના કેટલા યે જ્ઞાન-ભડારો,—ખાસ કરી જૈન શ્રમણોના હાથ નીચેના જ્ઞાનભડારો અથવા તેમના હાથે સસ્કાર પામેલા જ્ઞાનભડારો—અતિ સુવ્યવસ્થિત છે. તેની ટીપો વગેરે પણ એકદર એવી પદ્ધતિએ તૈયાર થએલી હોય છે કે જેમાથી જોઇતા પુસ્તકો મેળવી શકાય

આ બધી વાત કાગળની પોથીઓ માટે થઈ તાડપત્રની પ્રતિઓ મોટેભાગે વિષમ માપની હોઈ એકબીજા સાથે રહી શકે તેમ નહિ હોવાથી એ દરેક પોથીની આસપાસ લાકડાની પાટીઓ મૂકી તેના ઉપર પ્રતિનુ નામ વગેરે લખવામા આવતુ. કેટલીકવાર કાગળની પટ્ટી ઉપર ગ્રથનુ નામ વગેરે લખી તેને પણ પાટી ઉપર ચોડવામા આવતી નાનામોટા પ્રકરણની પોથી હોય તે માટે અમે ઉપર જણાવી આવ્યા તેમ તેની અનુક્રમણિકા જુદા પાના ઉપર લખી પ્રતિના ઉપર 'પ્રકરણ સંગ્રહ' વગેરે નામ લખાતુ હતુ. આ પછી પુસ્તકની વચમા પરોવેલી દોરીથી એ પુસ્તકને બાધવામા આવતુ હતુ.

પુસ્તકની પોથીઓ અને દાબડાઓ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિભાગ પાડેલા બે, પાંચ, દસ કે જેટલાં બાધી શકાય તેટલા પુસ્તકોની આસપાસ લાકડાની પાટી કે કાગળના જાડાં પૂઠાની પાટલીઓ મૂકી તેના ઉપર કપડાનુ બધન બાંધવામા આવતુ. આ રીતે બાધેલા પુસ્તકોને 'પોથી' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પોથીઓને ઘણીવાર છૂટી રાખવામા આવે છે અને કોઇકોઇ વાર લાકડા વગેરેના દાબડામા પણ રાખવામાં આવે છે. દાબડામાં રખાતા પુસ્તકો મોટેભાગે છૂટાં જ રાખવામાં આવતા અને તેના ઉપર કપડાનુ જાડું મજબૂત ડબલ બધન લપેટવામા આવતુ, જેથી પુસ્તકોને ભેજ વગેરે વાતાવરણની અસર ન થાય તેમજ એકાએક તેમાં જીવડાં વગેરે પણ ન પડે આ બધી વ્યવસ્થા કાગળના પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પ્રતો લબાઈ પહોળાઇમા વિષમ પ્રમાણની હોઈ એકથી વધારે પ્રતો સાથે રહી શકતી નથી. એટલે અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ તેના ઉપર પાટીઓ અને દોરી બાંધી તે ઉપર ખાદીનુ મજબૂત એકવડું કે બેવડું બધન બાધવામાં આવતુ હતુ અને એ બંધન બાધેલી પોથીને લાકડાના દાબડામાં રાખતા હતા. મોટેભાગે દાબડામા રખાતી તાડપત્રીય પ્રતિને બંધન બાધવામાં નહોતુ આવતુ

પોથીઓ માટે પાટી—પાઠાં—પૂઠાં

પુસ્તકનાં પાનાં વળી ન જાય, તેની કોરો ખરી કે ઘસાઇ ન જાય તેમજ એ પુસ્તકોની પોથી બરાબર બાધી શકાય એ માટે એની ઉપરનીચે પાટી, પાઠા, પૂઠાં વગેરે મૂકવામા આવે છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે મોટે ભાગે સીસમ, સાગ વગેરેના લાકડામાંથી બનાવેલી પાટીઓ

હોય છે. ખાસ કરીને લાંબા તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે લાકડાની પાટીઓ જ હોય છે. આ પાટીઓ ઘણી વાર સાદી જ હોતી અને ઘણી વાર એ પાટીઓને જૈન તીર્થંકરોનાં પંચ કલ્યાણક, તેમના પૂર્વજન્મના જીવનપ્રસંગો, નેમિનાથનો વિવાહ, પ્રાચીન મહાપુરુષો કે આચાર્યોના જીવનપ્રસંગો, તેમની ઉપદેશ આપવાની શૈલી વગેરેનાં અનેક ભાવવાહી સુંદર ચિત્રોથી વિભૂષિત કરવામા પણ આવતી. કેટલીક વાર નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતોની આસપાસ લાકડાની પાટીઓને બદલે કાગળ ચોઢીને બનાવેલી પાટીઓ અને કાગળના અર્ધચોખડા દાબડાઓ પણ રાખવામાં આવતા.

કાગળનાં પુસ્તકોની આસપાસ પણ ક્યારેક ક્યારેક ચૌદ સ્વપ્ન, અષ્ટમંગળ, નેમિનાથની જાન, સમવસરણ વગેરે ચીતરેલી તેમજ સાદી લાકડાની રંગીન પાટીઓ મૂકવામાં આવતી; તેમ છતા મોટે ભાગે એ પુસ્તકો માટે કાગળના પૂઠાનો ઉપયોગ જ વધારે પ્રમાણમાં કરાયો છે. આ પૂઠાં ઉપર કેટલીક વાર સાદા તેમજ રેશમી, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે ભરત ભરેલા રેશમી કિંમતી કપડાં ચોઢવામા આવતાં; કેટલીક વાર એ પૂઠા ઉપર સોનેરી રૂપેરી આદિ રંગથી વેલ વગેરે ચીતરવા ઉપરાંત એના ઉપર ધાર્મિક પ્રસંગસૂચક મહત્ત્વની ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરવામા આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦મા આ. નં. ૧–૨–૩–૫–૬); કેટલીક વાર એના ઉપર અજાયબી ઉત્પન્ન કરે તેવી વાસની સળીઓની તેમજ કાચનાં કીડીઆ વગેરેની ગૂંથેલી જાળીઓ લગાવવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦મા આ. નં. ૪–૮), કેટલીક વાર કાગળના ઝીણા કાતરકામ નીચે આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રીતે રંગબિરંગી રેશમી કે સુતરાઉ કપડાના ટુકડાઓને ચોડી ભાતો પાડતા (જુઓ ચિત્ર ન ૨૦માં આ. નં. ૬); કેટલીક વાર એ પૂઠા ઉપર ચામડું મઢીને તેના ઉપર પણ ભાત પાડવામા આવતી અને કેટલીકવાર સાદાં ખાદીના સુતરાઉ કપડા પણ મઢવામા આવતા. આ પ્રમાણે કાગળના પુસ્તકોની આસપાસ રાખવાનાં પાઠાં અને પૂઠાંના તેના બનાવનારાઓ પોતાનું કલાકૌશલ્ય તેમજ જ્ઞાન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિભરી લાગણીને અનેક રીતે પ્રગટ કરતા.

પુસ્તક બાંધવા માટેની પાટીઓ તો સામાન્યરીતે એકવડી જ રહેતી, પણ જ્યારે એ પુસ્તકને વાચવાના કામમાં લેવું હોય ત્યારે તેને રાખવા માટેનાં પૂઠાં દોઢિયાં, બેવડા કે અઢિયા બનાવવામા આવતાં, જેથી એની બેવડમાં દબાએલુ પુસ્તક અથવા પુસ્તકનાં પાનાં હવાથી ઊડવા ન પામે તેમજ તેને ઉપાડતા તે એકાએક નીકળી કે પડી ન જાય. કેટલીકવાર દોઢિયાં પાઠામાં મૂકેલા પાના બરાબર દાબમા રહે એ માટે તેના ઉપર બોરિયા વાળી રેશમી કે સુતરાઉ પાટીને નાડાની જેમ બાંધી રાખવામાં આવતી, જેથી પાઠાના ખુલ્લા રહેતા મોઢાને બોરિયું ખેસવી દબાવી દેવામાં આવતુ. આ દોઢિયાં, બેવડા આદિ પૂઠાંને 'પાઠાં' તરીકે ઓળખવામાં આવતા.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેક જાતનાં પાટી-પાઠા-પૂઠાંનો ઉપયોગ, પુસ્તક સુરક્ષિત રહી શકે, બરાબર બંધાઇ શકે, વાંચવામાં સુગમતા રહે, તેનાં પાના એકાએક ઊડી, વળી કે પડી જાય નહિ તેમજ પુસ્તકને ભેજ આદિની અસર ન થાય એ માટે કરવામાં આવતો—આવે છે.

બંધન

પુસ્તકો ચાલુ વાંચવાનાં હોય કે ભંડારમાં મૂકવાનાં હોય, પણ એ બધાયને બહારના

સૂકા કે ભીના વાતાવરણની અસર ન થાય, એ પુસ્તકો મેલાં ન થાય તેમજ હવાથી એનાં પાના ઊડવા ન પામે, એ માટે એ પુસ્તકોને બંધન બાંધવામા આવતાં. આ બંધનો સામાન્યરીતે સુતરાઉ જ હોતાં, તેમ છતાં ખાસ માનનીય કલ્પસૂત્રાદિ જેવા શાસ્ત્રો માટેના બંધનો રેશમી હોતાં. દાબડા ઉપર અને તાડપત્રીય પોથીઓ ઉપર બાધવાના બંધનો જાડા ખાદીના કપડાના બનતાં. મુખ્યત્વે કરીને એ એકવડાં જ હોતાં, તેમ છતાં ઘણીવાર એ બેવડા ખાદીના કપડાના પણ થતાં અને કેટલીકવાર ખાદી અને મશરૂનાં કપડાંને બેવડા સીવીને તૈયાર કરવામાં આવતાં.

પાટી-પટ્ટી

પુસ્તકની પોથીઓ, દાબડા આદિ ઉપર બાંધેલા બંધનો છૂટા ન પડી જાય એ માટે તેના ઉપર એક-સવા આગળ પહોળી પાટી—પટ્ટી વીંટવામાં આવતી. આ પાટી ઘણીવાર રેશમી પણ હોતી અને ઘણીવાર એ સુતરાઉ પણ હોતી. આ પાટીઓમાં કેટલીકવાર તેના ગૂથનારાઓ સુંદર દુહાઓ, પદ્યો, પાટી-પટ્ટીના માલિકના નામો વગેરે પણ ગૂથતા હતા, જેના નમૂના આજે પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામા આવે છે.

દાબડાઓ

પુસ્તક રાખવા માટેના દાબડાઓ લાકડાના, કાગળના તેમજ ચામડાના બનાવવામા આવતા હતા. એ બધાનો અહીં ટૂંક પરિચય આપવામા આવે છે.

લાકડાના દાબડાઓ

લાકડાના દાબડાઓની બનાવટથી તો આપણે સૌ પરિચિત જ છીએ, એટલે એને અંગે માત્ર એક જ વાત જણાવવાની રહે છે કે જેમ આજકાલ કબાટ, ખુરસી, મેજ, બાંકડા વગેરે દરેક જાતના ફર્નિચરને પૉલિશ કરવામા આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં આપણે ત્યાં દરેક લાકડાની વસ્તુને જીવાત ન લાગે તથા ભેજ વગેરેથી એ તરડાઈ કે ફાટી ન જાય એ માટે ચંદ્રસનો રોગાન તેમજ તેનાથી મિશ્રિત રંગો લગાવવામા આવતા હતા અને એ જ રીત આપણા પુસ્તક ભરવાના ડબ્બાઓ માટે અખત્યાર કરવામા આવી છે. આ રંગ દાબડાઓના બહારના ભાગ ઉપર લગાવવામાં આવે છે.

કાગળના દાબડાઓ

નકામા પડી રહેતા કાગળોને ઉપરાઉપરી ચોડીને અથવા એ કાગળોને કૂટીને તેમા મેથી વગેરે ચિકાશવાળા પદાર્થો ભેળવી એ કૂટાના સુદર સફાઇદાર દાબડાઓ બનાવવામાં આવતા અને તેના ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું વગેરે મઢવામા આવતું. કેટલીક વાર કપડું વગેરે ન મઢતાં તેના ઉપર રોગાન મિશ્રિત રંગો ચડાવવામાં આવતા અને તે ઉપર ચૌદ સ્વપ્ન, અષ્ટમંગલ, નેમિનાથની જાન, તે તે સમયના વર્તમાન આચાર્યોની ધર્મદેશના, તીર્થંકરનાં કલ્યાણકો અને જીવનપ્રસંગો વગેરે ખાસ ખાસ ધાર્મિક પ્રસગોનાં સુદર ભાવવાહી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં. (જુઓ ચિત્ર ન. ૮ આ. નં.૨).

તાડપત્રીય પુસ્તકોની લાંબી પ્રતોની ઉપરનીચે લાકડાની પાટીઓ મૂકી, તેને દોરી વડે બાંધી, તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું અથવા એ પોથીઓને લાકડાના ડબામા રાખતા; પરંતુ નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતો ઉપર કેટલીક વાર લાકડાની પાટી ન રાખતા કાગળના પૂઠાના તૈયાર કરેલા અર્ધચોખંડા,—નેવાનુ પાણી ઝીલવા માટે રાખવામાં આવતા પરનાળાના,—આકારના દાબડામાં એને રાખતા અને તેની વચમા પરોવી રાખેલી દોરી એના ઉપર વીટવામા આવતી. આ જાતના દાબડાઓની વચમાં રાખેલા પુસ્તકો અત્યંત સુરક્ષિત રહેતા. આ કાગળના દાબડા ઉપર માત્ર બંધન બાંધવામાં આવતુ; લાકડાના દાબડાની એને માટે જરૂરત રહેતી નહિ. પરનાળા આકારના આ કાગળના દાબડા ઉપર મોટે ભાગે લાલ અને કોઇક વાર ધોળા રંગનુ ખાદીનુ કપડું મઢવામા આવતું. પાટણ વગેરેના જ્ઞાનભંડારમા આ જાતના દાબડા કેટલી યે પોથીઓ માટે બનાવેલા છે, જેમાના કેટલાક તો પાચપાંચ શતાબ્દીઓના વાયરા ખાઇ ચૂક્યા છે અને કેટલાકે તો એ કરતાં પણ વધારે શતાબ્દીઓ વીતાવી છે.

ચામડાના દાબડાઓ

ઉપર જણાવેલા કાગળના દાબડા ઉપર જેમ કપડું વગેરે મઢવામાં આવે છે તેમ તેના ઉપર ચામડું પણ મઢવામાં આવતુ અને તેના ઉપર આજકાલ જેમ પ્રેસમાં પૂઠાં ઉપર બૉર્ડર વગેરેની ભાતો પાડવામા આવે છે તેમ ભાતો પણ પાડવામાં આવતી. (જુઓ ચિત્ર નં. ૮ આ નં. ૧) આ પ્રમાણે ચામડું મઢેલા દાબડાઓને અમે ચામડાના દાબડા તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ દાબડાઓનો જુદો પરિચય આપવાનું કારણ એ છે કે આજકાલ છાપેલાં પુસ્તકો ઉપર ચામડાનાં પૂઠાં જોઈ કેટલાક લોકો અપવિત્રતાની વાતો કરી એ સામે ખૂબ જ અણગમો ઊભો કરે છે, એટલુ જ નહિ પણ કેટલીક વાર એ સામે તેમજ તેવી બીજી વસ્તુઓ સામે અણઘટતી ધમાલ કરી મૂકે છે. તેમનું ધ્યાન અમે દોરીએ છીએ કે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંના પુસ્તકો, ગુટકાઓ વગેરેનાં પૂઠાં પાટીઓ માટે ચામડાનો ઉપયોગ બહુ જ છૂટથી થએલો જોવાય છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોના આદિ અંતના પાનાંને ઘસારો ન લાગે તેમજ તે જીર્ણ ન થાય એ માટે તેની ઉપરનીચે તાડપત્રનાં પાનાંના અભાવમાં ચામડાની પટ્ટીઓ મૂકવામાં આવતી હતી. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩મા આકૃતિ નં. ૨)

ચંદનના દાબડા

સામાન્ય રીતે પુસ્તકો રાખવા માટે લાકડાના જે ડબાઓ બનાવવામા આવતા તે સાગ વગેરે ચાલુ લાકડામાથી બનાવાતા, પરંતુ સુવર્ણાક્ષરી કે રૌપ્યાક્ષરી કલ્પસૂત્રાદિ જેવા કિંમતી તેમજ માન્ય ગ્રંથો રાખવા માટે ચંદન, હાથીદાંત વગેરેના દાબડાઓ તૈયાર કરવામા આવતા અને તેમાં એ મહાર્ઘ પુસ્તકોને રાખવામાં આવતાં—આવે છે. આ દાબડાઓ કેટલીક વાર તદ્દન સાદા હોય છે અને કેટલીક વાર તેના ઉપર સુંદર કોરણી અને સુંદર પ્રસંગો કોતરેલા પણ હોય છે.

પોથી અને દાબડા ઉપર નંબરો

ઉપર પ્રમાણે તૈયાર થએલી પોથીઓ અને દાબડા ઉપર પોથી નંબર અને દાબડા નંબર

નોંધવામા આવતા. આ નબરો ઘણુ કરીને ૧,૨,૩,૪ વગેરે સખ્યામાં જ લખાતા હતા; તેમ છતાં કેટલીક વાર એ દાબડાઓ ઉપર જૈન ચોવીસ તીર્થંકરો, વીસ વિહરમાન તીર્થંકરો, ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરો (મુખ્ય શિષ્યો) આદિના નામોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવતો હતો. દા ત. જૈન ચોવીસ તીર્થંકરોનાં નામ અનુક્રમે ઋષભદેવ, અજિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, સુમતિનાથ વગેરે છે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાના દાબડાઓ ઉપર નંબર કરવા હોય ત્યારે એક, બે આદિને બદલે પહેલા દાબડા ઉપર ઋષભદેવ, બીજા ઉપર અજિતનાથ, ત્રીજા ઉપર સંભવનાથ યાવત્ ચોવીસમા દાબડા ઉપર ચોવીસમા જૈન તીર્થંકર મહાવીરનું નામ લખવામા આવતું. આથી વધારે દાબડાઓ હોય ત્યારે વીસ વિહરમાન તીર્થંકરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો. આ પ્રમાણે દાબડા ઉપર સંખ્યા લખવાને બદલે આવા તીર્થંકર આદિનાં વિશેષ નામો પણ લખવામાં આવતા.

પેટી પટારા ભંડકિયાં વગેરે

ઉપર અમે જે પોથીઓ અને દાબડાઓનો નિર્દેશ કરી ગયા એ બધાને ઉદર આદિથી સુરક્ષિત રાખવા માટે લોઢાના કે પિત્તળના ચાપડાવાળી મોટી મોટી મજબૂત પેટીઓ અને પટારાઓ બનાવવામાં આવતા અને તેમાં એ પોથી-દાબડાઓને સુરક્ષિત રીતે રાખવામા આવતાં હતા. કેટલેક ઠેકાણે આને માટે મજબૂત કબાટો અથવા ખાનાંવાળા ભડકિયા બનાવવામાં આવતા હતા. પુસ્તક રાખવા માટે તેમજ કાઢવા માટે પેટી પટારા કરતા આ કબાટો અને ભડકિયા વધારે અનુકૂળ રહેતા. પાટણ વગેરે કેટલા યે સ્થળોના પ્રાચીન ભંડારોને પટારામા રાખવામા આવતા હતા અને કેટલાં યે સ્થળોના ભડારોને કબાટ તેમજ ભડકિયામા રાખવામાં આવતા હતા. આજકાલ ઘણેખરે સ્થળે આ પરિપાટી બદલાવા છતાં હજુ પણ ઘણે સ્થળે જ્ઞાનભડારો રાખવા માટે પેટી પટારા ભડકિયાં વગેરે વાપરવામાં આવે છે. પેટીનો આકાર અને તેનુ માપ નાનું હોય છે જ્યારે પટારાનું માપ મોટુ હોય છે. પટારાને 'પેટારા' અને 'મજૂસ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે ચોમાસાનો ભેજ વગેરે પુસ્તકને ન લાગે તેવી સુરક્ષિત રીતે ભીતમા કરેલાં ઊંડાં કબાટોને 'ભડકિયા' કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારની ટીપ

પ્રાચીન સમયમા જ્ઞાનભંડારોની ટીપો એટલેકે પુસ્તકોની યાદી કેવા રૂપમાં થતી હશે એ જાણવાનુ આપણી પાસે ખાસ કશુ જ સાધન નથી; તેમ છતાં લગભગ બસો-ત્રણસો વર્ષ પહેલાની જે પ્રાચીન ટીપો જોવામાં આવી છે એ ઉપરથી એટલુ અનુમાન થઈ શકે છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે,—અર્થાત્ એમાં જેમ દાબડાનો નબર, પ્રતનો નંબર, ગ્રથનામ, પત્ર-સંખ્યા, ભાષા, કર્તા, રચનાસવત, લેખનસંવત, વિષય, ગ્રથની લંબાઈ-પહોળાઇ વગેરેની માહિતી આપવામા આવે છે,—તેવી નહોતી જ થતી. એ ટીપોમાં માત્ર દાબડો, પ્રતનો નબર, ગ્રથનામ, પત્રસંખ્યા અને કોઇકોઇ વાર ગ્રથકારનુ નામ એટલુ જ નોધવામા આવતુ અહી એક વાત સ્પષ્ટ કરવી ઉચિત જણાય છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે તેવી ટીપો જૂના જમાનામા નહિ જ થતી હોય અથવા આ જાતનો કોઇને સર્વથા ખ્યાલ સરખો યે નહિ હોય એમ માનવાને

કશું જ કારણ નથી. આના પુરાવા રૂપે અમે કોઈ વિદ્વાન જૈન શ્રમણની બનાવેલી बृहट्टिप्पनिका[११४] નામની યાદી અને એવી જ બીજી છૂટક નોંધો આપી શકીએ છીએ, જેમા તે તે ગ્રંથોની યોગ્ય માહિતી આપવામાં આવી છે. ઘણીખરી વાર એમ બને છે કે ચાલુ જમાનામાં કાંઇ નવું જોવામા આવે ત્યારે આપણે એમ માની લેવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ કે જાણે જૂના જમાનાના લોકોને આવી બાબતનો કશો ખ્યાલ જ નહિ હોય. આ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ આજે ભારતને ખૂણે ખૂણે દરેક વિષયમા આપણે જોઇ શકીએ છીએ. અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબંધમાં એવી અનેકાનેક બાબતો નોંધી છે અને બીજી એવી અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશું જેથી એવા ભૂલભરેલા ખયાલો દૂર થાય.

કેટલાંક ઉદાહરણો તો અહીં જ આપી દઇએઃ ચાલુ જમાનામા નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા વૃત્તરત્નાકર, છન્દઃશાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોમાં ગણ વગેરેની સ્થાપનાયુક્ત એ ગ્રંથોનુ સંપાદન જોયા પછી આપણને પ્રથમ નજરે એમ જ લાગી જાય છે કે જૂના જમાનાના વિદ્વાનોને આ જાતનો ખ્યાલ જ નહિ હોય; પરંતુ આ માન્યતા કેટલી ભૂલભરેલી છે એની ખાત્રી આ નિબંધમાં આપેલ 'અજિતશાંતિસ્તવન'ના પાનાનું ચિત્ર જોતાં થઇ જશે, જેમાં ગણસ્થાપના, તેના નામનો નિર્દેશ, છંદનું લક્ષણ વગેરે બરાબર આપવામાં આવ્યુ છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૧). આ સિવાય જેમ અત્યારે ગ્રંથોમાં પાઠાંતરો, પર્યાયાર્થો, ટિપ્પણીઓ વગેરે કરવામાં આવે છે તેમ પ્રાચીન ગ્રંથોમા તેના માર્જિનમા–હાસિયામા તે કરવામાં આવતું (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮). ચાલુ જમાનામાં જેમ ગ્રંથસંપાદનમાં પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ આદિ અનેક જાતના ચિહ્નો કરવામાં આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં ગ્રંથને વિશદ તેમજ સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક જાતનાં ચિહ્નો, સંકેતો વગેરે કરતા હતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮), જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અગાઉ આપી ચૂકયા છીએ.

જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના

પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનભંડારો સાથે સંબંધ ધરાવતી 'જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના' વિષે પણ અહી ટૂંક ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નથી એમ ધારી જૈનાચાર્યો ગ્રંથરચના કરતા ત્યારે ક્યાં રહી કરતા, તેમને જોઇતા પુસ્તકાદિને લગતી સામગ્રી કોણ પૂરી પાડતુ, તેઓ ગ્રંથરચના કરતા ત્યારે શાના ઉપર લખતા, તેમના ગ્રંથો માટે સહાયકો અને શોધકો કોણ રહેતા, એ ગ્રંથોની પ્રથમ નકલ કોણ લખતા તેમજ વધારાની નકલો ઉતારવા માટે શી વ્યવસ્થા રહેતી, ગ્રંથોના અંતમાંની પ્રશસ્તિઓમાં શી શી હકીકત નોંધવામાં આવતી, ઇત્યાદિ અહીં જણાવવામાં આવે છે.

ગ્રંથરચનાનું સ્થાન

જૈનાચાર્યો ગ્રંથરચના કરવા માટે જ્યા ખાસ ખાસ પુસ્તકસંગ્રહો હોય ત્યાં જઈ સાહિત્યરસિક ધર્માત્મા ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોની વસતિમાં અથવા એ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ કરાવેલ પૌષધશાલા, ચૈત્યમંદિર આદિમાં રહી ગ્રંથરચના કરતા હતા, ત્યા તેમને એ વસતિ અથવા ચૈત્યના માલિક અગર સંચાલક પાસેથી ગ્રંથરચના સમયે જોઇતી દરેક સાધનસામગ્રી તેમજ પુસ્તક વગેરે મળી

૧૧૪ 'બૃહટ્ટિપ્પનિકા' જૈનસાહિત્યસંશોધક પુ ૧ અં ૨મા શ્રીમાન જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરી છે

જતાં. જૈનાચાર્યોને ગ્રંથરચના કરવા માટે ગુજરાતની ભૂમિમાં પાટણ, થરાદ, ગાભૂ, હારીજ, પાલનપુર, ધોળકા, ધંધુકા, ખભાત જેવાં સંખ્યાબંધ કેન્દ્રો હતા. આ જ રીતે મારવાડ, મેવાડ, માળવા વગેરે દેશોમાં પણ એવા કેન્દ્રો હતાં, તે છતા જૈનાચાર્યોને ગ્રંથરચના માટે ગુજરાતની ભૂમિ જેટલી અનુકૂળ રહી છે તેટલી બીજી નથી રહી જેટલા સાધનસામગ્રી તેમજ વાતાવરણ ગુજરાતની ભૂમિમા સુલભ અને અનુકૂળ હતાં તેટલા બીજે ક્યા યે નહોતા. ખાસ કરીને પાટણ વસ્યા પછી ગ્રંથરચના માટે ગુજરાત અને મુખ્યત્વે કરીને ખુદ પાટણની ભૂમિ જૈનાચાર્યોનું મથક જ બની ગઇ હતી. જૈન આગમો તેમજ એ સિવાયના મહાન ધર્મગ્રંથોની સમર્થ ટીકાઓ તથા વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, અલંકાર, છંદ, નાટક, દાર્શનિક ગ્રંથો, કથાસાહિત્ય, સ્તોત્રસાહિત્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યનુ વિપુલ પ્રમાણમા સર્જન તે પછી જ થઇ શક્યુ છે, માનો ગૂર્જર ધરાના વિકાસ સાથેસાથે જૈન પ્રજા અને જૈન સાહિત્ય ઉન્નતિને શિખરે પહોચી શક્યા. પ્રાચીન ગ્રંથોના અતમાની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓ જોતાં તેમા,—પાટણની[૧૧૫] સૌવર્ણિક નેમિચંદ્ર, સૌવર્ણિક આશાવર,

---

૧૧૫ (क) 'अणहिलपाटकनगरे, सौवर्णिकनेमिचन्द्रसत्कायाम्। वरपौषधशालायां, राज्ये जयसिंहभूपस्य ॥'
—पाक्षिकसूत्रटीका यशोदेवीया ११८० वर्षे कृता

(ख) 'अणहिल्लपाटकपुरे, श्रीमज्जयसिंहदेवनृपराज्ये। आशावरसौवर्णिकवसतौ विहिता . ॥'
—बन्धस्वामित्व हारिभद्रीया वृत्तिः।

(ग) 'अणहिलवाडपुरम्मी, सिरिकन्ननराहिवम्मि विजयन्ते। दोहट्टिकारियाए, वसहीए सठिएणं च ॥'
—महावीरचरित्र प्राकृत ११४१ वर्षे कृतम्
'अणहिलपाटकनगरे, दोहडिसच्छ्रेष्ठिसत्कवसतौ च। सतिष्ठता कृतेयं, नवकरहरवत्सरे ११२९ चैव ॥'
—उत्तराध्ययन लघुटीका नेमिचन्द्रीया

(घ) 'सूनुस्तस्य कुमारपालनृपतिप्रीतेः पद धीमता-मुत्तस' कविचक्रमस्तकमणि. श्रीसिद्धपालोऽभवत्।
य व्यालोक्य परोपकारकरुणासौजन्यसत्यक्षमा-दाक्षिण्यैः कलित कलौ कृतयुगारम्भो जनैर्मन्यते ॥
तस्य पौषधशालाया, पुरेऽणहिलपाटके। निष्प्रत्यूहमिद प्रोक्त . . .. ॥'
—सोमप्रभीय सुमतिनाथचरित्र

આ (घ) ઉતારો અમે શ્રીમાન જિનવિજયજી સપાદિત द्रौपदीस्वयंवरनाटकની પ્રસ્તાવનામાથી લીધો છે

(ङ) 'अणहिल्लपाटकपुरे, श्रीमज्जयसिंहदेवनृपराज्ये। आशापूरवसत्यां, वृत्तिस्तेनेयमारचिता ॥'
—आगमिकवस्तुविचारसार प्रकरण हारिभद्री वृत्तिः (११७२ वर्षे)

(च) 'अष्टाविंशतियुक्ते, वर्षसहस्रे शतेन चाभ्यधिके। अणहिलपाटकनगरे, कृतेयमच्छुप्तघनिवसतौ ॥'
—भगवतीवृत्तिः अभयदेवीया।

(छ) 'वसुलोचनरविवर्षे, श्रीमच्छ्रीचन्द्रसूरिभिर्दृब्धा। आमडवसाकवसतौ, निरयावलिशास्त्रवृत्तिरियम् ॥'
—निरयावलिकासूत्रवृत्ति।

શ્રેષ્ઠી કોલ્ટ્રી, કવિચક્રવર્તી સિદ્ધપાલ, આશાપૂર, અચ્છુપ્તક, આભડવસાક આદિની, પાલનપુરની[116] માલ્હ આદિની, ધોળકાની[117] બકુલ અને નંદિક આદિની, શ્રીનલકમાં[118] ધરણીધર આદિની ઇત્યાદિ અનેકાનેક વસતિઓ અને પૌષધશાલાઓના તેમજ તે સિવાય ચૈત્ય[119] અને ચૈત્યવાસી મુનિઓના સ્થાન[120]આદિનાં નામો આપણને મળી રહે છે, જ્યાં રહી જૈનાચાર્યોએ ગ્રંથરચના કરી હતી. જ્યા આવી વસતિઓ નહોતી ત્યાં બીજાં બીજાં યોગ્ય સ્થાનોમાં રહી ગ્રંથરચના કરવામાં આવતી.

ગ્રંથલેખન

ગ્રંથરચના કરતી વખતે ગ્રંથકારો તેમના ગ્રંથના કાચા ખરડાઓ પથ્થરપાટી—સ્લેટ અથવા

---

११६ 'प्रह्लादनपुरनगरे, त्रिविन्दुतिथिवत्सरे १५०३ कृतो ग्रन्थ. । मात्हश्रावकवसतौ, समाधिसंतोषयंागेन ॥'

—पृथ्वीचन्द्रचरित्र जयसागरीय

११७ 'चतुरधिकविंशतियुते, वर्षसहस्रे शते च सिद्धेयम् । धवलक्कपुरे वसतौ, धनपत्योर्वकुलनन्दिकयो. ।'

—पंचाशकटीका अभयदेवीया

११८ 'संवत् १२९५ वर्षे अद्येह श्रीमन्नलके समस्तराजावलीविराजितमहाराजाधिराजश्रीमज्जयतुग्निदेवकल्याण-विजयराज्ये महाप्रधानपच० श्रीधर्मदेवे सर्वमुद्राव्यापारान् परिपथयनीत्येवं काले प्रवर्तमाने श्रीऊपकेशवंशीय-सा० आसापुत्रेण श्रीचित्रकूटवास्तव्येन चारित्रिचूडामणिश्रीजिनवल्लभसूरिसन्तानीयश्रीजिनेश्वरसूरिपदपकजमधु-करेण श्रीशत्रुंजयोजयतादितीर्थमार्थयात्राकारणसफलीकृतसघमनोरथेन सुगुरूपदेशश्रवणसजातश्रद्धातिरेकप्रारब्ध-सिद्धान्तादिसमस्तजैनशास्त्रोद्धारोपक्रमेण अद्य सा० सल्हाकेन भ्रातृदेदासहितेन कर्मस्तवकर्मविपाकपुस्तिका लेखिता पं० धरणीधरसालाया पं० चाहडेन ।'

—कर्मस्तव-कर्मविपाकटीका पुष्पिका नं. २२३ जेसलमेर ज्ञानभंडार ।

११९ (क) 'अब्दाना शकनृपते , शतानि चाष्टौ गतानि विंशत्या । अधिकान्येकाधिकया, मासे चैत्रे तु पञ्चम्याम् ॥
नीता समाप्तिमेतत् , सिद्धातिकयक्षदेवशिष्येण । प्रतिचरणायाः किञ्चिद् , व्याख्यानं पार्श्वनाम्ना तु ॥
श्रावको जम्बुनामाख्य', शीलवान् सुबहुश्रुत' । साहाय्याद् रचित तस्य, गम्भूतायां जिनालये ॥

—श्रावकप्रतिक्रमणवृत्ति ।

(ख) 'श्रीमदणहिल्लपाटकनगरे केशीयवीरजिनभवने । रचितमदः श्रीजयसिंहदेवनृपतेश्च सौराज्ये ॥'

—नवतत्त्वभाष्यविवरण यशोदेवीय (११७४ वर्षे)

(ग) 'सिरिधवलभडसालियकारविए पासमामिजिणभवणे । आसावल्लिपुरीए, ठिएण एय समाढत्तं ॥'
'अणहिल्लवाडपत्तणे, तयणु जिणवीरमदिरे रम्मे । सिरिसिद्धरायजयसिंहदेवरज्जे विजयमाणे ॥'

—चन्द्रप्रभचरित्र प्राकृत यशोदेवीय (११७८ वर्षे)

(घ) 'बारसतितीसुत्तरवरिसे दीवूसवम्मि पुण्णदिणे । अणहिल्लपुरे एयं, समत्थियं वीरभवणम्मि ॥'

--अरिष्टनेमिचरितम् रत्नप्रभीयम् ।

१२० 'छत्तावल्लिपुरीए, मुणिअंबेसरगिहम्मि रइयमिम । '

—गुणचन्द्रीय महावीरचरित्रं.

લાકડાની પાટી[૧૨૧] વગેરેમા લખતા હતા અને તેના ઉપર બરાબર નક્કી થઇ ગયા પછી નકલ ઉતારનારાઓ તેના ઉપરથી તેની વ્યવસ્થિત અને શુદ્ધ નકલો કરતા હતા.

ગ્રંથરચનામાં સહાયકો

ગ્રંથરચના સમયે ગ્રથકારોને પ્રતિઓમાના પાઠભેદો તારવવા, તેમા ઉપયોગી શાસ્ત્રીય પાઠો તૈયાર રાખવા, ગ્રથરચનામાં ખાસ ખાસ સૂચનાઓ કરવી ઇત્યાદિ માટે વિદ્વાન શિષ્યો અને શ્રમણો જ મદદગાર રહેતા.[૧૨૨] કેટલીક વાર વિદ્વાન ઉપાસકો[૧૨૩] પણ એ જાતની સહાય કરતા.

ગ્રંથસંશોધન

ઉપર પ્રમાણે વિદ્વાન શ્રમણો કે શ્રાવકોની સહાયથી ગ્રથ રચાઇ ગયા પછી એ ગ્રંથમા કોઇ જાતની ખામી કે અસ્પષ્ટતા રહેવા ન પામે એ માટે એ કૃતિઓને તે તે જમાનામા પ્રૌઢ તેમજ શાસ્ત્રજ્ઞ મનાતા વિદ્વાન આચાર્યાદિની સેવામાં રજુ કરવામા આવતી અને તેમના તપાસી લીધા પછી તેના ઉપરથી બીજી નકલો ઉતારવામાં આવતી. કેટલીક વાર કેટલાક ઉતાવળીઆ શ્રમણ વગેરે ગ્રંથનું સંશોધન થયા પહેલા તેની નકલો ઉતારી લેતા, જેનુ પાછળથી સંશોધન થતાં તે ગ્રથમા દ્વૈધીભાવ અને પાઠભેદોની વિષમતા ઉભાં રહેતા. કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથોમા આપણે કેટલીક વાર વિષમતાભર્યા પાઠભેદો જોઇએ છીએ તેનુ આ પણ એક કારણ છે.

ગ્રંથમાં શ્લોકસંખ્યા

ઉપર મુજબ ગ્રંથનું સશોધન થઇ ગયા પછી એ ગ્રંથની શ્લોકસખ્યા ગણવા માટે કોઇપણ સાધુને એ નકલ આપવામા આવતી અને તે સાધુ 'બત્રીસ અક્ષરના એક શ્લોક'ને હિસાબે આખા ગ્રંથના અક્ષરો ગણીને શ્લોકસખ્યા નક્કી કરતો. જ્યાં પાંચસો કે હજાર શ્લોક થાય ત્યાં ग्रन्थाग्र० લખીને એ શ્લોકસંખ્યા નોધવામા આવતી હતી. કેટલીક વાર સો સો શ્લોકને અંતરે પણ એ શ્લોકસખ્યા નોધવામાં આવતી હતી અને કદાચ એમ કરવામાં ન આવે તો છેવટે ગ્રથના અંતમા सर्वग्रन्थाग्र० કરીને તે ગ્રથનુ પ્રમાણ નોધવામાં આવતું.[૧૨૪]

---

૧૨૧ જુઓ ટિપ્પણી ન ૪૬

૧૨૨ (क) 'अणहिल्लवाडयपुरे, रइय सिज्जंससामिणो चरियं। साहज्जेणं पडियजिणचदगणिस्स सीसस्स ॥२०॥'

—भगवतीवृत्ति' અભયદેવીયા

(ख) 'साहेज्ज सव्वेहि, कयं......समित्थ गंथम्मि। नयकित्तिवुहेण पुण, विसेसओ सोहणाईहिं ॥'

—अरिष्टनेमिचरित्र रत्नप्रभीय।

૧૨૩ જુઓ ટિપ્પણી નં ૧૧૯ (क)

૧૨૪ (क) 'अष्टादश सहस्राणि, षट् शतान्यथ षोडश। इत्येवं मानमेतस्याः, श्लोकमानेन निश्चितम् ॥'

—भगवतीवृत्ति अभयदेवीया

(ख) 'प्रत्यक्षरं निरूप्यास्य, ग्रन्थमान विनिश्चितम्। अनुष्टुभा सहस्राणि, त्रीणि सप्त शतानि च ॥'

—ज्ञाताधर्मकथांगटीका अभयदेवीया

ગ્રંથની પહેલી નકલ–પ્રથમાદર્શ

ગ્રંથરચના થયા પછી તેનું સંશોધન કરવા માટે ગ્રંથકારની મૂળ નકલ વિદ્વાનોના હાથમાં મૂકવામાં આવતી. એ હાથપ્રતિ ગમે તેટલી સ્વચ્છ કરવામાં આવી હોય તેમ છતાં તેમાં સુધારોવધારો, ચેરભૂંસ, નવો ઉમેરો આદિ થયા વિના ન જ રહે; એટલે તેના ઉપરથી નવી સ્વચ્છ નકલ ઉતારવા માટે એ પ્રતિ વિદ્વાન શિષ્યોને આપવામાં આવતી. એ ઉપરથી એ શ્રમણો બરાબર શુદ્ધ તેમજ ચિહ્ન, વિભાગ વગેરે કરી નવી નકલ તૈયાર કરતા, જેને પ્રથમાદર્શ તરીકે ઓળખવામાં આવતી.[125] આવી એક નકલ તૈયાર થયા પછી તે ઉપરથી વધારાની બીજી નકલો ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો લેખકો પાસે લખાવતા અને કેટલીક વાર જૈન સાધુઓ સ્વયં લખતા[126] લખાવતા. ગ્રંથકારો જો પોતે ખૂબ પ્રતિભાસંપન્ન હોય તેમજ ગ્રંથરચનાનું કાર્ય પાઠાંતર વગેરેની ગડમથલવાળું ન હોય તો સાધારણ ચેરભૂંસવાળી તેમના હાથની જ નકલ પ્રથમાદર્શ–સૌ પહેલી નકલ તરીકે ગણાતી.[127]

ગ્રંથની પ્રશસ્તિ

ગ્રંથનું સંશોધન, શ્લોકસંખ્યા તેમજ તેની સ્વચ્છ નકલ થઈ ગયા પછી ગ્રંથકારો ગ્રંથના અંતમાં પ્રશસ્તિ લખતા. એ પ્રશસ્તિમાં ગ્રંથકારની પોતાની ગુરુપટ્ટપરંપરા, ગ્રંથરચનાના સહાયકો, ગ્રંથરચનામાં જે સમવિષમતાનો અનુભવ થયો હોય તે, ગ્રંથને શોધનાર, જે ગામ કે શહેરમાં જે રાજાના રાજ્યમાં અને જેની વસતિ–મકાનમાં રહી ગ્રંથરચના કરી હોય તે, પ્રથમ નકલ અથવા વધારાની નકલો લખનાર–લખાવનાર, શ્લોકસંખ્યા, રચનાસંવત, જેની પ્રાર્થનાથી[128] ગ્રંથરચના કરી હોય તે ઇત્યાદિ દરેક નાનીમોટી મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો.

---

૧૨૫ 'तच्छिष्यो धर्मचन्द्र', स्फुरदुरुधीलिपिकलाविधिवितन्द्रः। अकरोत् प्रथमादर्शं, सूत्रार्थविवेचने चतुर ॥५१॥

—जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति प्रमेयरत्नमञ्जूषा टीका

૧૨૬ (क) 'प्रथमादर्शे लिखिता, विमलगणिप्रभृतिभिर्निजविनेयैः। कुर्वद्भिः श्रुतभक्तिं, दक्षैरधिकं विनीतैश्च॥१३॥

—भगवतीसूत्र अभयदेवीया टीका ११२८ वर्षे

(ख) 'छत्तावल्लिपुरीए, मुणिअंबेसरगिहम्मि रइयमिमं। लिहियं च लेहएणं, माहवनामेण गुणनिहिणा ॥८२॥

—गुणचन्द्रीय महावीरचरित्र प्रशस्ति (११३९ वर्षे)

૧૨૭ આ જાતની પ્રતિઓમાં મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીના ગ્રંથો (જુઓ ટિપ્પણી નં ૭૨), પાટણના સંઘના ભંડારની સમયસારપ્રકરણ ટીકાની પ્રતિ વગેરેનો સમાવેશ થઇ શકે છે

૧૨૮ (क) 'अस्याः करणव्याख्याश्रुतिलेखनपूजनादिषु यथार्हम्। दायिकसुतमाणिक्य., प्रेरितवानस्मदादिजनान् ॥'

(ख) 'अब्भत्थणाए सिरिसिद्धसेणसूरिस्स सिस्सरयणस्स। भत्तस्स सिरिजिणेसरसूरिस्स य सव्वविज्जस्स॥१९॥'

—श्रेयांसस्वामिचरित्र प्राकृत

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ

જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખનને લગતી અનેક બાબતોની નોંધ કર્યા પછી તેના રક્ષણના સંબંધમા ટૂંક માહિતી આપવામાં આવે છે, જે પુસ્તકના વાચકો અને જ્ઞાનભંડારોના સંરક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોના રક્ષણની જરૂરીઆત નીચેના કારણોને લઈ ઉભી થાય છે. ૧ રાજદ્વારી ઉથલપાથલ, ૨ વાચકની બેદરકારી, ૩ ઉંદર, ઉધેઈ, કસારી, વાંનરી આદિ જીવ-જંતુઓ અને ૪ બહારનું કુદરતી વાતાવરણ. આ મુખ્ય કારણોને લઈ પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું જીવન ટૂંકાતુ હોઈ અથવા તેના નાશ થવાનો સંભવ હોઈ આ બધાથી પુસ્તકો—જ્ઞાનભંડારોનુ રક્ષણ કરવા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ જે અનેકવિધ સાધનો અને ઉપાયો યોજ્યા છે એ અહીં જણાવીએ છીએ.

રાજદ્વારી ઉથલપાથલ

રાજદ્વારી ઉથલપાથલમા મહારાજા શ્રીઅજયપાલની મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેની આતર દ્વેષવૃત્તિ અને મોગલોની તેમના હુમલા સમયની સ્વધર્માંધતા જેવા પ્રસગો સમાય છે. આવા પ્રસગોમા વિપક્ષીઓ કે વિધર્મીઓ સામા થાય ત્યારે જ્ઞાનભંડારોને સ્થાનાંતર કરવા માટે અથવા બચાવવા માટે દૂરદર્શિતા તેમજ પરાક્રમ જ કામ આવે છે કહેવામાં આવે છે કે મહારાજા શ્રી-અજયપાલે મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેના વૈરને કારણે તેમના કરેલાં કાર્યોના નાશની શરૂઆત કરી ત્યારે મત્રી વાગ્ભટે અજયપાલની સામે થઈ જૈન સંઘને પાટણમાં વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર વગેરેને ખસેડવા માટે ત્વરા કરાવી. જૈન સંઘે પણ ત્યારે સમયસૂચકતા વાપરી ત્યાના વિદ્યમાન જ્ઞાનભડાર આદિને ગુપ્ત સ્થાનમા રવાના કરી દીધા અને મહામાત્ય વાગ્ભટ અને તેમના નિમકહલાલ સુભટો અજયપાલ સાથેના યુદ્ધમા પોતાના દેહનુ બલિદાન આપી યમરાજના અતિથિ બન્યા. જૈન સંઘે ઉપરોક્ત જ્ઞાનભડારો ક્યા સંતાડ્યા, પાછળથી તેની સંભાળ કોઇએ લીધી કે નહિ ઇત્યાદિ કશુ યે કોઇ જાણતું નથી, તેમજ એ હકીકતનો ઉલ્લેખ પણ ક્યાય થયો નથી સભવ છે કે તેને જ્યા રાખવામા આવ્યા હોય ત્યાં ને ત્યાં જ તે રહી ગયા હોય. કેટલાકનુ કહેવું એવું છે કે એ બધુ તે સમયે જેસલમેર તરફ મોકલાયુ હતુ, પરતુ ત્યાંના કિલ્લામા અત્યારે જે પુસ્તકસંગ્રહ વિદ્યમાન છે એ જોતા તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. ત્યાંની દતકથા પ્રમાણે કિલ્લાના અન્ય ગુપ્ત ભાગોમા એ સંગ્રહ છુપાએલો પડ્યો હોય તો કાઇ કહેવાય નહિ.

આ તેમજ આના જેવા બીજા ઉથલપાથલના જમાનામા જ્ઞાનભડારોની રક્ષા માટે બહારથી સાદા દેખાતા મકાનોમાં તેને રાખવામા આવતા. જેમ જૈન સંઘે મોગલોની ચડાઇના જમાનામાં પ્રતિમાઓના રક્ષણ માટે જામનગર, પ્રભાસપાટણ, ઉના, અજાહરા, ઘોઘા, રાતેજ, ઈડર, પાટણ આદિ નગરોમા મદિરની અંદર ગુપ્ત, અગમ્ય માર્ગવાળા અને અકલ્પ્ય ઉડાઈવાળાં ભૂમિઘરો—ભોંયરાં બનાવ્યા છે તેમ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે ખાસ બનાવ્યાનુ ક્યાંયે જાણવામા કે સાભળવામાં નથી. આનું કારણ અમને એ જણાય છે કે જૈન મંદિર એ જાહેર તેમજ ઓળખાણ અને ચિહ્ન—નિશાની—વાળુ મકાન હોઈ તેને શોધતા કે તેના ઉપર હુમલો કરતાં વાર ન લાગે તેમજ પાષાણ

વગેરેની વજનદાર મૂર્તિઓને એકાએક સ્થાનાંતર કરવામાં મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન હોઈ તેનું ગોપન–સંતાડવું નજીકના સ્થાનમાં થાય એ જ ઇષ્ટ હોવાથી તેને માટે ગુપ્ત સ્થાનો યોજવાની ફરજ પડી હતી; જ્યારે જ્ઞાનભંડારો રાખવાના સ્થાનની ખાસ ઓળખ ન હોવાથી તેમજ પ્રસંગવશાત્ તેને સ્થાનાંતર કરવામાં ખાસ કશો મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન નહિ હોવાથી તેને માટે તેવા ગુપ્ત સ્થાનો રચવાની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ નથી. તેમ છતાં એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી કે જ્ઞાનભંડારોને સુરક્ષિત રાખવા માટે તેવી કશી યોજના કરવામાં નહોતી જ આવતી. આના ઉદાહરણ રૂપે આપણી સમક્ષ જેસલમેરનો કિલ્લો વિદ્યમાન છે, જેમાં ત્યાંના તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારને સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન માટે એમ સાંભળવામાં આવે છે કે તેમણે ચિતોડમાંના ગુપ્ત સ્તંભને ઔષધીઓની મદદથી ઉઘાડી તેમાંથી કેટલાંક મંત્રામ્નાયનાં ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર કાઢ્યા અને એ સ્તંભ અચાનક જમીનમાં ઊતરી ગયો. આવા,—બહુરૂપી બજાર અને મૃગલોચના નવલકથામાં વર્ણવાએલા તિલસ્માતી મકાનો જેવા,—ગુપ્ત સ્તંભો કે મકાનો, એ ઇરાદાપૂર્વક અદૃશ્ય કરવાનાં મંત્રસંગ્રહ જેવાં પુસ્તકો માટે ભલે આવશ્યક હોય, પણ સાર્વજનિક પુસ્તકો માટે એવા મકાનો ઉપયોગી ન જ હોઇ શકે.

વાચકની બેદરકારી અને આશાતનાની ભાવના

પુસ્તકરક્ષણના સંબંધમાં જૈન સંસ્કૃતિએ પોતાના અનુયાયીવર્ગમાં સૌ કરતાં વધારે મહત્ત્વની 'આશાતના'ની ભાવના જાગૃત કરી છે, જેના પ્રતાપે એ સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અનુયાયીને સ્વદર્શનનાં–જૈન ધર્મના ધર્મશાસ્ત્રો પ્રત્યે જેટલા આદરથી વર્તવાનું હોય છે તેટલા જ બહુમાનથી પરદર્શનના—જૈનેતર સંપ્રદાયના ધર્મગ્રંથો પ્રત્યે પણ વર્તવાનું હોય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એક સાધારણમાં સાધારણ કચરાની ટોપલીને શરણ કરવા લાયક લખેલા કાગળના ટુકડા પ્રત્યે પણ એ રીતે રહેવાનું હોય છે. આ કારણથી ઉપરોક્ત પુસ્તકાદિને થૂંક વગેરે અપવિત્ર વસ્તુ, પગની ઠોકર આદિ ન લાગવા દેવા તેમજ એ પુસ્તકાદિને નુકસાન પહોંચે યા અપમાન થાય એ રીતે અપવિત્ર કે ધૂળવાળા સ્થાનમાં ન નાખવા ચીવટ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. જગતના સત્યજ્ઞાનનો અથવા પૂર્ણજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે મનુષ્યને જગતનો સમગ્ર સાહિત્યખજાનો મદદગાર થઇ શકે છે એમ જૈન દર્શન માનતું[૧૨૯] હોઈ પ્રમાદ કે દ્વેષને વશ થઈ કોઇ પણ ધર્મ-

૧૨૯ (क) तर्कव्याकरणाद्या, विद्या न भवन्ति धर्मशास्त्राणि। निगदन्त्यविदितजिनमतमिति जडमतयो जनाः केऽपि॥८५॥
मिथ्यादृष्टिश्रुतमपि, सद्दृष्टिपरिग्रहात् समीचीनम्। किं काञ्चनं न कम्रं, रसानुविद्धं भवति ताम्रम् ?॥८८॥
व्याकरणालङ्कारच्छन्दःप्रमुखं जिनोदितमुख्यम्। सुगतादिमतमपि स्यात्, स्याद्वादस्वमतमकलङ्कम्॥९१॥
मुनिमतमपि विज्ञातं, न पातकं ननु विरक्तचित्तानाम्। यत् सर्वं ज्ञातव्यं, कर्त्तव्यं न त्वकर्त्तव्यम् ॥९२॥
विज्ञायं किमपि हेयं, किञ्चिदुपादेयमपरमपि हृद्यम्। तन्निखिलं खलु लेख्यं, ज्ञेयं सर्वज्ञमतविज्ञैः॥९३॥
—दानादिप्रकरणं सूराचार्यीयं, पञ्चमोऽवसरः.

(ख) 'व्याकरणच्छन्दोऽलंकृतिनाटककाव्यतर्कगणितादि। सम्यग्दृष्टिपरिग्रहपूतं जयति श्रुतज्ञानं ॥४४॥
—जिनागमस्तवनं जिनप्रभीयं (પંદરમી શતાબ્દી)

ગ્રંથાદિ પ્રત્યે બેદરકારીથી કે અપમાનભરી રીતે વર્તવામાં આવે યા તેનો નાશ થતો જોવામાં કે ઇચ્છવામાં આવે તો તેમ કરનાર વ્યક્તિ જ્ઞાનની 'આશાતના'ની ભાગીદાર મનાય છે. આ ઉપરાંત એમ પણ કહેવામાં આવ્યુ છે કે આ જાતની આશાતના કરનાર ભાવી જન્માતરોમાં અને કેટલીક વાર વર્તમાન જન્મમાં પણ જ્ઞાન, બુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, દેહારોગ્ય વગેરેથી વચિત થાય છે. માત્ર જ્ઞાન પ્રત્યે જ નહિ, પણ એને લગતા નાનામોટા દરેક સાધન—અર્થાત ખડિયો, લેખણ, કાબી, આકણી, દોરાં પાના, ઓળિયાં, બધન, પાઠાં, દાબડા, સાંપડા વગેરે પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનવાન વિદ્વાનો પ્રત્યે અપમાનભરી લાગણી પ્રગટ કરનાર વ્યક્તિ પણ ઉપરોક્ત આશાતના તેમજ તેના પરિણામે પ્રાપ્ત થતાં કર્મફળોની ભાગીદાર થાય[૧૩૦] છે. જગત સમગ્રના ધર્મગ્રથો, તેનાં સાધનો અને જ્ઞાનવાન વિદ્વાનો તરફ આટલી આદરવૃત્તિ અને સમભાવનાનો ઉદાર આદર્શ જૈન દર્શન સિવાય દુનિયાના કોઇ સંપ્રદાયે ભાગ્યે જ પ્રગટ કર્યો હશે. જૈન સંસ્કૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલી આશાતનાની એ ભાવનાને પરિણામે એ સસ્કૃતિના અનુયાયી વર્ગે એથી બચવા માટે અનેક નિયમો અને સાધનો ઉત્પન્ન કર્યા

---

૧૩૦ (क) 'नाणोवगरणभूआण कवलिआफलयपुत्थयाईण। आसायणा कया ज, मिच्छा मे दुक्कड तस्स ॥८॥

—सोमसूरिकृत्ता पर्यन्ताराधना

(ख) 'જ્ઞાનાચારિ પુસ્તક પુસ્તિકા સપુટ સપુટિકા ટીપણા કબલી ઉતરી ઠવણી પાઠા દોરી પ્રભૃતિ જ્ઞાનોપકરણ અવજ્ઞા, અકાલિ પઠન, અતિચાર, વિપરીત કથનુ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણુ અશ્રદ્દધાન પ્રભૃતિકુ આલોયહુ'.

—आराधना ૧૩૩૦મા લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિમાથી

(ग) 'જ્ઞાનાચારિ કાલવેલા પઢિઉ ગુણિઉ વિનયહીનુ બહુમાનહીનુ ઉપધાનહીનુ ગુરુનિન્હવુ અનેરા કન્હઇ પઢિઉ અનેરઉ કહિઉ। વ્યજનકૂટ અક્ષરકૂટ કાનઇ માત્રઇ આગલઉ ઓછઉ દેવવંદણઇ પડિક્કમણઇ સજ્ઝાઓ કરતા ભણતા ગુણતા હુઓ હુઈ, અર્થકૂટ તદુભયકૂટ જ્ઞાનોપકરણિ પાટી પોથી ઠમણી કમલી સાપડા સાપડી પ્રતિ આસાતના પગુ લાગઉ થુકુ લાગઉ પઢતા ગુણતા પ્રદ્વેષુ મચ્છરુ અતરાઇ હુઉ કીધઉં હુઇ ભવસઘલાહઇમાહિ તેહ મિચ્છામિ દુક્કડ।'

—अतिचार ૧૩૬૯મા લખેલ તાડપત્રીય પ્રતિ

(घ) 'તત્ર જ્ઞાનાચારિ આઠ અનીચાર—કાલે વિણએ૦-જ્ઞાન થિરાવલી, પડિક્કમણાસૂત્ર, ઉપદેશમાલા કાલવેલા તથા કાજુ અણઉધરિઈ પઢિઉં વિનયહીન પઢિઉં, ઉપધાનહીનુ પઢિઉં, બહુમાનહીનુ પઢિઉં, અનેરા કન્હઇ પઢી અનેરુ ગુરુ કહિઉ। દેવ વદણ વાદણઈ પડિક્કમણઈ સજ્ઝાઉ કરતા પઢતા ગુણતા કુડઉ અક્ષર કાન્હઇ માત્રિ ઓછઉ આગલુ ભણિઓ। કૂડઉ અર્થ બે કૂડા કહિયા। જ્ઞાનોપગરણ પાટી પોથી ઠવણી કમલી સાપુડા સાપુડી દસ્તરી વહી ઓલિયા પ્રતિ પગુ લાગુ થૂંકુ લાગઉ। સુકિઈ અક્ષર માજઉં, સીસઈ દીધઉં। કન્હિ છતઈ આહાર નીહાર આશાતન હુઈ। જ્ઞાનવતસિઉં પ્રદ્વેષિતુ પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણાસિઉ। વિણસતઇ ઉવેખિઉ। હુતી શક્તિ સાર સભાલ ન કીધી। જ્ઞાનવતસિઉં પ્રદ્વેષ મત્સર ચીંતવીઉં। આસાતન કીધી પઢતાં ગુણતા અતરાય નીપજાવઉ। પ્રજ્ઞાહીનઇતઉ વિતરિકિઉ। આપણા જાણવાનુ ગર્વ ચીંતવિઉ। જ્ઞાનાચાર વિષઈ જુ કો અતિચાર૦ ॥'

—अतिचार ૧૪૬૬મા લખેલ કાગળની પ્રતિ પરથી

(ङ) 'તેહના સાધન જે કહ્યા રે, પાટી પુસ્તક આદ, લખે લખાવે સાચવે રે, ધર્મી ધરી અપ્રમાદ રે ૭ ભવિ૦
ત્રિવિધ આશાતના જે કરે રે, ભણતા કરે અતરાય, અધા બહેરા બોબડા રે, મુગા પાગળા થાય રે ૮ ભવિ૦
ભણતા ગુણતા ન આવડે રે, ન મલે વલ્લભ ચીજ, ગુણમજરી-વરદત્ત પરે રે, જ્ઞાનવિરાધન બીજ રે ૯ ભવિ૦'

—જિનવિજયકૃત જ્ઞાનપચમી સ્તવન પહેલી ઢાલ રચના સ ૧૭૯૩

છે જેનું વર્ણન અહીં આપવામાં આવે છે.

સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ

પુસ્તકના અધ્યયન-મનન વાચન માટેનું સ્થાન સ્વચ્છ અને શુદ્ધ વાતાવરણવાળું હોવું જોઈએ એ સ્થાન-મકાન-એકની નજીકમા કે આસપાસ અપવિત્રતા કે ગંદકી ન હોવાં જોઈએ. પુસ્તક વાચતાં તેના ઉપર થૂક ન પડે એ માટે મોટા આડું કપડું—મુખવસ્ત્ર—મુખવસ્ત્રિકા કે હાથ રાખવો જોઈએ. પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકવું જોઈએ. પુસ્તકવાચનને અંગે આવા સર્વસામાન્ય કેટલા યે નિયમો જૈન સંસ્કૃતિએ ઘડી કાઢ્યા છે.[૧૩૧]

સાંપડો અને સાંપડી

પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકતાં 'સાંપડા કે સાપડી' ઉપર મૂકીને વાચવામાં આવે છે, જેથી પુસ્તકને જમીન ઉપરની ધૂળ કે કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ લાગે નહિ તેમજ ચોમાસાની ઋતુમાં પુસ્તકને એકાએક જમીન ઉપરના ભેજની અસર થાય નહિ. આ સાધનનો પ્રચાર આપણે ત્યાં મોગલોના આવવાનથી થયો હોય એમ લાગે છે. મોગલ પ્રજા આને 'રીઆલ' નામથી ઓળખે છે. કેટલાક આને 'રીલ' પણ કહે છે. આપણે ત્યાં કેટલાક આને સાંપડા કે 'સાંપડી' તરીકે ઓળખે છે અને કેટલાક 'ચાપડા' તરીકે પણ ઓળખે છે. સાપડો, સાપડી શબ્દો સં० सम्पुटक અને सम्पुटिका શબ્દો ઉપરથી આવ્યાનો સંભવ વધારે છે, જેનો ઉલ્લેખ સંવત ૧૩૧૩મા લખાએલી તાડપત્રીય પ્રતિમાની આરાધના[૧૩૨]માં મળે છે. સાંપડો, સાપડી શબ્દોનો ઉલ્લેખ સંવત ૧૩૬૯માં તાડપત્ર પર લખાએલી અતિચાર[૧૩૩]ની પ્રતિમાં મળે છે. 'ચાપડો' શબ્દ ચપટા અર્થવાચક ચિપ્પિટ શબ્દ ઉપરથી બની શકે, તેમ છતાં એને લગતો કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ અમે ક્યાય જોયો નથી. અર્થની દૃષ્ટિએ બંને નામો સંગત થઇ શકે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે સાપડો નામ છુટા કરીને ઊભા રાખેલા સંપુટાકાર સાંપડા સાથે સંગત છે, જ્યારે 'ચાપડો' નામ ભેગા કરીને ચપટા રાખેલા સાથે બધ બેસે છે. સાંપડો મોટો હોય ત્યારે તેને 'સાંપડો' કહેવામાં આવે છે અને એ નાનો હોય ત્યારે તેને 'સાપડી' તરીકે સંબોધવામા આવે છે. આ સાંપડાઓ સામાન્ય રીતે સાગ, સીસમ વગેરે લાકડાના બને છે, પરંતુ જે લોકો ધનાઢ્ય અથવા શોખીન હોય છે તેઓ ચંદનના પણ બનાવે છે, એટલુ જ નહિ પણ એના ઉપર અદ્‌ભુત કોતરકામ પણ કરવામાં આવે છે.

કવળી

આનો ઉપયોગ દરરોજ વાંચવાના પુસ્તકને લપેટવા માટે થાય છે. પુસ્તક વાંચતાં ઊઠવું હોય ત્યારે પુસ્તકને આથી વીંટી રાખવાથી પુસ્તકના પાના ઊડવાનો ભય રહેતો નથી તેમજ

---

૧૩૧ જુઓ ટિપ્પણી નં ૧૩૦

૧૩૨ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૩૦ (ख)

૧૩૩ જુઓ ટિપ્પણી નં ૧૩૦ (ग घ)

સાધારણ રીતે બંધનની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. ચોમાસાના ભેજની અસર પાનાંને ન થાય એ માટે પુસ્તક ઉપર બંધન હોવા છતા અદરના ભાગમાં આને વીટી રાખવામાં આવે છે. આનો ઉપયોગ ચૌદમી સદી પહેલાંથી થવાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે. આ કવળી, વાંસની પાતળી સળીઓ અથવા ચીપોને એક પછી એક ગૂ થવાથી બને છે, જે આજકાલ ચીના લોકો ચીપો ગૂથીને બનાવેલાં કૅલેન્ડરો બજારમાં વેચે છે,—જેને લોકો ઘરની ભીંતો ઉપર શોભા માટે લટકાવી રાખે છે,—તેને આબાદ મળતી હોય છે. આ ગૂથેલી વાસની સળીઓ ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું મઢવામા આવે છે અને તેને 'કવળી' તરીકે ઓળખવામા આવે છે આનુ પ્રાચીન નામ 'કમલી' અને 'કબલી' મળે છે.[૧૩૪] એ નામ સં. कम्बिकावली અથવા कम्ब्याली ઉપરથી બનેલુ છે

કાંબી

'કાબી' શબ્દ સ कम्बिका ઉપરથી આવ્યો છે. આ કાબી તદ્દન ચપટી વાસની ચીપ જેવી હોય છે અને તે હાથીદાત, અકીક, ચંદન, સીસમ, સાગ વગેરે અનેક જાતની બને છે પુસ્તક વાંચતી વખતે અક્ષર ઉપર હાથનો અંગુઠો વગેરે રહેતા પરસેવાથી અક્ષરો અથવા પુસ્તક બગડે નહિ એ માટે આને પાના ઉપર મૂકી તેના ઉપર અંગુઠો વગેરે રાખવામાં આવે છે.

આ બધા સાધનો સિવાય બીજા ઘણાં સાધનો અને તેના ઉપયોગનો અમે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ચૂકયા છીએ જેની પુનરાવૃત્તિ અમે અહી નથી કરતા.

પુસ્તકવાચન

અહી પુસ્તકરક્ષણને લગતા સાધનોની જે નોંધ આપવામા આવી છે એ ઉપરથી જૈન શ્રમણોની પુસ્તક વાચવા માટેની ચીવટનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. અર્થાત્ પુસ્તકનુ અપમાન થાય નહિ, તે બગડે નહિ, તેના પાનાં વળે કે ઉડે નહિ, પુસ્તકને શરદી ગરમી વગેરેની અસર ન લાગે એ માટે પુસ્તકને પાઠાની વચમા રાખી તેના ઉપર કવળી અને બધન વીંટાળી તેને સાપડા ઉપર રાખતા. જે પાનાં વાચનમાં ચાલુ હોય તેમને એક પાટી ઉપર મૂકી, તેને હાથનો પરસેવો ન લાગે એ માટે પાનુ અને અંગુઠાની વચમા કાબી કે છેવટે કાગળના ટુકડા જેવું કાંઇ રાખીને વાચતા. ચોમાસાની ઋતુમા શરદીભર્યા વાતાવરણના સમયમા પુસ્તકને ભેજ ન લાગે અને તે ચોંટી ન જાય એ માટે ખાસ વાચનમાં ઉપયોગી પાનાને બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને કવળી, કપડું વગેરે લપેટીને રાખતા.

પુસ્તકનાં સાધનો અને જૈનો

સામાન્ય રીતે પુસ્તકનુ દરેક નાનુમોટુ સાધન,—જેવું કે ખડિયો, કલમ, ગ્રંથી, પાટી-પાઠા, દોરો, કવળી, સાપડા-સાંપડી, કાબી, બધન અને તેના ઉપર વીટવાની પાટી, દાબડા વગેરે,—ગમે તેટલુ સાદું બનતું હોય તેમ છતા પણ ઘણાખરા જૈનો એ દરેક સાધનને કિંમતીમાં

---

૧૩૪ જુઓ ટિપ્પણી ન ૧૩૦

ક્રિઓની મજબૂત, કલામય અને સારામાં સારૂં બનાવતા હતા, એ અમે ઉપર તે તે પ્રસંગે જણાવવા છતાં પ્રસંગોપાત ફરી પણ જણાવીએ છીએ.

ઉંદર, ઉધેઈ, કંસારી, વાંતરી આદિ જીવજંતુઓ

જ્ઞાનભંડારોમાંનાં પુસ્તકોને ઘણા વખત સુધી હેરફેર કરવામાં ન આવે તેવે સમયે તેની આસપાસ ધૂળકચરો વગેરેનાં અથવા તેને બહારના કુદરતી વિષમ વાતાવરણની અસર લાગતાં તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉધેઈ, વાંતરી, કંસારી વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિ થઇ જાય છે, જે પુસ્તકોને કાણાં કરી નાખે છે અને ખાઇ જાય છે. આ બધા જીવજંતુથી પુસ્તકોને બચાવવા માટે તેમાં ઘોડાવજના ભૂકાની પોટલીઓ કે એના નાનાનાના ટુકડાઓ મૂકવામાં આવતા અથવા કપૂર વગેરે મૂકવામાં આવતું, જેની ગંધથી પુસ્તકોમાં જીવાત પડતી નથી. ઘોડાવજનું સં નામ उग्रगन्धा છે. આ વસ્તુમાં તેલનો ભાગ હોય છે એટલે સીધી રીતે જ જો આના ભૂકાની પોટલીઓને પુસ્તક ઉપર મૂકવામાં આવે તો તેથી પુસ્તક ચિકાશવાળું અને કાળાશપડતું થઇ જાય છે. આજકાલ જેમ પુસ્તકમાં જીવાત ન પડે એ માટે ફિનાઈલની ગોળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં એ માટે ઘોડાવજ વગેરેનો ઉપયોગ કરતા અને અત્યારે પણ કરવામાં આવે છે.

ઉંદર આદિથી પુસ્તકની રક્ષા કરવા માટે પુસ્તક રાખવાના પેટી-પટારા, કબાટ, દાબડા આદિ એવા મજબૂત અને પૅક રહેતા કે જેમાં એ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

બહારનું કુદરતી ગરમ અને શરદ વાતાવરણ

બહારના કુદરતી વાતાવરણમાં અમે તડકો અને શરદી બંનેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. આ બંનેથી પુસ્તકોને શી શી અસર થાય છે અને તે બદલ શું કરવું જોઇએ એ અહીં જણાવીએ છીએ.

પુસ્તકોનું તડકાથી રક્ષણ

પૂર્વે એકવાર અમે નિર્દેશ કરી ચૂક્યા છીએ કે પુસ્તકોને સીધી રીતે તડકામાં મૂકવાથી એ કાળાં અને નિઃસત્ત્વ બની જાય છે તેમ વળી પણ જાય છે, અને ફરીથી પણ એ વાતનું પુનરાવર્તન કરી જણાવીએ છીએ કે પુસ્તકોને ક્યારેય પણ સીધા તડકામાં ન મૂકવાં. પુસ્તકમાં ચોમાસાની શરદી પેસી ગઇ હોય અને તેના ચોટી જવાનો ભય રહેતો હોય તો તેને ગરમ વાતાવરણની અસર થાય તેમ છુટાં કરી છાંયડામાં મૂકવાં, પણ તડકામાં તો હરગિઝ ન મૂકવા. તડકાની પુસ્તક ઉપર શી અસર થાય છે એનો અનુભવ મેળવવા ઇચ્છનારે આપણાં ચાલુ પુસ્તકોને તડકામાં મૂકી જોવાં, જેથી ખ્યાલ આવી શકશે કે એની કેવી ખરાબ દશા થાય છે.

પુસ્તકોનું શરદીથી રક્ષણ

હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર પડતો હોઈ ચોમાસાની ઋતુમાં વરસાદની જલમિશ્રિત શરદી—ભેજવાળી હવા લાગતાં તે ચોટી જાય છે. એ શરદીથી અથવા ચોંટવાથી બચાવવા માટે પુસ્તકોને મજબૂત રીતે બાંધીને રાખવા જોઇએ. જૈન લેખકવર્ગમાં અથવા જૈન મુનિઓમાં એક કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે 'પુસ્તકોને શત્રુની પેઠે મજબૂત જકડીને બાંધવાં'. આનો આશય એ છે

કે મજબૂત બંધાએલા પુસ્તકોમા શરદી દાખલ થવા ન પામે. અધ્યયન–વાચન આદિ માટે બહાર રાખેલાં પુસ્તકનાં આવશ્યકીય પાનાં બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને રીતસર બાંધીને જ રાખવું જોઇએ અને બહાર રાખેલાં પાનાંને પણ હવા ન લાગે એ માટે કાળજી રાખવી જોઇએ. ચોમાસાની ઋતુમા ખાસ કારણ સિવાય જૈન જ્ઞાનભંડારો એકાએક ઉઘાડવામા નથી આવતા તેનુ કારણ માત્ર એ જ છે કે પુસ્તકોને ભેજવાળી હવા ન લાગે.

ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે

કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં,—શાહી બનાવનારની અણસમજ અથવા બિન-કાળજીને લીધે,—ગુંદર વધારે પ્રમાણમા પડી જવાથી જરા માત્ર શરદી લાગતા તેના ચોંટી જવાનો ભય રહે છે. આવે પ્રસગે એવા પુસ્તકના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો–ભભરાવવો, જેથી તે ચોટશે નહિ.

ચોંટી ગએલાં પુસ્તક માટે

કેટલાંક પુસ્તકોને વધારે પ્રમાણમા શરદી લાગી જવાથી એ ચોંટીને રોટલા જેવા થઇ જાય છે. તેવા પુસ્તકોને ઉખેડવા માટે પાણીઆરામાની હવાવાળી સૂકી જગ્યામા અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલી ભીનાશ વિનાની છતા પાણીની હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં જલમિશ્રિત શરદી લાગે તેમ મૂકવાં. આ હવા લાગ્યા પછી ચોટી ગએલા પુસ્તકનાં પાનાને ધીરેધીરે ઉખેડવાં. જો પુસ્તક વધારેપડતુ ચોંટી ગયું હોય તો તેને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગ્યા પછી ઉખેડવું, પણ ઉખેડવા માટે ઉતાવળ કરવી નહિ. આ સિવાય એક ઉપાય એ પણ છે કે જ્યારે ચોમાસાની ઋતુમાં પુષ્કળ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ચોટી ગએલા પુસ્તકને ભેજ લાગે તેમ મકાનમા ખુલ્લુ મૂકી દેવુ અને ભેજ લાગ્યા પછી ઉપરની જેમ ઉખેડવું. ઉખેડ્યા પછી પાછુ ફરીથી તે ચોંટી ન જાય તે માટે તેના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો. આ ઉપાય કાગળનાં પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તક ચોટી ગયુ હોય તો એક કપડાને નીતરે તેમ પાણીથી ભીંજાવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું જેમજેમ પાનાં હવાતા જાય તેમતેમ તેને ઉખેડતા જવુ. તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહી પાકી હોઈ તેની આસપાસ પાણી નીતરતુ કપડું વીટવાથી તેના અક્ષરો ભૂંસાઇ જવાનો કે ખરાબ થવાનો ભય હોતો નથી માત્ર ઈરાદાપૂર્વક અક્ષર ઉપર ભીનુ કપડું ઘસવું જોઇએ નહિ. આ પાનાં ઉખેડતા તેની શ્લક્ષ્ણ ત્વચા એકબીજા પાના સાથે ચોંટીને તૂટી ન જાય એ માટે કાળજી રાખવી તાડપત્રીય પુસ્તક ઉખેડવા માટે આ ઉપાય અજમાવવાથી એ પુસ્તકનુ સત્ત્વ ઊડી જાય છે અને એ તદ્દન અલ્પાયુ થઈ જાય છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે આ રીતે ઉખેડેલુ તાડપત્રીય પુસ્તક પચીસ પચાસ વર્ષથી વધારે ટકી શકે એવો સંભવ નથી.

પુસ્તકની રક્ષા અને લેખકો

પુસ્તકોનું શાથી શાથી રક્ષણ કરવું એ માટે કેટલાક લેખકોએ હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં જુદીજુદી જાતના સંસ્કૃત શ્લોકો લખેલા હોય છે, જે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામા આવે છે:

जलाद् रक्षेत् स्थलाद् रक्षेत्, रक्षेत् शिथिलबन्धनात्। मूर्खहस्ते न दातव्या, एवं वदति पुस्तिका॥
अग्ने रक्षेत् जलाद् रक्षेत्, मूषकेभ्यो विशेषतः। कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत्॥
उदकानिलचौरेभ्यो, मूषकेभ्यो हुताशनात्। कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत्॥

આ સિવાય જ્ઞાનભંડારને રાખવાનાં સ્થાનો ભેજરહિત હોવાં જોઇએ એ કહેવાની જરૂરત ન જ હોય.

જ્ઞાનપંચમી અને જ્ઞાનપૂજા

ઉપર અમે પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોને જે જે વસ્તુઓથી હાનિ પહોંચે છે તેનો તેમજ તેનાથી જ્ઞાનભંડારોને કેમ બચાવવા એ વિષેનો ઉલ્લેખ કર્યો હવે એ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ એક ખાસ પર્વની,—જેનું નામ 'જ્ઞાનપંચમી' કહેવાય છે તેની,—જે યોજના કરી છે એનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં કાર્તિક શુક્લ પંચમીના દિવસને 'જ્ઞાનપંચમી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દિવસનું માહાત્મ્ય દરેક મહિનાની શુક્લ પંચમી કરતાં વધારે ગાવામાં આવ્યું છે, એનું કારણ એ છે કે વર્ષાઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોમાં પેસી ગએલી થોડી કે ઘણી ભેજવાળી હવાથી પુસ્તકોને નુકસાન ન પહોંચે અને સાધારણ રીતે પુસ્તકો તેમની મૂળ સ્થિતિમાં ચાલુ ટકી રહે એ માટે તેમને તાપ દેખાડવો જોઇએ; તેમજ ચોમાસાની ઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોને,—ભેજવાળી હવા ન લાગે એ માટે,—બંધબારણે રાખેલા હોઈ તેની આસપાસ વળેલ ધૂળકચરાને સાફ કરવો જોઇએ, જેથી ઉધેઈ આદિ જીવજંતુઓની ઉત્પત્તિ ન થાય; તદ્દુપરાંત પુસ્તકમાં જીવાત વગેરે ન પડે એ માટે મૂકેલી ઘોડાવજ આદિની પોટલીઓ વર્ષ આખરે નિર્માલ્ય બની ગઇ હોઇ તેને બદલવી જોઇએ; પુસ્તક રાખવાનાં મકાન, દાબડા, કબાટ, પાટી-પાઠાં, બંધન વગેરે ખરાબ થઇ ગયાં હોય તેને સુધારવાં કે બદલવાં જોઇએ. આ બધું કરવા માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક મહિનો ગણાય, જ્યારે શરદ ઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા હોઈ સૂર્યનો તીખો તાપ હોવા ઉપરાંત ભેજવાળી હવાનો તદ્દન અભાવ હોય છે. 'વિશાળ જ્ઞાનભંડારોના હેરફેરનું શ્રમભર્યું તેમજ ખરચાળ કાર્ય સહાય અમુક એકાદ વ્યક્તિને કરવું કંટાળાજનક તેમજ અગવડતાભર્યું થાય'—જાણી કુશળ જૈનાચાર્યોએ કાર્તિક શુક્લ પંચમીને દિવસે પ્રાપ્ત થતી અપૂર્વ જ્ઞાનભક્તિ અને જ્ઞાનપૂજાનું રહસ્ય, તેનાથી થતા લાભો આદિ સમજાવી એ તિથિને 'જ્ઞાનપંચમી' તરીકે ઓળખાવી એનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને જૈન પ્રજાને જ્ઞાનભક્તિ-સાહિત્યસેવાના માર્ગ તરફ દોરી. જૈન જનતા પણ તે દિવસને માટે પોતાના સંપૂર્ણ ગૃહવ્યાપારનો ત્યાગ કરી યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ, પૌષધવ્રત આદિ સ્વીકારી જ્ઞાનરક્ષાના પુણ્ય કાર્યમાં સહાયક થવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનપૂજાને બહાને જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકને માટે ઉપયોગી એવા સાધનો પણ હાજર થવા લાગ્યાં જે ઉદ્દેશથી ઉક્ત પર્વનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે એને તો આજની જનતાએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અભરાઈ ઉપર મૂક્યું છે; અર્થાત્ જ્ઞાનભંડારો તપાસવા, તેમાંનો કચરો વાળી સાફ કરવો, પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, બગડી કે ચોંટી ગએલા પુસ્તકો સુધારવા, તેમાં જીવાત ન પડે એ માટે મૂકેલી ઘોડાવજ

વગેરેના ભૂકાની નિર્માલ્ય પોટલીઓ બદલવી, જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકોને ઉપયોગી સાધનો વગેરે હાજર કરવા આદિ કશું જ ન કરતાં માત્ર 'સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા' એ કહેવત મુજબ આજકાલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તીવાળાં ઘણાંખરાં નાનામોટા નગરોમાં થોડાઘણા જે કામચલાઉ પુસ્તકો હાથ આવ્યાં તેને આડંબરથી ચંદરવા-પૂંઠિયાની વચમા ગોઠવી તેના અતિસાધારણ પૂજાસત્કારથી જ માત્ર સંતોષ માનવામાં આવે છે. 'જ્ઞાનપંચમી' પર્વના ઉપરોક્ત મૌલિક રહસ્ય અને તે દિવસના કર્તવ્યને વિસારવાને કારણે આજ સુધીમા આપણા સખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારો ઉધેઈ આદિના ભક્ષ્ય બની ચૂક્યા છે.

જ્ઞાનપંચમીનો આરંભ

પ્રસ્તુત 'જ્ઞાનપચમી' પર્વનો આરભ અમારા અનુમાન મુજબ પુસ્તકલેખનના આરભની સાથેસાથે થવાનો સંભવ વધારે છે. એટલે એ પર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થવિર આર્ય દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવા પ્રૌઢ અને પ્રતિભાસપન્ન જૈન સ્થવિરોના વિશાળ દીર્ઘદર્શીપણાને જ આભારી છે એમ અમે એ દિવસના ઉદ્દેશ અને વ્યવસાયને ધ્યાનમાં લઈ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

પારિભાષિક શબ્દો

પ્રસ્તુત નિબધમાં લેખનકળા સાથે સબંધ ધરાવતા અનેકવિધ સાધનો અને તેનાં પારિભાષિક નામ વગેરેનો તે તે સ્થળે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યા પછી જે કેટલાક ઉપયોગી પારિભાષિક શબ્દો રહી જાય છે તેમનો અહી પરિચય આપવામા આવે છે:

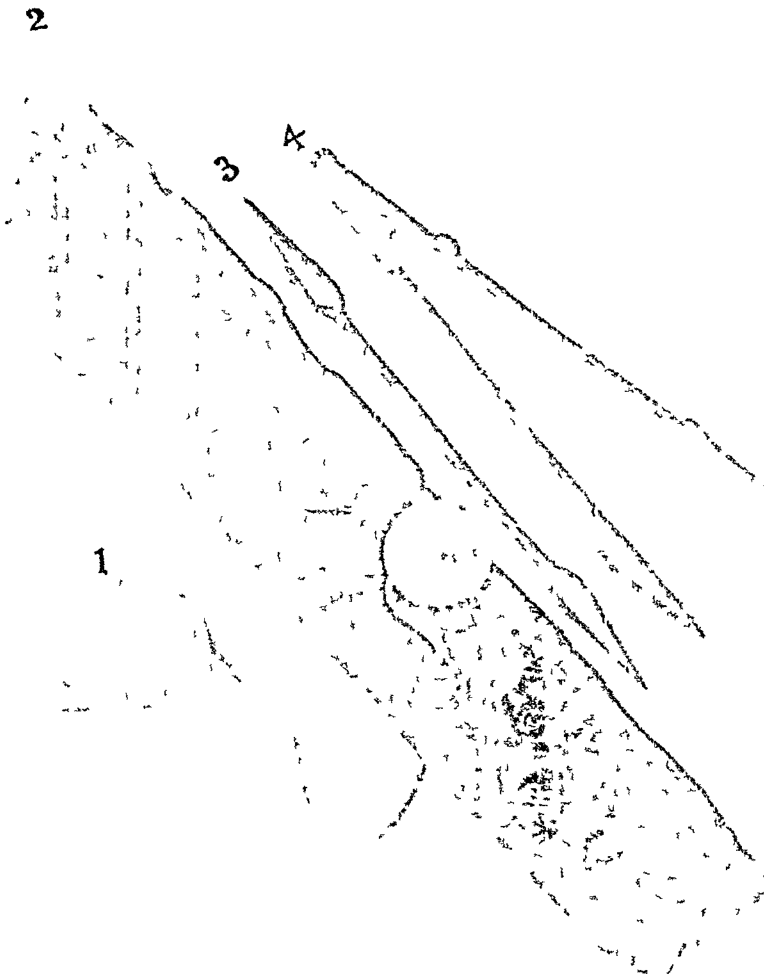
૧ હસ્તલિખિત પુસ્તકને 'પ્રતિ' નામથી ઓળખવામા આવે છે આ 'પ્રતિ' શબ્દ 'પ્રતિકૃતિ' શબ્દ ઉપરથી ટૂંકાઇને બન્યાનુ કહેવામા આવે છે ૨ હસ્તલિખિત પુસ્તકની બે બાજુએ રખાતા માર્જીનને 'હાસિયો' કહેવામા આવે છે અને તેની ઉપરનીચેના ભાગમા રખાતા માર્જીનને 'જિબ્ભા' (સં જિહ્વા=પ્રા જિબ્મા=ગૂ० જીભ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૩ પુસ્તકના હાસિયાની ઉપરના ભાગમા ગ્રથનુ નામ, પત્રાંક અધ્યયન, સર્ગ, ઉચ્છ્વાસ વગેરે લખવામા આવે છે તેને 'હુંડી' કહે છે. ૪ ગ્રથના વિષયાનુક્રમને 'બીજક' નામથી ઓળખવામા આવે છે ૫ પુસ્તકની અંદર અક્ષર ગણીને ઉલ્લિખિત શ્લોકસખ્યાને 'ગ્રથાગ્ર०' કહે છે અને પુસ્તકના અંતમા આપેલી ગ્રથની સપૂર્ણ શ્લોક-સખ્યાને 'સર્વાગ્ર०' અથવા 'સર્વગ્રંથાગ્ર०' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૬ જૈન મૂળ આગમો ઉપર રચાએલી ગાથાબદ્ધ ટીકાને 'નિર્યુક્તિ' કહેવામાં આવે છે ૭ જૈન મૂળ આગમ અને નિર્યુક્તિ એ બને ઉપર રચાએલી વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ વ્યાખ્યાને 'ભાષ્ય' અને 'મહાભાષ્ય' નામથી ઓળખવામા આવે છે. કેટલીક વાર મૂળ આગમ ઉપર નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય હોય એના ઉપર વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ ટીકા રચવામા આવે છે તેને 'મહાભાષ્ય' નામથી ઓળખવામા આવે છે. કેટલીક વાર ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય સીધી રીતે મૂળ સૂત્ર ઉપર પણ લખવામાં આવે છે. એકદર રીતે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય એ ગાથાબદ્ધ ટીકાગ્રથો છે. ૮ મૂળસૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય ઉપરની પ્રાકૃત-સસ્કૃતમિશ્રિત ગદ્યબધ ટીકાને 'ચૂર્ણી' અને 'વિશેષચૂર્ણી' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૯ જૈન આગમાદિ ગ્રથો ઉપર જે નાનીમોટી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ હોય છે તેને વૃત્તિ, ટીકા, વ્યાખ્યા,

વાર્તિક, ટિપ્પનક, અવચૂરિ, અવચૂર્ણી, વિષમપદવ્યાખ્યા, વિષમપદપર્યાય આદિ નામો આપવામાં આવે છે. ૧૦ જૈન આગમ વગેરે ઉપર લખાતા ચાલુ ગૂજરાતી, મારવાડી, હિન્દી વગેરે ભાષાના અનુવાદોને 'સ્તબક', 'ટબો' કે 'ટબાર્થ' નામથી ઓળખાવામાં આવે છે. ૧૧ જૈન મૂળ આગમોની ગાથાબદ્ધ વિષયાનુક્રમણિકાને તેમજ સંક્ષિપ્ત વિષયવર્ણનાત્મક ગાથાબદ્ધ પ્રકરણને કેટલીક વાર પ્રાકૃત-સંસ્કૃત મિશ્રિત સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાને પણ 'સંગ્રહણી' નામ આપવામાં આવે છે.

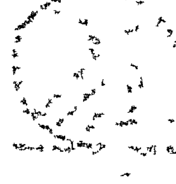
ઉપસંહાર

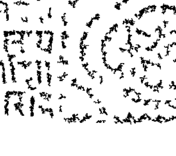
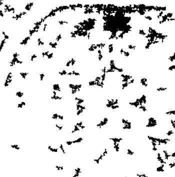
પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે પ્રધાન અને આદરણીય વિભાગો પૈકી શ્વેતાંબર વિભાગને લક્ષીને જ લખવામાં આવ્યો છે. અમારી આંતરિક ઇચ્છા હતી કે પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના બંને માન્ય વિભાગોને અનુલક્ષીને લખાય; પરંતુ અમારી પાસે દિગંબરીય લેખનવિભાગને લગતી જોઈએ તેટલી સાધનસામગ્રી હાજર ન હોવાને લીધે અમે અમારી એ ઇચ્છાને પાર પાડી શક્યા નથી, એ માટે અમે અતિ દિલગીર છીએ. અમે ખાત્રીપૂર્વક માનીએ છીએ કે દિગંબર જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળા અને તેના સાધન વગેરેના સંબંધમાં કેટલી યે નવીનતા આણેલી છે; એટલે એને લગતા ઉલ્લેખ અને પરિચયના અભાવમાં અમારો પ્રસ્તુત નિબંધ અપૂર્ણ જ છે. અમારો દૃઢ સંકલ્પ છે કે ભાવિમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર ઉભય જૈન સંસ્કૃતિને અનુલક્ષીને 'જૈન લેખનકળા' વિષયક સર્વાંગપૂર્ણ નવીન નિબંધ લખવો. જો પ્રસંગ મળશે અને ભાવી હશે તો જરૂર અમે અમારી આ ઇચ્છાને પાર પાડીશું, એટલું કહી અમે અમારા 'જૈન લેખનકળા' વિષયક આ નિબંધને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

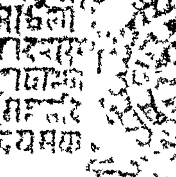
॥ जयति स्याद्वादिप्रवचनम् ॥

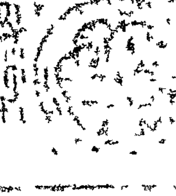
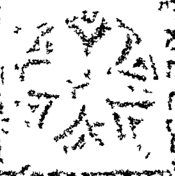
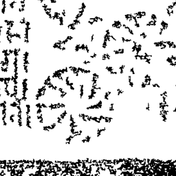
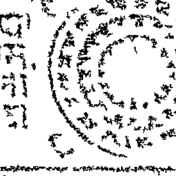

ચિત્ર ૨ ૧ થી ૪ કાબીઓ, ૫ થી ૭ ગ્રથિઓ–કુદડીઓ

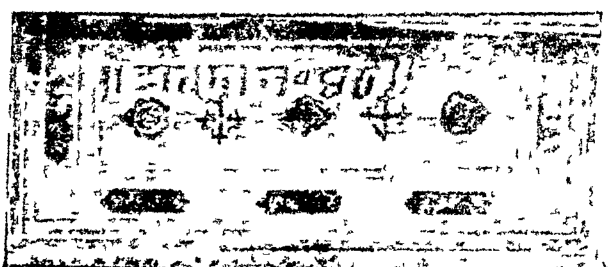

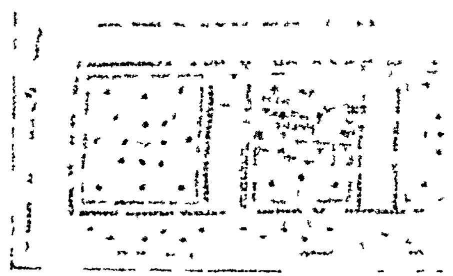

ચિત્ર ૪ દોરી પરોવેલી તાડપત્રની પોથી

ચિત્ર ૬ લેખકની પુસ્તક લખવાની ખૂબીને પરિણામે દેખાતી ચિત્રાકૃતિઓ

ચિત્ર ૮ (૧) ચામડાનો દાબડો

ચિત્ર ૮ (૨) કાગળનો રંગીન દાબડો (

ચિત્ર ૯-૧૦ ૐ નમ સિદ્ધા અને કક્કાની—સ્વર-વ્યંજનની પાટીઓ, સ્થૂલાક્ષરનો નમૂનો (સોળમી શતાબ્દી)

ચિત્ર ૧૨ લિખિત પુસ્તકોમા ગ્રંથોના ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતસ્કંધ, સર્ગ, ઉચ્છ્વાસ, લંભક, કાંડ આદિ મુખ્ય વિભાગોની સમાપ્તિમા કરાતી ચિત્રાકૃતિઓ
(નિશીથચૂર્ણી પાટણ સંઘવીના પાડાનો જૈન ભંડાર. વિક્રમ સંવત ૧૧૫૭મા લખેલ)

ચિત્ર ૧૫ સૂક્ષ્માક્ષરી અને પચપાટ [illegible]

ચિત્ર ૨૦ સચિત્ર અને કારીગરીવાળા પાટી-પાઠા-પૂઠાં

[illegible]

પૂર્તિ

[૧] 'જૈન લેખનકળા'વિષયક નિબંધના પૃષ્ઠ ૩૫મા 'ઓળિયુ–તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ' વિભાગમાં અમે જણાવ્યુ છે કે 'ઓળિયા'ને મારવાડી લહિયાઓ 'ફાટિયુ' એ નામથી ઓળખે છે, પણ એનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે એ સમજાતુ નથી.' આ સબંધમાં અમારા માનીતા લેખક શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદીનું કહેવુ છે કે 'ફાટ'નો અર્થ 'વિભાગ' થાય છે જે સાધનથી લખવા માટે પાનામા ફાટ-વિભાગ–લીટીઓ દોરી શકાય એ સાધનનુ નામ 'ફાટિયુ'.

[૨] પૃષ્ઠ ૩૮મા 'તાડપત્ર ઉપર લખવાની શાહી'ના 'પ્રથમ પ્રકાર'મા 'कसीस=કસીસુ' એટલે 'હીરાકસી' સમજવું.

[૩] પૃષ્ઠ ૪૧ની ટિપ્પણી નં. ૫૬માં અમે 'સ્વાગનો' અર્થ 'ટકણખાર' આપ્યો છે તેને બદલે કેટલાક 'ખડિયો ખાર' એમ પણ કહે છે. આ બંને ખાર ગરમી ને પવનથી ફુલાવેલા સમજવા.

[૪] પૃષ્ઠ ૪૫મા હિંગળોકને ધોવા માટે અમે 'સાકરના પાણી'નો પ્રયોગ જણાવ્યો છે તેને બદલે 'લીંબુના રસ'થી ધોવાનો પ્રયોગ વધારે માફક છે એમ અમારો લેખક કહે છે. હિંગળોકમા પારો હોઈ લખતી વખતે ગુરુપણાને લીધે હિંગળોક સાથે પારો એકદમ નીચે ઉતરી પડે છે એ પારો અશુદ્ધ હોઈ કાળાશપડતો દેખાય છે. લીંબુનો રસ એ અશુદ્ધ પારાને શુદ્ધ બનાવે છે જેથી તેમાની કાળાશ નાબુદ થઇ જાય છે. પરિણામે હિંગળોક શુદ્ધ અને લાલ સુરખ બની જાય છે.

[૫] પૃષ્ઠ ૪૬-૪૭મા 'ચિત્રકામ માટે રંગો' વિભાગમા અમે રંગોની બનાવટના કેટલાક પ્રકારો આપ્યા છે તે કરતા વધારાના બીજા ઘણા પ્રકારો અમને મળી આવ્યા છે જે આ નીચે આપીએ છીએ

"અથ ચીત્રામણમાં રંગ ભર્યાની વિધિ ॥

(૧) સફેદો ટાંક ૪, પાવડી (પીઉડી) ટાંક ૧, સિંદુર ટાંક ૦॥—ગોરો રંગ હોઈ. (૨) સફેદો ટાંક ૪, પોથી ગલી ટાંક ૧—પારીક રંગ હોઈ. (૩) સિંદુર ટાંક ૧, પાવડી ટાંક ૦॥—નારંગી રંગ હોઈ. (૪) હરતાલ ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૦॥—નીલો રંગ હોઈ. (૫) સફેદો ટાંક ૧, અળતો ટાંક ૧॥—ગુલાબી રંગ હોઈ (૬) પ્યાઉડી (પીઉડી) ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૧—પાન રંગ હોઈ (૭) સફેદો ટાંક ૧, ગલી ટાંક ૧—આકાશી રંગ હોઈ. (૮) સફેદો ટાંક ૧, સિંદુર ટાંક ૧—ગોહુ રંગ હોઇ. (૯) સિંદુર ટાંક ૧, સફેદો ટાંક ૪, પોથી ટાંક ૧—ગોહુ રંગ હોઈ (૧૦) જંગાલ ટાંક ૧, પ્યાવડી ટાંક ૧—સુયાપંખા રંગ હોઈ. (૧૧) અમલસારો ગંધક ટાંક ૪, ગુલી ટાંક ૨—આસમાની રંગ હોઈ. (૧૨) હિંગુલ ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૨, પોથી રતિ ૧, સફેદો ટાંક ૧—વેંગણી રંગ હોઈ. (૧૩) સફેદો ટાંક ૪, પેવડી (પીઉડી) ટાંક ૨—પડુરો રંગ હોઈ (૧૪) ગુલી ટાંક ૧, પેવડી ટાંક ૨, અળતો ટીપા ૩, સ્યાહીરા ટીપા ૩, સિંદુરરા ટીપા ૩—આંબા રંગ હોઈ. (૧૫) સ્યાહી ટાંક ૧, પોથી ટાંક ૧—કસ્તૂરી રંગ હોઈ. (૧૬) સિંદુર ટાંક ૪, ગુલી ટાંક ૩—પાષી રંગ

પરિશિષ્ટ ૧

'જૈન લેખનકળા' વિષયક નિબંધમાં આવતાં લેખનકળાનાં સાધનો, સંકેત આદિને લગતાં નામો અને શબ્દોની અનુક્રમણિકા

[આવા ગોળ (   ) કૌંસમાં આપેલા અંકો ટિપ્પણાંક સૂચક છે]

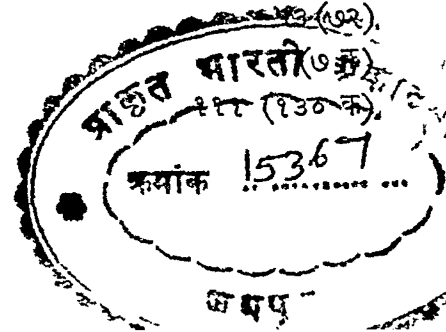
પરિશિષ્ટ ૨

'જૈન લેખનકળા' નિબંધમાં આવતાં વિશેષ નામોની અનુક્રમણિકા

પરિશિષ્ટ ૩

‘જૈન લેખનકળા’ નિબંધમાં સાક્ષીરૂપે આવતાં પુસ્તકોનાં નામોની યાદી

[ચોકડી ચિહ્નવાળા ગ્રંથો આ નિબંધમાં સાક્ષીરૂપે નથી પણ એ ગ્રંથોનાં નામો પ્રસંગવશાત્ આવેલાં છે]

સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિટીકા	મલયગિરિ	૯૩ (૧૦૫)
સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાટીકા	બપ્પભટ્ટિ	૨૫ (૩૦)
સ્થવિરાવલીપટ્ટક		૨૮ (૩૬)
સ્થાનાંગસૂત્રટીકાગતગાથાટીકા		૨૨ (૨૬)
સ્નાતસ્યાસ્તુતિટીકા		૫૮ (૭૨)
સ્યાદ્વાદકલ્પલતા	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
હરકેલિનાટક	વિગ્રહરાજ	૨૮ (૩૭)
હેતુબિન્દુટીકા		૮૫
હૈમ ધાતુપાઠ	હેમચન્દ્રાચાર્ય	૫૪ (૭૨)

પરિશિષ્ટ ૪

વિદ્વદ્વર્ય શ્રીયુત સુખલાલજીની પ્રશ્નમાળા

૧ લેખન ક્યારથી શરૂ થયું? તે પહેલાં લેખનની ગરજ શી રીતે સરતી?

૨ સૌથી પહેલાં શેના ઉપર લખાતું અને તેનાં સાધનોમાં ક્રમે વિકાસ કેવી રીતે થયો?

૩ ગ્રંથસંગ્રહ ક્યારથી થવા માંડ્યા હશે? જૂનામાં જૂનો ગ્રંથસંગ્રહ કયો, ક્યાં અને કેવો?

૪ ભારતમાં સૌથી પ્રથમ ગ્રંથસંગ્રહ ક્યાંનો અને કોનો? તેમજ તે પહેલાં વિદ્વાનો શું કરતા?

૫ સાર્વજનિક ગ્રંથસંગ્રહની શરૂઆત કોણે અને ક્યારે કરી?

૬ ગુજરાતમાં જૂનામાં જૂનો ગ્રંથસંગ્રહ ક્યાં અને કયો હશે? બીજા પ્રાંતોના ગ્રંથસંગ્રહ વિષે પણ એ જ પ્રશ્ન

૭ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરભારતના જુદાજુદા ભાગો, જુદાજુદા સ્થળો, વિશિષ્ટ શહેરો, સંપ્રદાયો અને ધર્મગંડો તેમજ વિદ્યાપીઠોના ગ્રંથસંગ્રહમાં સામ્ય અને વૈષમ્ય શું હતું અને છે?

૮ ગ્રંથો રાખવાનાં જૂનાં સ્થળો અને પેટી પટારા વગેરેની ખાસ વિશેષતા ગુજરાતમાં શી હતી? પુસ્તકરક્ષણ માટે કઈ કઈ જાતિની ખાસ કાળજી લેવાતી? તાડપત્ર વધારેમાં વધારે કેટલું ટકી શકે છે અને અત્યારે વધારેમાં વધારે જૂનું તાડપત્ર કઈ સાલનું મળે છે? કાગળનાં પુસ્તકો વિષે પણ એ જ પ્રશ્ન.

૯ કોઈ વિદ્વાન ગ્રંથ રચે ત્યારે તેની પ્રાથમિક નકલો કોણ કરતા? શિષ્યો, સહાધ્યાયીઓ કે લહિયાઓ? એ નકલો જુદાજુદા સ્થળે કે જુદાજુદા વિદ્વાનોને મોકલાવાતી?

૧૦ છાપખાના પહેલાં તાડપત્ર કે કાગળ ઉપર લખવાનો દર શો શો હતો? અને તે દરમાં કઈ વખતે કેટકેટલો ઉમેરો કે ઘટાડો થયો છે?

૧૧ કાશી કે કાશ્મીર જેવા દૂર કે નજીક સ્થાનથી ભણી આવનાર પુસ્તકો લખી કે લખાવી સાથે લાવતા કે મંગાવતા?

૧૨ ગ્રંથસંગ્રહની કે પુસ્તકોની પૂજા ક્યારથી શરૂ થઈ લાગે છે? તે શરૂ થવાનું બીજ શું હશે?

૧૩ પુસ્તકો અને ભંડારો ઉપર કઈકઈ સત્તા દરમિયાન આફત આવી અને તે શી શી અને તે તે આફતોમાંથી બચવા તેના માલિકોએ શા શા ઈલાજો લીધા?

૧૪ પુસ્તકોના ભંડારો માટે કયો દેશ સુરક્ષિત મનાતો અને હતો? તેની રક્ષિતતાનાં શાં કારણો હતાં? એ કારણોમાં હવાપાણીનું શું સ્થાન છે? અગ્નિથી બચાવવા કે જળથી બચાવવા શા શા ઈલાજો લેવાતા કે લેવાયોગ્ય મનાતા?

૧૫ હિંદુસ્તાનમાં બીજા દેશોથી ગ્રંથો લખાઈ આવ્યા છે? અગર અહીંથી બીજા ક્યાકયા દેશોમાં ગયા છે?

ચિત્રકળા વિભાગ